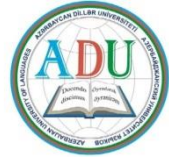

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ YANINDA
ALİ ATTESTASIYA KOMİSSİYASI**

**ISSN 2518-752X
E-ISSN 3006-922X**

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

**ADU-nun Elmi Xəbərləri
(humanitar və ictimai elmlər)**

**Research Papers of AUL
(humanitarian and social sciences)**

**Научные статьи АУЯ
(гуманитарные и социальные науки)**

№3, 2025

***Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 sayılı əmri ilə
qrif verilmişdir.***

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

Abdullayev Kamal (baş redaktor)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

Əliyeva Həmidə (baş redaktorun müavini)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, professor)

Qəribova Jalə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

İmanov Muxtar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

Aliyev Ceyhun

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Bayramov Qılıncxan

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Bəşirov Vidadi

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Cahangirov Fikrət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Hacıyeva Aytan

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Hacıyeva Kifayət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Xəlilli Şahin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

İmanova Sevdə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Kərimov Namiq

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

Kunina İrina

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Məmmədov Azad

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Nəbiyeva Nailə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Şahmuradov Aqil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

İbrahim Ülfət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., prof.əv)

Veysəlli Fəxrəddin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Məsləhətçi heyəti:

Nesterov Aleksandr (Rusiya)

(Ural Federal Universiteti, professor)

Miljkovic Emma (Serbiya)

(Belqrad Universiteti, professor)

Türkmən Fikrət (Türkiyə)

(Ege Universiteti, professor)

Duşmurod Cürayev (Özbəkistan)

(Özbəkistan Dövlət Cahan Dilləri Universiteti)

Bayxanov İsmayıl (Rusiya)

(Çeçenistan Dövlət Pedaqoji Universiteti, dosent)

Bejenaru Lyudmila (Rumıniya)

(Al. I.Kuza adına Universiteti, professor)

Lapteva Natalya (Belarusiya)

(Minsk Dövlət Linqvistik Universiteti, rektor)

Ramazan Korkmaz (Türkiyə)

(Qafqaz Universitetləri Birliyi, professor)

Məsul katib: Əliyev Loğman

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

Texniki redaktor: Məhərrəmzadə Amalya

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

FOUNDER: AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES

Editorial Board:

Abdullayev Kamal (editor-in-chief)

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Aliyeva Hamida (Deputy Editor-in-Chief)

(Azerbaijan University of Languages, Professor)

Garibova Jala

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Imanov Mukhtar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Aliyev Ceyhun

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Bayramov Kilinckhan

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Bashirov Vidadi

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Jahangirov Fikret

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Hajiyeva Aytan

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Hajiyeva Kifayet

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Khalilli Shahin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Imanova Sevda

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Karimov Namig

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Kunina Irina

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Mammadov Azad

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Nabiyeva Naila

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Shahmuradov Agil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Ibrahim Ulfat

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.,
professor)*

Veysalli Fakhraddin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Advisory Board:

Nesterov Aleksandr (Russia)

(Ural Federal University, D.Sc., professor)

Miljkovic Ema (Serbia)

(University of Belgrade, D.Sc.professor,)

Turkmen Fikret (Turkey)

(Ege University, D.Sc. professor)

Dushmurod Jorayev (Uzbekistan)

(Uzbekistan State World Languages University)

Baikhanov Ismayil (Russia)

*(Chechen State Pedagogical University,
assos.professor)*

Bejenaru Lyudmila (Romania)

*(“Alexandru Ioan Cuza” University Iași, D.Sc.
professor)*

Lapteva Natalya (Belarus)

(Minsk State Linguistic University, D.Sc., professor)

Ramazan Korkmaz (Turkey)

(Union of Caucasian Universities, D.Sc., professor)

Executive Secretary: **Aliyev Loghman**

(Azerbaijan University of Languages)

Technical editor : **Maharramazada Amalya**

(Azerbaijan University of Languages)

УЧРЕДИТЕЛЬ: АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

Редакционный совет:

Главный редактор

Абдуллаев Камал д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков
Алиева Гамида (заместитель главного редактора)
(Азербайджанский университет языков, профессор)

Гарибова Джала к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Иманов Мухтар д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков
Алиев Джейхун к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Байрамов Кылынджан д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Баширов Видади к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Джахангиров Фикрет д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Гаджиева Айтен к.ф.н., доц.,

Азербайджанский Университет Языков

Гаджиева Кифает к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Халилли Шахин д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Иманова Севда к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Каримов Намиг к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Кунина Ирина к.с.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Мамедов Азад д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Набиева Наиля к.с.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Шахмурадов Агиль к.и.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Ибрагим Ульфат к.и.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Вейселли Фахрадин д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Экспертный совет:

Нестеров Александр проф., Уральский
Федеральный Лингвистический Университет,
Россия
Милжкович Эма проф.
Белградского университета, Сербия
Туркмен Фикрет проф. Эгейский университет,
Турция
Душмурод Джораев (Узбекистан)
(Узбекский государственный университет
мировых языков)

Ответственный секретарь: **Алиев Логман**
(Азербайджанский Университет Языков)

Байханов Исмаил доц., Чеченский
государственный педагогический университет,
Россия
Беженару Людмила проф. Ясски Университет,
Румыния
Лаптева Наталья проф.,
Минский государственный лингвистический
университет, Беларусь
Рамазан Коркмаз проф. Ассоциация Кавказских
университетов, Турция

Технический редактор: **Махаррамзаде Амалья**
(Азербайджанский Университет Языков)

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

<i>Nailə Mönsümovə (ADU)</i> SİYASİ RİTORİKANIN KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	14
<i>Gülsüm Əlyaradə (ADU)</i> DİL VƏ TƏRCÜMƏDƏ MƏDƏNİYYƏTİN ROLU.....	26
<i>Lalə Hüseynova (ADU)</i> DİSKURSun ƏSAS NÖVLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR.....	32
<i>Ruqiyyə Kərimova (NDU)</i> AUDİOVİZUAL MEDİADA İDİOMATİK İFADƏLƏRİN ROLU: LİNGVİSTİK VƏ PRAQMATİK ANALİZ.....	37
<i>Aygün Qədimli (ADU)</i> AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TERMİNOLOGİYANIN İNKİŞAFI.....	44
<i>Mehriban Məmmədli (ADU)</i> YUMORİSTİK DİSKURSDA FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN MİLLİ-MƏDƏNİ SPESİFİKASI.....	48
<i>Aytən Rəhimli (ADU)</i> DİALOQDA MÜRACİƏT EDƏN(ADRESANT) VƏ ÜNVANLANAN (ADRESAT) ŞƏXSLƏR QARŞILIQLI ƏLAQƏNİN İŞTİRAKÇILARI KİMİ.....	55
<i>Lalə Rüstəmovə (MDU)</i> DİSKURSun YARANMA TARİXİNƏ MÜXTƏLİF YANAŞMALAR.....	62
<i>Xəyalə Qəmbərova (ADU)</i> İNGİLİS DİLİNDƏKİ DİSKURSDA ŞƏXSİN QRAMMATİK KONSEPTUALLAŞMASI HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR.....	69
<i>Nərgiz Paşazadə (ADU)</i> İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN KONSEPTOSFERLƏRİNDƏ “QƏHRƏMANLIQ” (HEROİSM) KONSEPTİNİN ASPEKT, SEKTOR VƏ ELEMENTLƏRİ.....	77
<i>Fidan Abıyeva (Heydər Əliyev adına Azərbaycan Respublikasının Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin Akademiyası, Hərbi-Tədqiqat İnstitutu)</i> HƏRBİ DİL TƏLİMİNDƏ JANR ƏSASLI TƏDRİSİN SƏMƏRƏLİLİYİ.....	84
<i>Amalya Məhərrəmzadə (ADU)</i> SOSİAL MEDİA VƏ SÜNİ İNTELLEKTİN DİL ÜZƏRİNDƏN MƏDƏNİ MANİPULYASIYASI.....	88

ƏDƏBİYYAT

Nərmin Kərimova (ADU)

APOKALİPTİK ƏDƏBİYYATIN TARİXİ VƏ POSTMODERN MÜSTƏVİDƏ
TƏHLİLİ.....92

Muxtar Kazımoğlu-İmanov (ADU)

XALQ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ YALANÇI QƏHRƏMAN ARXETİPİ.....100

Sevda Novruzəliyeva (ATU)

İradə Əliyeva (ATU)

TANRI ANLAYIŞI DAHİLƏRİN QƏLƏMİNDƏ.....109

Səbuhi Qəhrəmanov (ADU)

XƏLİL RZA ULUTÜRK POEZİYASINDA AZƏRBAYCANÇILIQ.....116

Afər Əlizadə (ADRA)

RƏSSAM HAQQINDA DÜNYA NƏSRİNDƏ “MƏHƏBBƏT” KONSEPTİ.....122

METODİKA

Ülkər Xanlarova (ADU)

İNGİLİS DİLİNDƏ QADIN VƏ KİŞİ CİNSİNİN DÜZGÜN İFADƏ EDİLMƏSİNİN
TƏDRİSİ YOLLARI.....128

Şəhla Balacayeva (ADU)

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN DİSTANT TƏDRİSİNİN
TƏŞKİLİ.....135

Aytəkin Abbasova (ADU)

DİL UNİVERSİTETİNİN 2-ci KURSUNDA TƏLƏBƏLƏRİN İNGİLİS DİLİNDƏ
DİALOJİ ÜNSİYYƏTİ PROSESİNDƏ KOMMUNİKATİV BACARIQLARIN
ƏSAS KOMPONENTLƏRİ.....141

PEDAQOGİKA

Şəms Məmmədbəyli (ADU)

QLOBAL TƏHSİL SİSTEMLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ
STANDARTLAR: AZƏRBAYCANA İNTEQRASIYA PERSPEKTİVLƏRİ.....147

Xumar Novruzova (BSU)

ALİ TƏHSİLDƏ AGİLƏ TEXNOLOGİYALARI: PERSPEKTİVLƏR VƏ
İMKANLAR.....155

Dusmurod Cürəyev (Özbəkistan Dövlət Dünya Dilləri Universiteti)

TÜRKÜSTANDA PEŞƏ TƏHSİLİNİN TƏŞKİLİ VƏ İDARƏ OLUNMASI
TƏCRÜBƏSİNDƏN (XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəlləri)159

Mirşod Uralov (Özbəkistan Dövlət Dünya Dilləri Universiteti)

İZOLASIYADAN ƏMƏKDAŞLIĞA DOĞRU: XƏSTƏXANADA YATAN
UŞAQLARDA KOMMUNİKATİV KOMPETENSİYANIN İNKİŞAFI.....165

Röya Şixəliyeva (ADU)

AZƏRBAYCAN PEDAQOJİ TƏHSİLİNDƏ KEYFİYYƏTİN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTİNDƏ MÖVCUD ÇAĞIRIŞLAR VƏ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏR.....	172
--	-----

PSIXOLOGİYA

Fidan Abidinova (ADU)

ŞÜURUN KƏRLƏŞMƏSİ ZAMANI İNSANLARIN EMOSİONAL VƏZİYYƏTİ.....	177
---	-----

İCTİMAİ ELMLƏR

Nazilə Səfərova (ADU)

ABBASQULU AĞA BAKIXANOVUN SOSİAL-SİYASİ VƏ FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİNİN AZƏRBAYCAN MAARİFÇİLİK TARİXİNDƏ YERİ.....	184
---	-----

Kəmalə Quliyeva (ADU)

MİQRANLARIN MULTİKULTURAL İNTEQRASIYA MODELİNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ.....	190
--	-----

TİBBİ BİLİKLƏR

Zümrüd Hüseynova (ADU)

Mətanət Ələkbərova (ADU)

Yeganə Məmmədova (ADU)

ATMOSFERİN EKOLOJİ PROBLEMLƏRİ.....	198
-------------------------------------	-----

PERSONALİLƏR

ÜZEYİR HACIBƏYOV.....	203
-----------------------	-----

XRONİKA.....	206
--------------	-----

CONTENTS

LINGUISTICS

Naila Monsumova (AUL) COGNITIVE CHARACTERISTICS OF POLITICAL RHETORICS.....	14
Gulsum Alyarzade (AUL) THE ROLE OF CULTURE IN LANGUAGE AND TRANSLATION.....	26
Lalə Hüseynova (AUL) ON THE ISSUE OF STUDY OF MAIN TYPES OF DISCOURSE.....	32
Ruqiyya Karimova (NSU) THE ROLE OF IDIOMATIC EXPRESSIONS IN AUDIOVISUAL MEDIA: A LINGUISTIC AND PRAGMATIC ANALYSIS.....	37
Aygun Gadimli (AUL) THE DEVELOPMENT OF TERMINOLOGY IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE.....	44
Mehriban Mammadli (AUL) NATIONAL-CULTURAL SPECIFICITY OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN HUMOROUS DISCOURSE.....	48
Aytan Rahimli (AUL) IN A DIALOGUE, THE ADDRESSEE AND THE RECIPIENT ARE PARTICIPANTS IN THE INTERACTION.....	55
Lala Rustamova (MSU) DIFFERENT APPROACHES TO THE HISTORY OF THE DISCOURSE.....	62
Khayala Gambarova (AUL) SOME NOTES ON THE GRAMMATICAL CONCEPTUALIZATION OF PERSON IN ENGLISH DISCOURSE.....	69
Nargiz Pashazada (AUL) ASPECTS, SECTORS AND ELEMENTS OF THE CONCEPT OF "HEROISM" IN THE ENGLISH AND AZERBAIJANI CONCEPT SPHERE.....	77
Fidan Abiyeva (The Academy of the State Security Service of the Republic of Azerbaijan named after Heydar Aliyev Military Research Institute) THE EFFECTIVENESS OF GENRE-BASED PEDAGOGY IN MILITARY LANGUAGE TRAINING.....	84
Amalya Meherremzade (AUL) THE CULTURAL MANIPULATION THROUGH LANGUAGE BY SOCIAL MEDIA AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE.....	88

LITERATURE

Narmin Karimova (AUL) HISTORICAL AND POSTMODERN ANALYSIS OF APOCALYPTIC LITERATURE.....	92
Mukhtar Kazimoglu-Imanov (AUL) THE FALSE HERO ARCHETYPE IN TRADITIONAL FOLK CULTURE.....	100
Sevda Novruzaliyeva (AMU) Irada Aliyeva (AMU) THE EXISTENCE OF GOD IS IN THE PEN OF GENIUSES.....	109
Sabuhi Gahramanov (AUL) AZERBAIJANISM IN KHALIL RZA ULUTURK'S POETRY.....	116
Afer Alizadeh (ASafa) THE CONCEPT OF "LOVE" IN WORLD PROSE ABOUT THE ARTIST.....	122

METHODICS

Ulkar Khanlarova (AUL) TEACHING STRATEGIES OF MASCULINE AND FEMININE WORDS IN THE ENGLISH LANGUAGE.....	128
Shehla Balachayeva (AUL) THE ORGANIZATION OF DISTANCE ENGLISH LANGUAGE TEACHING IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS.....	135
Aytekin Abbasova (AUL) THE MAIN COMPONENTS OF COMMUNICATIVE SKILLS IN THE PROCESS OF DIALOGICAL COMMUNICATION IN ENGLISH OF STUDENTS IN THE 2ND YEAR OF A LANGUAGE UNIVERSITY.....	141

PEDAGOGICS

Shams Mammadbayli (AUL) INTERNATIONAL STANDARDS IN THE MANAGEMENT OF GLOBAL EDUCATION SYSTEMS: INTEGRATION PROSPECTS FOR AZERBAIJAN....	147
Xumar Novruzova (BSU) AGILE TECHNOLOGIES IN HIGHER EDUCATION: PROSPECTS AND OP- PORTUNITIES.....	155
Дусмурод Джурсаев (Узбекский государственный университет мировых языков) ИЗ ПРАКТИКИ ОРГАНИЗАЦИИ И УПРАВЛЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫМ ОБРАЗОВАНИЕМ В ТУРКЕСТАНЕ (вторая половина XIX – начало XX века)	159

Mirshod Uralov (Uzbekistan state world languages university)

FROM ISOLATION TO INTERACTION: DEVELOPING COMMUNICATIVE
COMPETENCE IN HOSPITALIZED CHILDREN.....165

Roya Shikhaliyeva (AUL)

CURRENT CHALLENGES AND FUTURE PROSPECTS FOR IMPROVING THE
QUALITY OF PEDAGOGICAL EDUCATION IN AZERBAIJAN.....172

PSYCHOLOGY

Fidan Abdinova (AUL)

THE EMOTIONAL STATE OF INDIVIDUALS WITH IMPAIRED CONSCIOUS-
NESS.....177

SOCIAL SCIENCES

Nazila Safarova (AUL)

THE PLACE OF ABBASGULU AGHA BAKIKHANOV'S SOCIO-POLITICAL
AND PHILOSOPHICAL VIEWS IN THE HISTORY OF AZERBAIJANI EN-
LIGHTENMENT.....184

Kamala Guliyeva (AUL)

ADVANTAGES OF THE MULTICULTURAL INTEGRATION MODEL FOR MI-
GRANTS.....190

MEDICAL SCIENCES

Zumrud Huseynova (AUL)

Metanet Alekperova (AUL)

Yegana Mammadova (AUL)

ECOLOGICAL PROBLEMS OF THE ATMOSPHERE.....198

BIG NAMES

UZEYIR HAJIBEYOV.....203

UNIVERSITY LIFE.....206

ОГЛАВЛЕНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

Наиля Монсумова (АУЯ) КОГНИТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ РИТОРИКИ.....	14
Гюльсум Алярзаде (АУЯ) РОЛЬ КУЛЬТУРЫ В ЯЗЫКЕ И ПЕРЕВОДЕ СМЫСЛОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОНТАМИНАЦИИ, АКРОСТИХА И ДРУГИХ РИТОРИЧЕСКИХ ФИГУР В ИТАЛЬЯНСКОМ ЯЗЫКЕ.....	26
Лала Гусейнова (АУЯ) К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ ОСНОВНЫХ ТИПОВ ДИСКУРСА.....	32
Рукия Керимова (НГУ) РОЛЬ ИДИОМАТИЧЕСКИХ ВЫРАЖЕНИЙ В АУДИОВИЗУАЛЬНЫХ СРЕДСТВАХ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ: ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ И ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ.....	37
Айгюн Гадимли (АУЯ) РАЗВИТИЕ ТЕРМИНОЛОГИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ.....	44
Мехрибан Мамели (АУЯ) НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ СПЕЦИФИКА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ЮМОРИСТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ.....	48
Айтен Рагимли (АУЯ) В ДИАЛОГЕ АДРЕСАТ И ПОЛУЧАТЕЛЬ ЯВЛЯЮТСЯ УЧАСТНИКАМИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ.....	55
Лала Рустамова (МГУ) РАЗЛИЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ИСТОРИИ ДИСКУРСА.....	62
Хаяля Гамбарова (АУЯ) НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ О ГРАММАТИЧЕСКОЙ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ ЛИЦА В АНГЛИЙСКОМ ДИСКУРСЕ.....	69
Наргиз Пашазаде (АУЯ) АСПЕКТЫ, СЕКТОРЫ И ЭЛЕМЕНТЫ КОНЦЕПТА «ГЕРОИЗМ» (HEROISM) В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ КОНЦЕПТОСФЕРАХ.....	77
Фидан Абыева (Военно-исследовательский институт Академии Службы государственной безопасности Азербайджанской Республики имени Гейдара Алиева) ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЖАНРОВОЙ ПЕДАГОГИКИ В ВОЕННОЙ ЯЗЫКОВОЙ ПОДГОТОВКЕ.....	84
Амаля Мехеррамзаде (АУЯ)	

КУЛЬТУРНАЯ МАНИПУЛЯЦИЯ ЧЕРЕЗ СОЦИАЛЬНЫЕ МЕДИА И ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ.....	88
--	----

ЛИТЕРАТУРА

Нармин Каримова (АУЯ) ИСТОРИЧЕСКИЙ И ПОСТМОДЕРНИСТСКИЙ АНАЛИЗ АПОКАЛИПТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ АРХЕТИП ЛОЖНОГО ГЕРОЯ В ТРАДИЦИОННОЙ НАРОДНОЙ КУЛЬТУРЕ.....	92
Мухтар Казымоглу-Иманов (АУЯ) ИДЕИ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА В КЛАССИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И ИХ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕОЛОГИИ.....	100
Севда Новрузалиева (АМУ) Ирада Алиева (АМУ) КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СУЩЕСТВОВАНИЕ БОГА В ПЕРУ ГЕНИЕВ.....	109
Сабухи Гахраманов (АУЯ) АЗЕРБАЙДЖАНСТВО В ПОЭЗИИ ХАЛИЛА РЗЫ УЛУТЮРК.....	116
Аффер Ализаде (АГАХ) КОНЦЕПТ «ЛЮБОВЬ» В МИРОВОЙ ПРОЗЕ О ХУДОЖНИКЕ.....	122

МЕТОДИКА

Улькяр Ханларова (АУЯ) МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРАВИЛЬНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЖЕНСКОГО И МУЖСКОГО РОДА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....	128
Шехла Балачаева (АУЯ) ОРГАНИЗАЦИЯ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В УЧРЕЖДЕНИЯХ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	135
Айтекин Аббасова (АУЯ) ОСНОВНЫЕ КОМПОНЕНТЫ КОММУНИКАТИВНЫХ УМЕНИЙ В ПРОЦЕССЕ ДИАЛОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ СТУДЕНТОВ НА 2-ОМ КУРСЕ ЯЗЫКОВОГО ВУЗ-А.....	141

ПЕДАГОГИКА

Шамс Маммедбейли (АУЯ) МЕЖДУНАРОДНЫЕ СТАНДАРТЫ В УПРАВЛЕНИИ ГЛОБАЛЬНЫМИ СИСТЕМАМИ ОБРАЗОВАНИЯ: ПЕРСПЕКТИВЫ ИНТЕГРАЦИИ ДЛЯ АЗЕРБАЙДЖАНА.....	147
Хумар Новрузова (БСУ) AGILE ТЕХНОЛОГИИ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ: ПЕРСПЕКТИВЫ И ВОЗМОЖНОСТИ.....	155

<i>Дусмурод Джурсаев (Узбекский государственный университет мировых языков)</i> ИЗ ПРАКТИКИ ОРГАНИЗАЦИИ И УПРАВЛЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫМ ОБРАЗОВАНИЕМ В ТУРКЕСТАНЕ (вторая половина XIX – начало XX века)	159
---	-----

<i>Миршод Уралов (Узбекский государственный университет мировых языков)</i> ОТ ИЗОЛЯЦИИ К ВЗАИМОДЕЙСТВИЮ: РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У ГОСПИТАЛИЗИРОВАННЫХ ДЕТЕЙ.....	165
--	-----

<i>Рёя Шыхалиева (АУЯ)</i> СОВРЕМЕННЫЕ ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ.....	172
--	-----

ПСИХОЛОГИЯ

<i>Фидан Абдинова (АУЯ)</i> ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ СОСТОЯНИЕ ЛЮДЕЙ ПРИ ОГЛУШЕНИИ СОЗНАНИЯ.....	177
---	-----

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ

<i>Назиля Сафарова (АУЯ)</i> МЕСТО СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ И ФИЛОСОФСКИХ ВЗГЛЯДОВ АББАСКУЛИ АГА БАКИХАНОВА В ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ.....	184
--	-----

<i>Кямаля Гулиева (АУЯ)</i> ПРЕИМУЩЕСТВА МОДЕЛИ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОЙ ИНТЕГРАЦИИ МИГРАНТОВ.....	190
--	-----

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

<i>Зумруд Гусейнова (АУЯ)</i> <i>Метанет Алекперова (АУЯ)</i> <i>Егана Мамедова (АУЯ)</i> ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ АТМОСФЕРЫ.....	198
--	-----

ПЕРСОНАЛИИ

УЗЕИР ГАДЖИБЕКОВ.....	203
ХРОНИКА.....	206

DİLÇİLİK

Nailə Mönsüмова

Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.2.507.010

SİYASİ RİTORİKANIN KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: ritorika, siyasi ünsiyyət, diskurs, koqnitiv perspektivlər, monoloji nitq, dioloji nitq

Keywords: rhetorics, political interaction, discourse, cognitive perspectives, monological speech, dialogical speech

Ключевые слова: риторика, политическая коммуникация, дискурс, когнитивные перспективы, монологическая речь, диалогическая речь

Giriş. Siyasi ünsiyyətin öyrənilməsi zərurəti XX əsrin sonlarında dilçilik elmində yeni bir istiqamətin – siyasi dilçiliyin yaranmasına səbəb oldu. Bu istiqamət çərçivəsində siyasi ünsiyyət öyrənilir, siyasi nitqin ayrı-ayrı lingvistik səviyyələri (leksikon, fonetika, söz yaradıcılığı, morfologiya, sintaksis) təsvir edilir, siyasi dilin janr və üslublarına nəzər salınır, siyasi nitqin ümumi əlamətləri və idiomatilləri nəzərdən keçirilir. Siyasi diskurs çoxölçülü hadisə kimi elmi biliyin müxtəlif sahələrinin: politologiya, sosiolingvistika, psixolingvistika, koqnitiv dilçilik, pragmatika, ritorika və digər elm sahələrinin tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir.

Bəzi situasiyalarda siyasi kommunikasiya siyasi liderlər arasında hakimiyyət uğrunda mübarizəyə yönəlir, kütləvi ünvənçinin şüuruna təsir edərək onları siyasi seçim etməyə inandırır. Belə təsir cəmiyyət üzvlərinin sosial və siyasi hərəkətlərini tənzimləmək üçün onların şüurunda dünyanın müəyyən mənzərəsini formalaşdırır, lakin totalitar cəmiyyətdə təsir hakimiyyəti ələ keçirmək və saxlamaq üçün vətəndaşların şüurunu manipulyasiya etməyə hesablanıb. Siyasi kommunikasiya sahəsində aparılan tədqiqatlar insanların şüurunu siyasi təbliğatçıların manipulyasiyasından qorumaq üçün gələcək vasitələrin işlənilib hazırlanması məqsədilə bu prosesin incəliklərini anlamağa imkan verir.

Diskurs termininin anlamlarından biri Amerika dilçilik məktəbinin adı ilə bağlıdır, çünki bu termini ilk dəfə dilçilik elminə gətirən amerika dilçisi Z. Harris olmuşdur. Z. Harrisdən sonra bir müddət bu məsələ diqqətdən kənarda qalmış, sonradan isə yenidən həm Avropa, həm də sovet dilçiliyində ciddi şəkildə öyrənilməyə başlanılmışdır.

Diskursun ikinci mühüm anlamı Fransa strukturalist məktəbi ilə bağlıdır. Bu məktəbin formalaşmasında M.Fuko, A.Qreymas, J.Derrida, Y.Kristeva və başqa-

larının xüsusi xidmətləri vardır. Onlar diskurs anlayışı adı altında fərdi dilə məxsus olan üsluba xüsusi önəm verirdilər.

Diskursun üçüncü anlamı alman dilçilik məktəbinin adı ilə bağlıdır. Bu məktəbin yaradıcılarından olan Y.Habermas diskursu kommunikasiyanın xüsusi forması kimi qəbul edirdi.

Siyasi diskurs isə siyasi dilçiliyin əsas anlayışdır və o, diskursun müxtəlifliyini özündə əks etdirir; siyasi hakimiyyəti əlində saxlamaq və ya ona nail olmaq məqsədini daşıyır. Linqvistik ədəbiyyatlarda siyasi diskurs bütövü yaradan elementlər kompleksindən ibarət çoxplanlı, çoxaspektli hadisələr kimi təqdim olunur. Siyasi diskurs siyasi diskussiyalarda istifadə olunan bütün nitq aktlarının məcmudur. Məsələyə belə baxış siyasi diskurs anlayışına geniş mənada baxmağı, yanaşmağı tələb edir.

Diskurs probleminin Azərbaycan dilçiliyində tədqiqi son dövrlərdən başlamışdır. 2010-cu ildə Azad Məmmədov və Misgər Məmmədovun hazırladıqları “Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri” adlı kitabı bu sahədə ilk uğurlu addım hesab etmək olar. Çünki bu vaxta qədər Avropa dilçiliyində yarım əsrə qədər tədqiqat tarixi olan mətn və diskurs problemi Azərbaycan dilçiliyində ciddi reaksiyaya səbəb olmamışdı, elmi tədqiqat axtarışlar ənənəvi mövzulardan kənara çıxılmırdı.

Azərbaycan dilçiliyində diskursla bağlı ikinci mühüm əsər F.Veysəllinin “Diskurs təhlilinə giriş” adlı əsəridir. Əsərdə diskursun təhlilinə keçməzdən əvvəl, dil haqqında bir neçə söz deməklə, müəllif diskurs təhlilinə girişlə başlayır, dilin kommunikativ funksiyasından, monoloji və dioloji nitqin əsas xüsusiyyətlərindən, yazılı və şifahi nitqdən bəhs etməklə diskursiv təhlilə elmi zəmin hazırlayır. Müəllif yazı ilə danışığın fərqi ni müəyyənləşdirmək üçün praktik materiallardan istifadə edərək müqayisələr aparır, S.İbernşteyn, L.R. Zinder kimi görkəmli alimlərin bu xüsusda bəhs etdikləri məlum fikirlərə istinadən nəticələr çıxarılır, sonda isə danışığın yazıdan fərqi ayrı-ayrı bəndlərdə şərh olunur.

Siyasi diskursda ritorik vasitələrin rolu

Ritorika, natiqin və ya yazıcının mövqeyi haqqında oxucunu və ya dinləyicini inandırmaq, həvəsləndirmək və ya məlumatlandırmaq üçün diqqətlə qurulmuş bir dildir. Siyasətçilər və siyasi məqsədlərlə bağlı müzakirələrdə də bu termindən istifadə olunur. Bunun səbəbi, siyasətçilərin, ictimai çıxışı əhatə edən digər rollarda olan insanlarla yanaşı, müntəzəm olaraq ritorikadan istifadə etməsidir. Əslində, “ritorika” sözü yunanca “rhetorikos” sözündəndir, “natiqlik” deməkdir.

Ritorika vacibdir, çünki tənqidi düşüncə üçün çərçivə təmin edir. Bu, bir yazıçı və natiq kimi düşüncə proseslərini nümayiş etdirir. Bunun istifadə edilməsi arqumentlərin güclü nümayiş edilməsinə zəmin yaradır.

Ritorika məntiq və qrammatika ilə yanaşı trivium kimi də tanınan üç qədim nitq sənətindən biridir. Diskurs, adətən, bütün natiqlərin müəyyən bir mövzu ilə bağlı mövqələrini, fikirlərini və məlumatlarını ifadə etmək üçün vaxt ayırması ilə xarakterizə olunan nizamlı şəkildə söhbət zamanı formal fikir mübadiləsidir. Trivium kvadrivium ilə birlikdə yeddi liberal sənəti təşkil edir. Bunlar orta əsrlər Avropa universitetlərində tədris olunan akademik fənlərdir və dövrün alimləri tərəfindən hərtərəfli təhsilin əsası kimi müəyyən edilir. Ancaq standart bir təhsilin əsası kimi trivium bundan daha çox, Platonun dövrünə aiddir. Platon dialoqlarında bu üç sahəni ətraflı izah etmişdir.

Aristotel ritorikanı “məntiq elmi ilə siyasətin etik qolunun birləşməsi” adlandırdı və onu “hər hansı bir halda mövcud inandırma vasitələrini müşahidə etmək qabiliyyəti” kimi müəyyən etdi. Min illər əvvəl Qədim Yunanıstandan bu günə qədər ritorika inandırıcı və motivasiya nitqinin əsası olmuşdur.

Klassik ritorika işi siyasi sahə ilə məhdudlaşmırdı. Aristotel siyasi (məsləhətçi) natiqliyi maliyyə, müharibə və sülh, milli müdafiə, ticarət və qanunvericiliklə bağlı gələcək alternativ fəaliyyət istiqamətlərini qiymətləndirməkdən ibarət olan argument kimi təsvir etmişdir. O, bu cür nitqi keçmiş hadisələrlə bağlı ittiham, ədalət və həqiqət məsələlərinə yönəldilmiş məhkəmə və ya tibb nitqindən və tərif və ya tənqiddə aid olan epideik (mərasim) natiqlikdən fərqləndirdi. İndiki müasir alimlər ritorik tədqiqatların tətbiq dairəsini daha da genişləndirmişlər, çox vaxt Buus kimi inanırlar ki, “ ritorika bir insanın işarə və ya simvollarıdan istifadə etməklə istehsal etmək niyyətində olduğu hər an istifadə olunur, başqasına təsir edir”.

Siyasi dilçilik, dil və siyasət arasındakı münasibətləri öyrənir. Dil ünsiyyətin əsasını təşkil etdiyinə görə, siyasət dildən təsirlənir. Siyasi dilçilik bir performansdır. İctimaiyyətin müəyyən bir partiyaya müsbət münasibət bəsləməsi üçün siyasətçi öz nitqini elə qurmalıdır ki, cəmiyyət siyasi partiyanın etibarlı olduğuna inansın. Deməli, siyasi dilçilik siyasətdə, xüsusən də çıxışlarda, yığıncaqlarda və mitinqlərdə mühüm inandırma vasitəsi rolunu oynayır. Dil milli, mədəni və etnik mənsubiyyətə bağlıdır, ona görə də dilin istifadəsi və yayılması yolu siyasətdir və dil siyasi mənfəət üçün istifadə olunur. Siyasi dilçiliyin mərkəzi konsepsiyası siyasi diskursdur ki, bu da xüsusi bir diskurs növüdür və məqsədi siyasi hakimiyyətin zəbt edilməsi və saxlanmasıdır. Siyasi diskurs ictimai-siyasi münasibətlərin tərkib hissəsidir. Linqvistik ədəbiyyatda siyasi diskurs çoxplanlı və çoxaspektli hadisə kimi, vahid bütöv olan elementlər kompleksi kimi təqdim olunur. Diskurs bütün dolğunluğu və qeyri-müəyyənliyi ilə istənilən mətnə (şifahi və yazılı, müasir və tarixi). Diskurs “müəyyən bir sosial qrupun həyatının bu və ya digər dövründə müəyyən bir konkret mühitdə danışılan və başa düşülən hər şeyin məcmusu” kimi təqdim edilə bilər. Belə diskurs ümumi diskurs adlanır. Ümumi diskurs tematik-situasiya prinsipinə görə daha xüsusi diskurslara bölünə bilər. Xüsusi diskurs bir mövzu-situasiyaya əsaslanır.

Siyasi ritorika mahiyyətə müasir siyasi vəziyyətə tətbiq edilən klassik ritorikadır. Ritorikanın əsasları – loqos, pafos və ethos – hamısı müasir siyasi müzakirələrə aiddir və effekti artırmaq üçün xüsusi ritorik vasitələrdən istifadə olunur. Məsələn, siyasətçilər tez-tez ardıcıl cümlələrin eyni söz və ya ifadə ilə başladığı təkrar forması olan anafordan istifadə edirlər. Siyasətçilər siyasi ritorikada çətinlik, təxribat, assosiasiya, buraxma və kompozisiya kimi digər üsullardan da istifadə edirlər. Bu üsulların hamısı dinləyən auditoriyanın rəğbətini qazanmaq üçün çıxışlarda və ictimai bəyanatlarda istifadə olunur. İstifadə olunan müxtəlif ritorik vasitələrdən biri də metaforadır.

Metaforalar mücərrəd fikirlərə konkret işarələr verən linqvistik simvollarıdır. Bu, çatdırmaq istədiyi xüsusi xüsusiyyətlərə görə obyektlər və anlayışlar arasında qəbul edilən oxşarlıq sayəsində mümkündür. “*The sunshine of a smile*” bir metafora nümunəsidir, burada təbəssümün günəş işığı ilə eyni istilik və rifah hissələrini ortaya çıxardığı başa düşülür.

Metafora bir termin kimi metaforik ifadələrdən fərqləndirilir. Hər hansı metaforik konsept təsir vasitəsi kimi dil obraz və hərəkət elementlərinə malikdir, və bu elementlər birlikdə siyasi diskursda metaforanın nə qədər effektiv rol oynamasının ölçüsü ola bilər. Bəzən siyasi diskursda metaforik konseptlər insan təfəkküründən kənar fikirlərin yaranmasına səbəb olur. Metafora siyasi diskursda obrazların cild dəyişmələri ilə xarakterizə olunur. Metaforaların işlənməsi mifik təfəkkürün ilkin qatlarına hesablanır, təfəkkürün dərk etmə gücünü artırır..

Metaforanı Aristotel aşağıdakı kimi nəzərdən keçirir. Metaforanın psixoloji mahiyyəti eşidənin psixi fəaliyyətini fəallaşdırmaqdan, ekspressiv fəaliyyəti artırmaqdan ibarətdir.

Siyasi diskursu konseptual metaforaların ən çox işləndiyi diskurs tipinə aid etmək olar. Bəzən siyasi diskursda işlənən konseptual metaforalar çox canlı tarixilik baxımından daha konkret və daha aydın olur. Eyni zamanda siyasi diskurs formalaşarkən, ilk növbədə insanları, dünya görüşlərini əks etdirən konseptual anlayışlardan istifadə edilir. Eyni bir konsept həm bir siyasi mədəniyyət çərçivəsində, həm də müxtəlif siyasi mədəniyyətlərdə fərqli başa düşülür. Həmçinin metaforalar siyasi diskursun kommunikativliyi üçün həyati mənbə hesab olunur. Siyasi diskursda müxtəlif konseptual metaforaların işlənməsinə ən çox ingilisdilli xalqların nitqlərində rast gəlinir.

Lakoff və Conson insanların konseptual sisteminin metaforik olduğunu düşünürlər. Metaforalar təkcə dil alətləri deyil. Onlar əslində qavrayışa, düşüncəyə və davranışa nüfuz edirlər. Bütün digər sahələrdə olduğu kimi, siyasi diskursda da metaforun özünün xüsusi işlənmə aktuallığı mövcuddur. Qərb cəmiyyətlərində ikisi “arqument” və “müharibə” anlayışları müxtəlif növ məsələlər olmasına baxmayaraq, kontekst daxilində bir-biri ilə sıx bağlı olaraq başa düşülür.

Həqiqi müharibə haqqında danışarkən, deyilə biləcəkləri məhdudlaşdıran bir sıra konvensiyalar var, buna görə də dilin istifadəsi həlledici rol oynayır. Lakoff bildirir ki, Körfəzdəki birinci müharibəyə haqq qazandırmaq üçün bütöv bir metafora sistemindən istifadə edilib. İlk növbədə, “The states as a person” metaforası iş başında idi, burada dövlət bir şəxsiyyət, torpaq kütləsi onun evi, iqtisadi sərvət onun rifahı və hərbi gücü kimi konseptuallaşdırılırdı. Bu mənada “The fairy tale of the just war” metaforasının ssenarisinə uyğun gələn iki insanın, o cümlədən cinayət törətmiş bədxah, günahsız qurban və şərəfli qəhrəmanın döyüşü kimi təqdim oluna bilər.

Lakoff iddia edir ki, keçmiş prezident Buş Körfəzdəki vəziyyəti izah etmək üçün bu “fairy tale” quruluşunun iki variantından istifadə edib. Birincisi, İraqın canı, ABŞ-ın qəhrəman olduğu, ABŞ və digər sənayeləşmiş dövlətlərin qurban olduğu və cinayətin bu xalqların iqtisadi sağlamlığı üçün ölüm təhlükəsi olduğu “Özünümüdafiə müəssisəsi” idi. İkinci izahat İraqın canı, ABŞ-ın qəhrəman, Küveytin qurbanı və cinayətin adam oğurluğu və zorlama olduğu “Xilas etmə məkanı” idi. Sonuncu, nəhayət, hökumətin müharibəyə getməsinin mənəvi əsasına çevrildi, çünki Amerika xalqı ilk izahatı qəbul etmədi, çünki o, canlarını neftə dəyişdi.

Həmçinin onu da vurğulamaq lazımdır ki, sisteməlik olaraq metaforaların nəyi təmsil etdiyinə deyil, gizlətdiyi mənaya baxmaq lazımdır.

“The state as person” metaforasında bir ölkə daxilində iqtisadi, dini və sinfi fikir ayrılıqları gizlənilir. “War is politics” və “Politics is business” iki metafora

etik və əxlaqi aspektləri gizlədir, çünki müharibə yalnız siyasi və ya maliyyə mənasında təqdim olunur, burada “xərclər” silahlar, hərbi maaşlar, təlim, sağlamlıq üçün dövlət xərcləridir. qayğı, həyat sığortası və “qazanclar” hökumətin siyasətinin məqsədləridir. “The War is violent crime” metaforası müxtəlif qazanc və xərcləri ortaya qoyur. Bu tərifdə “qazanclar” həyat və ya zülmədən azad olmaqdır və “xərclər” əzab, xəsarət və ölümdür.

Makkeynin istifadə etdiyi əsas ritorik strategiya metaforalardır və onun bir çox arqumentlərinin əsasını qoyan əsas metaforik konsepsiya Lakoffun “The strict father morality” adlandırdığı şeydir. Lakoff iddia edir ki, bu əxlaq baxışı ailənin necə olması lazım olduğuna dair ümumi mühafizəkar ideal modeldən irəli gəlir. Bu fikrə görə, valideyn övladı üçün nəyin daha yaxşı olduğunu bilir. Əxlaqsız davranışı cəzalandırmaq və əxlaqi davranışı tərifləməklə uşağa əxlaq öyrədilməlidir. Sonradan, ideal ailə modeli valideynin millətin liderinə bərabər olduğu və ya bir millətin digər xalqların lideri kimi başa düşüldüyü millətlərə şamil edilir.

Birinci sitat “The state as a person” və “The state is a leader” metaforasının nümunəsidir, “xalqımız öz gücünü, dərin qlobal məsuliyyət hissinə nümayiş etdirdi” mənasında işlənib. Bu sitatda ABŞ sanki bir şəxs kimi təqdim olunur. insanın əzəlləri və ağılı olduğu kimi güc və əxlaq hissi var. Bu əxlaq hissi bütün dünyaya yayılır. Nəticədə “The state as a person” metaforası genişlənir və “The state is a leader” metaforasına çevrilir. Bundan əlavə, millət sadəcə öz vətəndaşlarının lideri deyil, o, global liderdir, “The USA is the moral leader” metaforasıdır.

Aşağıdakı sitatda “The fairy tale of the just war” metaforası “Journey” metaforası ilə birləşdirilir və əlavə olaraq üç hissədən ibarət siyahı ilə vurğulanır; “We have before us a hard road. But it is the right road” Burada Makkeyn hərəkətin (müharibə) məqsədyönlü olacağına əminlik verir, səfərin təyinatına bənzər. Məqsəd müəyyən bir növdür, yaxşı və mənəvi məqsəddir və buna görə də aktyorlar (Amerika/Amerika əsgərləri) qəhrəmanlardır.

Müharibənin qumar oyunu kimi təsvir edilməsi pul qazanmaq və ya itirmək düşüncələrini gətirir. Pul bir təhlükəsizlik formasını təmsil edərkən, qumar həyəcan formasını təmsil edir. Bu, “The USA is the moral leader” metaforası və üç hissədən ibarət siyahı ilə birlikdə “GAMBLE” metaforasına bir nümunədir. “Bizim ən mühüm təhlükəsizlik maraqlarımız İraqda təhlükə altındadır. Bütün Yaxın Şərqi sabitliyi təhlükədədir. ABŞ-ın mənəvi və siyasi lider kimi etibarı təhlükə altındadır”. Bundan əlavə, əgər bir şey təhlükə altındadırsa, artıq mərclər qoyulmuşdur. Buna görə də, geri çəkilmə bu mərclərin itirilməsi ilə nəticələnməkdir və siz oyunda qaldığınız müddətdə qazanmaq şansınız var. Qumar həyəcanı, qoyulan mərclərin real həyat olduğunu və təkə əsgərlərin həyatı olmadığını, həm də xalqlar arasında və öz milləti daxilində deyil, heç vaxt hər hansı bir müharibə istəməyən sadə insanların həyatı olduğunu kölgədə qoyur.

Siyasi diskursda işlədilən ritorik vasitələrdən biri də metonimiyadır. Metaforalar kimi metonimiyalar da nitqin bəzədilməsində xüsusi yer tutur. Bu, əvəzləmə prinsipinə əsaslanır. Belə ki, metonimiyalarda ya hissə tamı, ya da tam hissəni əvəz edir. Metonimiyanın da bir neçə növləri vardır. Metonimiyanın bir növü olan metalepsis ilkin anlayışın bölünməməsi prinsipinə əsaslanır. Metonimiyanın digər bir növü də sineqdoxadır. Lakin onlar arasında bir sıra fərqlər də mövcuddur. Amma bu fərqlər şərti xarakter daşıyır. Belə ki, obyektin bütün keyfiyyətləri metonimi-

yada, kəmiyyəti isə sineqdoxada müqayisə olunur. Metonimiya bir fikrin və ya anlayışın ona bağlı olan tək bir söz və ya xüsusiyyətlə əvəzlənməsidir. Metonimiyaların təməli metaforalarda olduğu kimi konseptualdır. Metonimiyaların işlənməsi yerindən asılı olaraq, məsuliyyəti azaldıqları və ya artırıdqları üçün siyasi çıxışlarda faydalı ola bilərlər. Məsələn, Prezidentin adının əvəzinə “White House” metonimiyasından istifadə edilməsi Prezidentin şəxsi məsuliyyətini azaldır.

Bunun əksinə olaraq, bir ölkədə hökumətə və ya bütün vətəndaşlara istinad edərkən bir dövlətin adından istifadə etməklə şəxsi məsuliyyət artır. Sonradan, “The boundary between leader and nation is removed so that the views of the leader become the voice of nation”, II Dünya Müharibəsi zamanı Çörçill saleh adam üçün metonim kimi xidmət etdi və bir növ Böyük Britaniya qəhrəmanına çevrildi. Hər iki körfəz böhranında Səddam Hüseyn adı tez-tez İraqa istinad etmək üçün istifadə olunurdu. Bu nümunədə Səddam Hüseyn siyasi diskursunda metonimiya hesab edilir.

Ən çox istifadə olunan ritorik vasitələrdən növbəti olan isə, ritorik ironiyadır. Hücum və istehza funksiyasındakı ironiya tez-tez Amerika siyasi diskursunda rəqibləri tənqid etmək üçün istifadə olunur. İronik mübadilələrin ən yaxşı nümunələrinə seçiqabağı diskursda rast gəlmək olar, burada üsluba görə nətiqlər bir-birinə qarşı tənqidi və aqressiv olmalıdırlar.

Siyasi diskursda linqvistik strategiya və texnikalar

Siyasətçilər marağımızı qazanmaq və etimadı qazanmaq, mesajı çatdırmaq, emosiyalarımızı oyatmaq və əsasən “səsimizi qazanmaq” üçün çıxışlarında müxtəlif strategiyalardan istifadə edirlər. Bax iddia edir ki, siyasi nitq adətən inandırmaq məqsədi ilə fəaliyyət göstərir. O, siyasi dilin inandırıcı funksiyasına nail olmaq üçün yaxşı natiqin nitqin müxtəlif xüsusiyyətlərindən istifadə etməsinə baxır. Siyasətçilər müxtəlif linqvistik vasitələrdən istifadə etməklə öz “güclərini” emosional leksika, güclü təzadlar, güclü təkrarlar və s. istifadə edərək nümayiş etdirirlər.

Natiqin auditoriyanı inandırmaq üçün dili necə qurması əsrlər boyu öyrənilir, çox vaxt Aristotelə istinad edilir və natiqlikdə müvəffəqiyyətli inandırmada iştirak edən əsas xüsusiyyətlər – etos, pafos və loqos. Onlar “natiqlik sənəti”-nin mürəkkəbliyini, o cümlədən danışanın şəxsiyyətinin (xarakterinin) aspektlərini, dinləyicilərə ötürməyə çalışdıqları duyğuları və mesajı çatdırmaq üçün istifadə etdikləri məntiqi arqumentləri əhatə edir. Bu kateqoriyalar müasir dövrdə hələ də aktualdır, çünki onlar natiqin auditoriya ilə uğur qazanmasına kömək edə biləcək çərçivə rolunu oynaya bilər; əslində onlar uğurlu inandırma vasitələridir [11].

Virtanen və Halmari bir sıra müxtəlif janrlarda inandırmanın linqvistik elementlərini araşdırır, o cümlədən siyasət dili, media diskursu və reklam, biznes və hüquqi sənədlərin dilində linqvistik strategiyalara rast gəlinir. Onlar inandırmağı “tamaşaçı artıq razılaşarsa, auditoriyanın düşüncə və ya davranışını dəyişdirməyə və ya onun inanclarını gücləndirməyə cəhd edən bütün dil davranışları” kimi müəyyən edirlər. Onlar həmçinin Kempbell və Burkholderin “tez-tez poetik” olan ritorik diskursa yanaşmasını müzakirə edirlər; “ritualistik, estetik, dramatik və emosional keyfiyyətlərə” malik olan alliterasiya və təcəssüm kimi ədəbi vasitələrdən danışarkən, Halmari və Virtanen iddia edirlər ki, bunlar ilk növbədə dinləyicilərin davranışını dəyişdirmək niyyəti ilə nətiqlər tərəfindən istifadə olunmur, lakin “ümumi görünüşü yaratmaq üçün istifadə edilərsə, onları inandırıcı hesab etmək olar”.

Siyasi diskursda inandırma ilə əlaqələndirilə bilən başqa janrlar da var. İnandırmanın lingvistik cəhətdən necə həyata keçirildiyi sualına ya ayrı-ayrı janrları ayrıca öyrənməklə, ya da bütün janrlarda tətbiq olunan ümumi inandırıcı vasitələrin tədqiqi yolu ilə yanaşmaq olar. Bu baxımdan həm konkret bir janr, həm də çoxsaylı janrlar üzrə aparılan dilçilik tədqiqatlarının nəzəriyyəsinə, biliyinə və nəticələrini birləşdirən ümumi inandırma vasitələrinə aid etmək olar. Məsələn, dində inandırma mövzusunda aparılan araşdırma diskurs (daha yaxından xütbələrin diskursu) inandırma fenomeninə geniş baxış verir, onun təhlilinə müxtəlif perspektivlər və yanaşmalar təqdim edir və inandırıcı nitqin mürəkkəbliyini təqdim edir. Bu nəticələri siyasi çıxışların diskursunda da tətbiq etmək olar. İnandırmanın ya açıq şəkildə, yəni açıq lingvistik reallaşdırmalar vasitəsilə (məsələn, imperativlərin istifadəsi, təkrar, modallıq, salamlama və müraciət yolları, şəxsi əvəzliliklərin seçimi, sualların istifadəsi və s.) vasitəsilə ifadə edilməsi konsepsiyası da mövcuddur. Alternativ olaraq, az və ya çox gizli şəkildə (yəni inandırmanın daha gizli olduğu müxtəlif ritorik strategiyalar, məsələn, emosiyaların istifadəsi, bəzi interaktiv xüsusiyyətlər, yumor və s.) hallar da mövcuddur.

Siyasi diskursda paralelizm və təkrarlar natiqin söylədiyi fikirlərin möhkəmlənməsinə kömək edən vasitələrdən hesab olunur. Bax, paralellikdən istifadənin “digərinə paralel və ya ekvivalent olan və güc və tarazlıq hissi verə bilən iki və ya daha çox ifadələr hazırlamaq” deməkdir. O, həmçinin paralelliyi “xüsusilə təsirli” və “güclü ritorik alət” kimi fəaliyyət göstərə bilən bir “təkrarın xüsusi növü” hesab edir. Bax müxtəlif paralellik növlərini təqdim edir, məsələn, a) eyninin sadə təkrarı söz və ya söz birləşmələri, b) sintaktik strukturun təkrarı c) sinonimlərin işlədilməsi və d) onun ikiqat və üçqat kimi qiymətləndirdiyi digər qoşalar və üçlüklər Qoşalaşma birinci sözü və ya sözü gücləndirmək və gücləndirmək üçün istifadə edilə bilər. bütün ifadə, lakin daha tez-tez ikiqat kontrast effekt əldə etmək üçün istifadə olunur.

Digər dilçilər bir cümləni digərinə təzad edən zaman təzadlı cütlərdən danışirlər. Üçqat paralellik kateqoriyasına aid olan başqa bir ritorik alətdir və bu o deməkdir ki, natiq “effekt yaratmaq və ya alqışlar çəkmək üçün bir-birinin ardınca üç elementdən istifadə edir” (yeni orada). Bax, uşaq hekayələrində və nağıllarda (Üç balaca donuz, qızıl qıfıl və üç ayı) personajların üç dəfə artırılması kimi ünsiyyətin digər aspektləri timsalında triadalarından istifadə ideyasını işləyib hazırlayır. O, triadalar ideyasına tamlıq və birlik hissi verən bir şey kimi yanaşan Atkinsona istinad edir. Atkinson üçlük siyahısı terminini “təsdiq almağın ən ümumi vasitələrindən biri” kimi istifadə edir [13].

Qeyd etmək lazımdır ki, ikiqat, üçqat və ya üç hissəli siyahı mütləq təkrarlama demək deyil, fərqli sözlər işlənə bilər, lakin məna oxşardır və bir-birini tamamlayır. Digər tərəfdən, təzadlı cütlərin istifadəsi natiqin bir-birinə zidd olan sözləri, ifadələri və ya strukturları istifadə etməsi və təkrarlaması deməkdir. Bax paralelliyi sözlərin, ifadələrin və sintaktik strukturların təkrarlanması baxımından araşdırdığı halda, Çarteris Blək paralelliyi qısa, yadda qalın və sitat gətirə bilən səs dişləmələri kimi tanınan şeyləri yaratmaq üçün leksika və sintaksis ilə uyğunlaşdırılan cümlə cütlərinin istifadəsi kimi istinad edir. Beard səs dişləmələrini qısa və qısa olmalı, yadda saxlamaq asan olan və dinləyicini təkrarlamağa təşviq edəcək dil strukturlarını ehtiva edən “nitqlərdən diqqət çəkən məqamlar” kimi araşdırır [14].

Siyasi diskursda şəxs əvəzliliklərinin istifadəsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şəxs əvəzliliklərinin seçimi siyasi nitqin ümumi inandırıcı təsirinə kömək edə bilən açıq linqvistik xüsusiyyətlərdən biridir. Siyasətçilər çox vaxt ya birinci şəxs tək, ya da birinci şəxs cəm şəklində danışırlar. Tək və ya cəm formanın seçilməsi natiqin öz üzərinə götürməyə hazırladığı şəxsi iştirak, öhdəlik və məsuliyyət səviyyəsini ifadə edəcəkdir. Beard qeyd edir ki, “I/me/myself/mine” tək formaları nətiqlər tərəfindən şəxsi iştiraklarını nümayiş etdirmək niyyətində olduqda və xüsusən də xoş xəbərlər çatdırıldıqda istifadə olunur.

Natiq narahat qərar və ya qeyri-müəyyən xəbərlər barədə məlumat vermək istədikdə “we/us/ourselves/our” əvəzlilik formaları faydalı olur, çünki əvəzliliklərin cəm formaları paylaşılan hissi göstərəcək. fərdi) məsuliyyət (ibid.). Beard bunu “kollektivlik hissi” adlandırır [10]. Charteris təklif edir ki, əvəzlilikdən istifadə etməklə “natiq və dinləyicilər arasında maraqların bölüşdürülməsinə müraciət edə bilərik” [14].

Şəxsi iştirak və ya şəxsi məsuliyyət baxımından, qeyd etmək lazımdır ki, danışan hər hansı əvəzlilikdən istifadə etməkdən çəkinə bilər və bunun əvəzinə metonimiya forması təbliğ olunur. Beard, həmçinin görülən hərəkətlərə görə birbaşa məsuliyyətdən yayınmaq üçün agent əvəzliyi yerinə agentsiz passivdən istifadə edilməsini də qeyd edir, məsələn: “Today it has been found necessary”.

Siyasi diskursda əvəzliliklərin işlənməsinə nəzər yetirək. Siyasətçilərin və dövlət rəhbərlərinin nitqlərindəki əvəzlilikləri araşdırdığım zaman müşahidə etdim ki, ən çox işlənilən “we” cəm əvəzliyi, sonra isə “I” şəxs əvəzliyidir. Aşağıdakı təhlil onların seçilmiş mətnlərdə necə istifadə edildiyini təqdim edir. “We” əvəzliyi Böyük Britaniya siyasi diskursunda daha çox natiq və Böyük Britaniya xalqını göstərmək üçün istifadə olunur:

“We have to recognise we’re one of the wealthier countries in Europe. We have the character of an island nation-independent forthright”.

Digər bəzi hallarda “We” hökuməti təmsil edir:

It is why we have taken the difficult, but necessary action to reduce the deficit. “I” natiqin şəxsən özünü necə hiss etdiyini göstərmək üçün istifadə olunur: “Over the coming weeks, months and years, I will not rest until this debate won”.

Bu açıq şəkildə şəxsi iştirakını ifadə etmək çox güman ki, dinləyicilərin emosiyalarını da ortaya çıxaracaq. Bəyanat:

“I say to the British people: this will be your decision”.

“I” (natiq) və “You” (Britaniya xalqı) arasında aydın fərq qoyur.

Spiker “bu bizim qərarımız olacaq” demək əvəzinə “bu sizin qərarınız olacaq” deməyi seçdi. Bu, spikerin özünü kollektiv məsuliyyətdən kənarlaşdırmağa çalışdığını göstərə bilər. Eyni əlaqəni aşağıdakı ifadədə də müşahidə etmək olar:

“And whatever your decision, I will do my best to deliver it .On Monday I will commence the process that the British people our future in Europe through an in-out referendum on Thursday 23 June” [12].

Bəzi hallarda “I” natiqə və digər insanlara aiddir, “We” əvəzliyini işlədərək demək istəyir ki, yəni “mən sizdən biriyəm”:

“Like most British people, I come to this question with a frame of mind that is practical, not emotional”.

Bu mesaj dinləyicilərə müzakirə olunan suala necə yanaşmalı olduqlarını (emosional olaraq deyil, rəşional olaraq) “təklif edən” şəkildə ifadə edilmişdir.

Natiqlər müsbət mesaj və ya xoş xəbər çatdırdıqda, bəlkə də təqdir və hörmət qazanmaq niyyəti ilə “I” şəxs əvəzliyindən istifadə edirlər:

“The principles I have set out for the 1990s-building the unity of the nation, giving opportunity and power to the people, sustaining a stable economy and spreading wealth və ya I have been Prime Minister for five and a half years. I have sat in 39 European Council meetings. And I have seen where the problems lie”[12].

Natiqlər bəzən birbaşa məsuliyyət təyin etməmək üçün agent əvəzliyindən istifadə etməməyi seçirlər:

“It was right too introduce tighter budgetary discipline to enforce these decisions and to bring the Community spending under better control”.

Eyni səbəbdən, bəzi hallarda agenti əvəz etmək üçün metonimiyadan istifadə olunur:

“That decision alone saves this country about £5 billion”.

Seçilmiş mətnlərdə bütövlükdə tək və cəm isimlərin qarışığı müşahidə olunur. Çox tez-tez olurlar və nitqlərin ahəngdarlığını artırır. Yuxarıda göstərilən bütün nümunələr nitqlərin ümumi inandırıcı təsirinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edən bir şəkildə istifadə olunan əvəzlilikləri təmsil edir. Onlar siyasi natiqlərin şəxsi iştirak məsələsi ilə yanaşı, şəxsi və ortaq məsuliyyətlər məsələsi ilə necə məşğul olduqlarını olduqca aydın şəkildə göstərir. Natiqlər ölkəyə, Britaniya xalqına, həmçinin rəhbərlik etdikləri hökumətə (Kabinet) istinad etdikdə birinci şəxsin cəm halında danışrlar. Şəxsi iştiraklarını vurğulamaq üçün birinci tək şəxsdən istifadə edirlər və müsbət nəticələr üçün səs qazanmaq istədikdə “I” şəxs əvəzliyindən də istifadə edirlər. Əksinə, birbaşa məsuliyyət verilmədikdə, metonimiyadan və ya agentsiz passivdən istifadəyə üstünlük verilir “I” əvəzliyini “We” əvəzliyinin yerinə qoymaq natiqə ortaq məsuliyyətdən qaçmağa kömək edir, lakin bu, bir çox hallarda məsafə effekti yaradır.

Müasir dilçilik baxımından siyasi diskurs dinləyiciyə nitq təsirinin effektivliyini öyrənmək üçün materialdır. Seçkiqabağı debatlar, parlament çıxışları, seçki texnologiyaları və kampaniyalar siyasi diskursun və nitq manipulyasiyasının fundamental anlayışlarıdır. Siyasi diskursda nitq manipulyasiyasının mexanizmlərindən biri də şüurun sabit formalarına təsir mexanizmidir. Bu təsir ünvançı dinləyicinin stereotiplərinə müraciət edə bildikdə baş verir. Bu, siyasi diskurs sahəsində nitq manipulyasiya texnikasının əsasını təşkil edir. Buna görə də, nitq manipulyasiyası ünvan sahibi üçün faydalı olan müəyyən stereotiplər və üstünlüklər yaradır.

Beləliklə, siyasi diskursda nitq manipulyasiyasının məqsədi qəbul edəni qərarın yalnız onun verdiyi, dinləyicinin öz qərarı olduğu fikrinə inandırmaqdır. Buna görə də, siyasi diskursda nitq təsiri kütləvi auditoriyanın davranışını, düşüncəsini və şüurunu manipulyasiya etməyə kömək edə bilən zəruri bir vasitədir, çünki manipulyasiya alıcının davranışını dəyişdirməyə yönəldilmişdir.

Yuxarıda deyilənlər belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, manipulyasiyanın kommunikativ strategiyası müasir siyasi diskurs üçün ümumidir, çünki o, natiqin fikrini dinləyiciyə nəzərdə tutmaq vəzifələrini uğurla həll edir. İngilis siyasi diskursunun xarakterik xüsusiyyəti, hakimiyyəti əldə etmək və saxlamaq üçün kütləvi ünvana yönəlmiş vahid nitq hərəkəti olan dil manipulyasiyasıdır.

Siyasətçilər tərəfindən ictimai nitqdə istifadə olunan diqqətlə seçilmiş dil vahidləri sosial amillərlə birlikdə ictimai rəyin idarə edilməsi, yəni manipulyasiya üçün güclü alət ola bilər. Manipulyatorların əsas vəzifəsi sosial və siyasi reallığı dil vasitəsilə stereotipləşdirməkdir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis siyasi diskursunda manipulyasiya xüsusi yer tutur. Ona görə də siyasətçilərin ictimai çıxışları, bir qayda olaraq, son məqsədlə yaradılmışdır: düşünülmüş və sübut olunmuş üsullarla, yəni lingvistik vasitələrlə insanların şüuruna təsir etmək.

Elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, müasir siyasətçilər və natiqlər üçün yeni lingvistik vahidlər təqdim etməklə yanaşı, auditoriyanı ələ almaq və inandırmaq kimi məsələlərdə siyasətçilərə yeni kommunikativ strategiya təqdim edir.

Praktik əhəmiyyəti. Əldə olunmuş nəticələrdən siyasi diskursun sonrakı tədqiqində, siyasi diskursun digər diskurs növləri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsində istifadə oluna bilər. Tədqiqatın praktik əhəmiyyətinə gəlincə, bu işin nəticələrindən ingilis dilinin üslubiyyəti, leksikologiyası və “Siyasi diskurs” üzrə seçmə fənnin hazırlanmasında faydalanmaq olar.

Nəticə. Məqalənin məqsədi ingilis dilli siyasi debat və diskurslarda ritorikanın xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır. Məqaləyə daxil olan məsələləri nəzərdən keçirərək, aşağıdakı qənaətlərə gəlmək və ümumiləşdirmələri etmək mümkündür:

1. Diskurs nitqdə özündə verbal və qeyri-verbal vasitələri birləşdirən mətn və kontekstdir. Diskurs müəyyən zaman və məkan vəhdətində yaranır, mövcud olur və onu yaradan situasiya dəyişdikdə onun qavranılması, yəni ilkin diskursiv mənasının dərkə də dəyişir.

2. Siyasi diskurs fəaliyyətdir, nitq fəaliyyəti prosesidir, danışanın nitq intenasiyasından asılı olaraq mövzu seçilir, həmin mövzuya uyğun olaraq sözlər müəyyənəşdirilir, danışanın həyatı duyma qabiliyyətindən, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq ritorik vasitələrdən istifadə edilir.

3. Verilən nümunələrdə metaforik ifadələrin tez-tez baş verməsi siyasətin dilində metaforaların mühüm rol oynadığını sübut edir. Onlar nəinki natiqlərə müəyyən fikirləri açıq şəkildə ifadə etməkdən çəkinməyə kömək etmir, həm də dinləyicilərin reallığı qavramasına təsir göstərə bilirlər. Eyni tapıntılar nümunələrdə daha az rast gəlinə də, metonimiyalara da aid edilə bilər. Dili auditoriya üçün cəlbedici və zəngin etməklə yanaşı, həm metaforalar, həm də metonimiyalar nitqlərin inandırıcı gücünə töhfə verir.

4. Şəxs əvəzliliklərinin seçimi natiqin şəxsi iştirak, öhdəlik və məsuliyyət məsələsi ilə necə məşğul olduğunu göstərir. Bu, dinləyicilərin natiqə münasibətinə və

qavrayışına təsir edir, həmçinin onlar nətiqin aydın və qəti fikirlərə malik olmadığı qərarlar üçün məsuliyyət daşıyır.

5. Yaxşı inandırma qabiliyyəti o şəxsədir ki, öz şəxsiyyətini elə təqdim edir ki, tamaşaçı ona inanır. Bunu etmək üçün, siyasətçi fikir və mülahizələrini elə vurğulamalıdır ki, dinləyicilər problemlərinin anlaşıldığını düşünsün. Əgər nətiq şəxsi həyat təcrübəsinə öz nitqində yer verirsə, dinləyicilər danışanı tanımağa başlayır və ona daha asan inanırlar.

Ədəbiyyat:

1. Qurbanov A.M. Bədii mətnin lingvistik təhlili. Bakı, 1986, s.379
2. Məmmədov A.Y. Mətn dilçiliyi. Mürəkkəb sintaktik bütöv. Bakı, 2001, 56s.
3. Veysəlli F. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı. 2010
4. Babayev A.M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, "Elm və təhsil", 2011
5. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013
6. "Diskurs-təhlil" anlayışı // Dil və ədəbiyyat. Bakı: BDU, № 3, 2016, s. 5-8.
7. Алфимова, М.В., Трубников, В.И. Психогенетика агрессивности // Вопросы психологии. 2000. – №6. – С. 112.
8. Шейгал Е. И. Инаугурационное обращение как жанр политического дискурса // Жанры речи - Саратов, 2002. - №3 - С. 205-214
9. Чудинов А.П. Политическая лингвистика: Учеб. пособие. Екатеринбург: Уральский гуманитарный институт, 2003, 194 с.
10. Winston Churchill "House of Many Mansions" (1940).
11. Atkinson, Max. Our Master's Voices. The Language and Body Language of Politics. London: Methuen, 1984.
12. Wilson, J. (1990). Politically Speaking the pragmatic Analysis of Political Language. Oxford: Basil Blackwell.
13. Fairclough, N. (1992). Discourse and social change. Cambridge, UK: Policy Press.
14. Wodak, R. (2009). The Discourse of Politics in Action: Politics as Usual. UK: Palgrave Macmillan
15. <https://www.bbc.com/news/uk-politics-52588148.amp>
16. <https://richardlangworth.com/words>
17. <https://edition.cnn.com/politics/joe-biden>
18. <http://obamaspeeches.com/>

Naila Monsumova

Summary

COGNITIVE CHARACTERISTICS OF POLITICAL RHETORICS

The article studies the cognitive characteristics of political rhetorics. The author states in the article that the necessity of studying political rhetorics caused appearing a new field in linguistics towards the ends of the XX century- political linguistics. Separate linguistic levels of political discourse (lexicology, fonetics, word building, morphology and syntax) are depicted, genres and styles are considered. Linguistic means and their stylistical characteristics that are used in leaders` speech in debates are analyzed and impressive mechanisms of rhetorical means to the audience are identified. Besides, the author informs about contemporary American and English political debates and states the role of convincing techniques in debates. The article can be used in the further investigation of political discourse and mutual relations of other kinds of discourse.

Наиля Монсумова

Резюме
когнитивные особенности политической риторики

В статье рассматриваются когнитивные особенности политической риторики на английском языке. Автор отмечает, что необходимость изучения политической риторики привела к возникновению в конце XX века нового направления в лингвистике – политической лингвистики. В статье описываются отдельные языковые уровни политической речи (лексика, фонетика, словообразование, морфология и синтаксис), рассматриваются жанры и стили. Анализируются языковые средства, используемые в речах лидеров, в политических дебатах, их стилистические особенности, а также определяется механизм воздействия риторических средств на аудиторию. Кроме того, автор приводит информацию о современных американских и английских политических дебатах, подчеркивает роль приемов убеждения в политических дебатах. Статья может быть использована в дальнейших исследованиях политического дискурса и его взаимодействия с другими видами дискурса.

Rəyçi: prof. A.Məmmədov

Gülsüm Əlyaradə
Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.2.507.012

DİL VƏ TƏRCÜMƏDƏ MƏDƏNİYYƏTİN ROLU

Keywords: *cultural localization, cultural externalization, intercultural communication*

Açar sözlər: *mədəniyyətin yerləşdirilməsi, mədəniyyətin xariciləşdirilməsi, mədəniyyətlərarası kommunikasiya*

Ключевые слова: *культурная локализация, культурная экстернализация, межкультурная коммуникация*

Giriş. Mədəniyyət dilə və tərcüməyə dərinlən təsir göstərir, müxtəlif dil kontekstlərində mənanın necə qurulması və başa düşülməsini formalaşdırır. Dil təbii olaraq mədəniyyətlidir, çünki o, onu danışan cəmiyyətin dəyərlərini, inamlarını və sosial qaydalarını təcəssüm etdirir (Katan, 2014).

Bu mədəni inteqrasiya o deməkdir ki, tərcümə yalnız dil məsələsi deyil, eyni zamanda mədəni bir məsələdir və tərcüməçilər, məqsədli mənanı düzgün çatdırmaq üçün mədəni fərqləri aşmalı və birləşdirməlidirlər. Tərcümədə mədəniyyətin əsas rollarından biri, birbaşa qarşılıqları olmayan idiomatik ifadələrin, metaforaların və mədəniyyətsəl istinadların təfsiridir. Tərcüməçilər, bu elementləri uyğun şəkildə tənzimləmək üçün dərinlən mədəni biliklərə sahib olmalıdırlar ki, tərcümə olunan mətn hədəf auditoriyası ilə uyğunlaşsın və orijinal məqsəd və tonu saxlasın (Baker, 2018).

Məsələn, mədəni nüanslarla dərin bağlı olan yumorun tərcüməsi, məqsədli komik effekti əldə etmək üçün həm mənbə, həm də hədəf mədəniyyətlərini ətraflı başa düşməyi tələb edir (Chiaro, 2017). Bundan əlavə, mədəniyyət konteksti dilin praktik aspektlərini, məsələn, nəzakət qaydalarını, rəsmi səviyyələri və nitq quruluşlarını formalaşdırır. Tərcüməçilər, tərcümə edilən mətni yalnız dil baxımından dəqiq deyil, həm də mədəniyyət baxımından uyğun və hədəf auditoriyası tərəfindən qəbul olunan şəkildə yaratmaq üçün bu faktorları nəzərə almalıdırlar (House, 2015). Bu mədəni həssaslıq hüquqi, tibbi və diplomatik tərcümə sahələrində çox vacibdir, çünki yanlış təfsirlər ciddi nəticələrə yol açə bilər.

Bu tədqiqat işinin elmi yeniliyi, dil və mədəniyyət arasında mövcud olan qarşılıqlı təsirin tərcümə prosesinə necə təsir göstərdiyini həm nəzəri, həm də praktik müstəvidə təhlil etməsidir. Araşdırmada xüsusilə Azərbaycan və İngilis mədəniyyətləri arasında dil fərqlilikləri sistemli şəkildə müqayisə edilir və bu fərqliliklərin tərcümədə hansı problemlərə səbəb ola biləcəyi konkret ədəbi nümunələr və ünsiyyət formaları üzərində izah olunur. Ənənəvi tərcümə yanaşmalarından fərqli olaraq bu tədqiqat, tərcümənin yalnız dil çevrilməsi prosesi deyil, eyni zamanda mədəniyyətlərarası bir interpretasiya fəaliyyəti olduğunu sübut edir. Burada qeyd olunan elmi yeniliklərdən biri də odur ki, əsərlərin mədəniyyət daşı-

yıcısı kimi funksiyası kontekstində tərcümə zamanı lokal və global dəyərlər arasında tarazlığın necə qurulmalı olduğu konkret nümunələrlə araşdırılır.

Tədqiqat Venutinin “yerliləşdirmə” və “xariciləşdirmə” anlayışları çərçivəsində tərcümə strategiyalarının mədəni adaptasiya baxımından necə tətbiq edildiyini praktiki nümunələr vasitəsilə açıqlayır. İngilis və Azərbaycan dillərindəki nəzakət formaları, emosional ifadələr, ailə və ictimai münasibətlərin dilə yansımaları kimi mədəni fərqliliklərin, tərcüməçinin qərarvermə prosesinə necə təsir etdiyi, real situasiyalar üzərindən sistemli şəkildə izah olunur. Bu baxımdan, araşdırma mövcud tərcümə nəzəriyyələrinin praktik kontekstlərdə necə işlədiyini göstərən mühüm bir töhfə kimi qiymətləndirilə bilər. Eyni zamanda, klassik və müasir ədəbiyyat nümunələri üzərindən mədəni məzmunun tərcüməyə inteqrasiyası, dillərarası və mədəniyyətlərarası anlam ötürülməsində qarşıya çıxan çağırışları göstərməklə, bu sahədəki bilik bazasını genişləndirir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti də son dərəcə aktuallıq kəsb edir. Əldə olunan nəticələr, xüsusilə peşəkar tərcüməçilər üçün mədəniyyətlərarası uyğunluğun təmin olunmasında hansı strategiyalardan istifadə etməli olduqlarını göstərir. Hüquqi, tibbi, diplomatik və ədəbi tərcümə sahələrində bu tədqiqatın təqdim etdiyi nəzəri və praktik çərçivələr, yanlış təfsir və anlaşılmazlıqların qarşısının alınmasında mühüm rol oynaya bilər. Həmçinin, xarici dil öyrədən müəllimlər və tələbələr üçün mədəniyyətlərarası kommunikasiya bacarıqlarının inkişafı baxımından bu araşdırma tədris prosesində tətbiq oluna biləcək dəyərli mənbədir. Mədəniyyətin dil vasitəsilə necə formalaşdığı və bu formanın tərcümə zamanı necə qorunmalı olduğu haqqında təqdim edilən tövsiyələr, praktik fəaliyyətlərdə – istər dərslər prosesində, istərsə də real tərcümə layihələrində – birbaşa istifadə oluna bilər.

Bundan əlavə, bu iş dil və mədəniyyət arasında sıx əlaqənin anlaşılab qəbul edilməsinin qarşılıqlı hörmətə əsaslanan mədəniyyətlərarası dialoqu inkişaf etdirmək baxımından əhəmiyyətli olduğunu ortaya qoyur. Beləliklə, bu tədqiqat, həm elmi-nəzəri müstəvidə yeni yanaşmalar irəli sürür, həm də geniş praktik tətbiq sahəsinə malik olmaqla, müasir dünyada mədəniyyətlərarası qarşılıqlı anlaşmanın vacibliyini bir daha vurğulayır.

İngilis və Azərbaycan mədəniyyətləri arasında dil fərqlilikləri

Bundan əlavə, mədəniyyət tərcüməçinin seçimlərinə və strategiyalarına təsir göstərir və tez-tez mənbə mətninə sadıqlığı mədəni uyğunlaşma tələbləri ilə tarazlaşdırmağı tələb edir. Venuti (2017) mədəniyyətin “yerliləşdirilməsi” və “xariciləşdirilməsi” anlayışlarını müzakirə edir, burada tərcüməçilər ya mətnin hədəf mədəniyyətinə daha uyğun olması üçün onu uyğunlaşdırırlar (yerliyləşdirmə), ya da mənbə mədəniyyətinin elementlərini qoruyub saxlayaraq onun xariciliyini qorumağa çalışırlar (xariciləşdirmə). Bu yanaşmalar arasındakı seçim, tərcümənin məqsədindən və hədəf auditoriyasının gözləntilərindən asılıdır.

İngilis və Azərbaycan mədəniyyətləri arasında dil fərqlilikləri çox geniş və maraqlı bir mövzudur. Bu fərqliliklər, təkcə dil strukturlarına deyil, həm də gündəlik həyat, sosial əlaqələr, qiymətləndirmə, nəzakət qaydaları və emosional ifadə tərzlərinə də təsir edir. İngilis və Azərbaycan mədəniyyətlərindəki bəzi əsas dil fərqlilikləri mövcuddur.

Azərbaycan mədəniyyətində, xüsusən də sosial həyatın bir hissəsi olaraq, ənənəvi təbriklər və ifadələr mühüm yer tutur. Azərbaycanlılar, adətən, birinin do-

ğum gününü və ya xüsusi bir hadisəni qeyd etmək üçün çox formal və çoxlu sözlərlə təbrik edirlər. Məsələn, bir şəxsin doğum günündə ona uzun və təkrarlanan xoş arzular edilir: “Doğum günün mübarək! Sağlıq, xoşbəxtlik, uzun ömür və bütün arzularının gerçəkləşməsini diləyirəm.”

İngilis dilində isə, daha qısa və sadə bir təbrik istifadə edilir:

“Happy Birthday! Wishing you all the best.”

Bu fərq, ingilis mədəniyyətində daha çox sadəlik və qısalıq vurğulanır, Azərbaycan mədəniyyətində isə hissləri ifadə etmək və əlaqəni dərinlən qurmaq önəmlidir.

Azərbaycan dilində və mədəniyyətində, nəzakət və hörmət çox önəmlidir. Məsələn, bir şey istəmək və ya xahiş etmək çox təvazökar və formal bir şəkildə olur. Əgər birindən bir şey istəmək istəyirsinizsə, bunu həm də “zəhmət olmasa” və ya “mümkünsə” kimi ifadələrlə süsləmək lazımdır:

“Zəhmət olmasa, mənə kömək edə bilərsinizmi?”

İngilis dilində isə, daha sadə və birbaşa ifadələr işlədilir, burada nəzakət hissi olsa da, daha az formal bir dil istifadə olunur:

“Can you help me, please?”

Bu, iki mədəniyyət arasında olan dil fərqliliyini göstərir. Azərbaycan mədəniyyətində tələblər və istəklər daha ehtiyatla və təvazökar şəkildə ifadə olunur, ingilis mədəniyyətində isə birbaşa ifadələr qəbul edilir. Azərbaycan mədəniyyətində insanlar çox vaxt emosiyalarını açıq şəkildə ifadə edirlər. Bu, dilin özündə də öz əksini tapır. Məsələn, insanlar bir-birinə sevgilərini, dostluqlarını və münasibətlərini ifadə etmək üçün geniş və təsirli ifadələrdən istifadə edirlər: “Səni çox istəyirəm, sən mənim ən yaxın dostumsan.”

İngilis dilində isə insanlar, emosiyalarını bu qədər açıq şəkildə ifadə etməkdən çəkinirlər. Daha sadə və qısa cümlələrlə bu hisslər ifadə edilir: “I care about you.” Bu fərq, hər iki mədəniyyətin fərqli emosional ifadə və sosial məsafə anlayışlarından irəli gəlir. Azərbaycan mədəniyyətində emosional əlaqələr daha açıq şəkildə göstərilir, ingilis mədəniyyətində isə duyğular daha az birbaşa və daha cəlbədicə şəkildə ifadə olunur. Azərbaycan dilində ailə və cəmiyyətin önəmi geniş şəkildə vurğulanır. Məsələn, insanlar çox vaxt ailə üzvlərini, qohumları və yaxın dostları müzakirə edərkən, əlaqələri çox dərin və önəmli şəkildə təqdim edirlər. Bir insanın ailə üzvləri haqqında danışarkən, bunları xüsusilə qiymətləndirərək ifadə edirlər:

“Atam, anam və qardaşım mənim həyatımın ən əhəmiyyətli insanlarıdır.”

İngilis dilində isə, daha çox fərdi və şəxsi sahəyə vurğu edilir. Əgər bir insan öz ailəsini təqdim edərsə, bu, adətən daha az emosional olur və daha çox konkret məlumatlar verir: “My father, mother, and brother are very important to me.”

Bu fərq, hər iki mədəniyyətin fərqli ailə və sosial münasibətləri anlama tərzindən qaynaqlanır. Azərbaycan mədəniyyətində ailə bağları və cəmiyyət çox sıx şəkildə bir-birinə bağlıdır, ingilis mədəniyyətində isə daha çox fərdiləşmə və şəxsi məkan önəmlidir. İngilis dilində və mədəniyyətində şəxsi məkan və fərdi sərhədlər çox önəmlidir. Məsələn, dostlar bir-birinə çox şəxsi məlumat verməyə bilər və ya şəxsi həyatları barədə danışmaqda çəkinə bilərlər. İngilislər, xüsusilə yaxın münasibətlərdə belə, daha ehtiyatlı olurlar. “I prefer to keep some things private.”

Azərbaycan mədəniyyətində isə, şəxsi həyat haqqında açıq söhbətlər daha yayqındır və insanlar daha çox bir-birinin şəxsi həyatına maraq göstərirlər: “Sənin ailən necədir? Nə vaxt evlənəcəksən?”

Bu da iki mədəniyyət arasındakı sosial fərqləri əks etdirir. Azərbaycan mədəniyyətində insanlar bir-birinin həyatına daha çox müdaxilə edirlər və münasibətlər daha şəffaf olur, ingilis mədəniyyətində isə şəxsi sərhədlər daha çox hörmət olunur.

Jane Austen-in *Pride and Prejudice* əsəri, İngilis cəmiyyətindəki sinif fərqləri, ailə əlaqələri və kişilər-arasında olan münasibətlərə dair dərin mədəniyyəti əks etdirir. Bu əsər, xüsusilə 18-ci və 19-cu əsr İngilis mədəniyyətinin dilindəki klassik sosial və ailə münasibətlərini özündə cəmləyir. Məsələn, əsərdəki şərh və dialoqlar vasitəsilə təsvir edilən çox sayda nəzəriyyə və yanaşma, dövrün mədəniyyəti və dəyərlərini mükəmməl şəkildə əks etdirir. Məsələn: “It is a truth universally acknowledged, that a single man in possession of a good fortune, must be in want of a wife.” Bu ifadə, İngilis mədəniyyətindəki var-dövlətli şəxslərə dair cəmiyyətin gözləntilərini və ailə ilə bağlı mövcud mədəni norma və ənənələri açıq şəkildə göstərir. Tərcümə zamanı bu ifadə mədəniyyətlərarası əhəmiyyətini qorumaq üçün uyğunlaşdırılmalıdır.

F. Scott Fitzgerald-in *The Great Gatsby* əsəri, 1920-ci illərdəki Amerika mədəniyyətini əks etdirir və oradakı sosial siniflər, materializm və mədəniyyət fərqliliklərini çox gözəl şəkildə təsvir edir. Buradakı dil, xüsusilə Amerikan cəmiyyətindəki müxtəlif sosial təbəqələr və onların dünyagörüşlərini təmsil edir.

Məsələn: “In my younger and more vulnerable years, my father gave me some advice that I’ve been turning over in my mind ever since.”

Fitzgerald burada, Amerika cəmiyyətindəki hər kəsin “özünü yaratma” ideyasını və təbəqələr arası əlaqələrin çətinliyini dil vasitəsilə vurğulayır. Bu növ mədəniyyətin tərcüməsi digər ölkələrin mədəniyyətinə uyğunlaşdırılarkən, kontekst və cəmiyyətin müxtəlif anlayışları nəzərə alınmalıdır.

Geoffrey Chaucer-in *The Canterbury Tales* əsəri, orta əsr İngiltərəsinin sosial strukturlarını və müxtəlif siniflər arasında olan münasibətləri çox yaxşı şəkildə nümayiş etdirir. Bu əsər, həmçinin dövrün dilindəki fərqlilikləri və mədəni təzahürləri göstərir. Məsələn: “Whan that Aprille with his shoures soote, The droghte of March hath perced to the roote...”

Chaucer burada ingilis dilinin erkən dövründə istifadə edilən dil quruluşlarını təqdim edir, bununla yanaşı, o dövrdəki cəmiyyətin təbii dünya ilə olan əlaqəsini və mədəniyyətini əks etdirir. Bu əsər həmçinin İngiltərənin kəndli və şəhərli sinifləri arasındakı dil fərqliliklərinə də işarə edir.

Aldous Huxley-in *Brave New World* əsəri, gələcək cəmiyyətindəki utopik və distopik mədəniyyət fərqliliklərini incələyir. İngilis ədəbiyyatında utopiya və distopiya janrlarının mədəni təhlili üçün bu əsər çox vacibdir. Huxley, gələcək cəmiyyətdəki mədəniyyətin necə formalaşacağı və dilin bu formalaşmadakı rolu ilə bağlı dərin fəlsəfi və mədəni suallar irəli sürür. Məsələn: “Community, Identity, Stability” – bu üç əsas prinsip əsərdəki cəmiyyətin ideologiyasını təşkil edir və dilin mədəniyyət üzərindəki təsirini göstərir. Bu əsərdə dilin təbliğ etdiyi mədəniyyət və onun içindəki təbəqələrarası münasibətlər, xüsusən də tərcümə edərkən çox diqqətli bir yanaşma tələb edir.

Chinua Achebe-in *Things Fall Apart* əsəri, Nigeriyanın ənənəvi mədəniyyəti və İngilis kolonializminin yaratdığı mədəni fərqlilikləri təsvir edir. Achebe, həm dilin, həm də mədəniyyətin insanlar arasındakı əlaqələrdə necə fərqləndiyini və bu fərqlərin həyatlarını necə formalaşdırdığını incələyir. Məsələn: “The white man is very clever. He came quietly and peaceably with his religion. We were amused at his folly and allowed him to go on.”

Bu nümunə, Afrika və İngilis mədəniyyətləri arasındakı ciddi fərqlilikləri açıq şəkildə göstərir. Achebe burada dilin və mədəniyyətin necə birləşdiyini və ya ayırdığını göstərir. Tərcümə zamanı dil fərqlilikləri və mədəniyyətlərarası əlaqələrin əhəmiyyətini nəzərə almaq vacibdir.

Nəticə. Nəticə olaraq, mədəniyyət dil və tərcümə prosesində mühüm rol oynayır, mənaların necə çatdırıldığını və başa düşüldüyünü formalaşdırır. Tərcüməçilər, mədəni fərqləri həssaslıqla və bacarıqla idarə edərək həm dəqiq, həm də mədəni baxımdan uyğun tərcümələr yaratmalıdırlar, bu da dil və mədəniyyət arasındakı mürəkkəb əlaqəni vurğulayır.

İngilis və Azərbaycan mədəniyyətlərində dil fərqlilikləri, təkcə sözlərin mənası və istifadəsi ilə bağlı deyil, həm də mədəni və sosial dəyərlərin dilə yansımasıdır. Hər iki mədəniyyətin öz dilindəki fərqliliklər, sosial həyatın tələblərinə uyğun olaraq inkişaf etmişdir. Bu fərqliliklər, dilin və tərcümənin daha dərinədən başa düşülməsi və daha yaxşı ünsiyyət qurulması üçün vacibdir. Hər iki mədəniyyətin dilindəki bu nüansları başa düşmək, insanlara daha yaxşı anlaşıma və qarşılıqlı hörmət yaratmaqda kömək edəcəkdir. Göstərdiyimiz bu nümunələr, həm İngilis ədəbiyyatının mədəniyyətlərarası əlaqələrini, həm də tərcümə və dilin mədəniyyət üzərindəki təsirini vurğulayır. Bu mənbələr, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini daha dərinədən başa düşmək və tərcümə məsələlərini nəzərdən keçirmək üçün çox faydalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Venuti, L. (1995). *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. Routledge.
2. Baker, M. (2011). *In Other Words: A Coursebook on Translation*. Routledge.
3. Toury, G. (1995). *Descriptive Translation Studies and Beyond*. John Benjamins Publishing Company.
4. Tannen, D. (2015). *The Handbook of Discourse Analysis*. Wiley-Blackwell.
5. *The Impact of Machine Translation on Translation Quality* (2018). *Translation Journal*, 22(4). CULTURAL SENSITIVITY AND AWARENESS in Azerbaijani and English culture
6. David Katan, *Translating Cultures: An Introduction for Translators, Interpreters and Mediators*, Routledge Taylor & Francis Group, LONDON AND NEW YORK, 2014
7. Baker's taxonomy of translation strategies, 2018
8. Delia Chiaro, *The Language of Jokes in the Digital Age*. 2017
9. House, *Translation Quality Assessment: Past and Present*, 2015
10. Austen, J. (1813). *Pride and Prejudice*. T. Egerton.
11. Fitzgerald, F. S. (1925). *The Great Gatsby*. Charles Scribner's Sons.
12. Chaucer, G. (14th century). *The Canterbury Tales*. William Morris (Ed.).
13. Huxley, A. (1932). *Brave New World*. Chatto & Windus.
14. Achebe, C. (1958). *Things Fall Apart*. William Heinemann.

Gulsum Aliyarzade

Summary

THE ROLE OF CULTURE IN LANGUAGE AND TRANSLATION

The role of culture in translation is multifaceted and significant. Culture encompasses the modern level of development of both individuals and societies, as well as material and spiritual values. The role of culture in the translation process is reflected in the following aspects:

Cultural context preservation: The translator must accurately convey the cultural context of the original text, ensuring that the target audience fully understands the meaning and significance of the text.

The relationship between language and culture: Every language has its own unique culture. The translator must consider the nuances of the language and cultural features to ensure the text is natural and understandable.

Translation of folklore and traditions: When translating folk literature, fairy tales, and traditional expressions, their cultural values and meanings must be preserved, while adapting them to the characteristics of the target language. **Enhancing intercultural understanding:** Translation plays a bridging role between different cultures, helping people better understand and appreciate other cultures.

Гюльсүм Алиярзаде

Резюме

РОЛЬ КУЛЬТУРЫ В ЯЗЫКЕ И ПЕРЕВОДЕ

Роль культуры в переводе многогранна важна. Культура охватывает как современный уровень развития человека и общества, так и материальные и духовные ценности. Роль культуры в процессе перевода проявляется в следующих аспектах:

Сохранение культурного контекста: Переводчик должен правильно передать культурный контекст оригинального текста, чтобы целевая аудитория могла полностью понять его значение и важность.

Связь языка и культуры: Каждый язык имеет свою уникальную культуру. Переводчик должен учитывать нюансы языка и культурные особенности, чтобы текст был естественным и понятным.

Перевод фольклора и традиций: При переводе народной литературы, сказок и традиционных выражений необходимо сохранить их культурные ценности и смыслы, а также адаптировать их к особенностям целевого языка.

Углубление межкультурного понимания: Перевод играет роль моста между различными культурами, помогая людям лучше понять и оценить другие культуры.

Rəyçi: dos. L.Əliyev

Lala Huseynova
Azerbaijan University of Languages

10.30546/2518-752X.2.507.014

ON THE ISSUE OF STUDY OF MAIN TYPES OF DISCOURSE

Keywords: *discourse, language, type, text, speech*

Açar sözlər: *diskurs, dil, növ, mətn, nitq*

Ключевые слова: *дискурс, язык, тип, текст, речь*

Introduction. More and more linguists today have an ever- growing interest in studying discourse and its types. Modern scholars offer various definitions of discourse based on different approaches to its study which is explained by the complex multifaceted nature of discourse. Remaining in the focus of modern scientific discussions discourse confirms the complexity of its content and nature as well as the need and prospects for further research of the issue. The term discourse was first introduced by the American scholar Z.Harris in 1952. By the end of the 20th century discourse has been given a broader scientific interpretation and it has got terminological ambiguity. When studying discourse like any natural phenomenon the issue of classifying discourse types arises. Establishing a typology of discourses that serve society should contribute to extensive study of language as a multilevel, hierarchical and dynamic system in functioning, leading to much better understanding of it as a means of communication which will be manifested in discursive – textual activity. The issue of discourse typology remains open both within the scope of discursive analysis and in modern linguistics as a whole. Many classifications are not comprehensive and are therefore treated as research techniques. The diversity of definitions and classifications of such a complex, multifaceted and multifunctional concept as discourse is due to its nature and the multidisciplinary approach of discourse analysis as an independent scientific field. Thus, the relevance of this study is stipulated by the fact that it allows for the consideration of discourse typology from various perspectives and opens up prospects for its research in different semi-otic domains.

The analysis of the literature on the issue of discourse typology shows that discourse can be classified on different criteria. When writing the article such methods as descriptive, analytical, comparative, classification and inductive have been applied.

Discussion. The traditional division of discourse into spoken and written modes which is primarily due to communication channel is regarded as the most common. In the first case it is acoustic and in the second it is visual. It is quite clear that spoken discourse is the original form of the existence of language and written discourse is derivative. When comparing these forms the national character of oral speech and the secondary, artificial character of written texts are emphasized.

Comparing spoken and written discourse a whole range of differences can be identified in terms of both the process and outcomes. In spoken discourse there is contact between the speaker and the addressee in time and space. In written discourse such contact is not normally found. Unlike written discourse within the framework of spoken discourse the speaker and the addressee are involved in a single situation. In spoken discourse the stage of generation and the stage of understanding are synchronized, but it does not occur in written one. Spoken discourse, in contrast to written, necessarily includes paralinguistic information that can be transmitted by phonation, kinesics, proxemics and non-verbal components. Spoken discourse is characterized by spontaneity while written discourse is prepared. In spoken discourse, unlike written, the speaker had a feedback that allows him to adjust his communication tactics and moves depending on the reaction of the addressee. This, on the one hand, is the advantage of the speaker over the writer and, on the other hand, it requires susceptibility and quick reaction as well as the ability to control expression of emotions, especially while communicating face to face.

The difference between spoken discourse viewed as the final product, the result and written discourse is manifested in the fact that the former is less normative. It contains errors, pauses and is characterized by greater ellipticity which is due to the communicant's ability to ask again and clarify in real time. Written discourse, for lack of such an opportunity, forced to be quite complete and explicit. The syntax of oral speech is much more structured, it has many incomplete sentences, few subordinating connections, there is also predominance of active constructions over passive ones. The spoken discourse is abundant with words of broad and vague semantics. In spoken discourse a limited range of connecting elements are usually used, and these are often omitted. Written discourse is characterized by the widespread use of linguistic expressions that ensure the formal coherence of the text (firstly, secondly, in the conclusion, in addition however).

From a formal standpoint the differentiation of spoken and written discourse is not difficult, since oral speech is realized in the form of sound matter and is perceived acoustically, while written speech is embodied graphically and perceived visually. The matter is complicated by the fact that in recent decades this binary subdivision has become undermined by the emergence of various forms of electronic communication, which in terms of their manifestation and process are close to written discourse. From the point of view of the result characteristic features of oral speech are found, including ellipticity, non-normativity, weak structure.

Another fundamental division of the discursive space is associated with the opposition of everyday, informal and institutional, formal types of discourse. From the point of contemporary sociolinguistics there are two main types of discourse: personal, personality – oriented and institutional, status – oriented. In the first case the speaker can be identified as an individual, in the second one he comes forward as a representative of certain social institution. Institutional discourse is reduced to patterns of verbal behaviour that evolved in society in relation to fixed areas of communication [2, p.190].

Ontologically everyday discourse is primary while mastery of institutional discourse occurs in the process of socialization. Institutional discourse is historically variable and culturally specific. Institutional discourse represents communication

within the given framework of status – role relations. As applied to modern society the following types of institutional discourse can be distinguished: political, diplomatic, administrative, legal, military, pedagogical, religious medical, sports, scientific, business and others.

The differentiation between everyday and institutional discourse is not absolute, since the parameter of formality allows for gradation. The everyday chatter of girlfriends consists of an oral everyday discourse and their correspondence represents also an everyday discourse, but already either written or electronic. Institutional communication can also take various forms: job interview – oral discourse, official documents – written discourse, business e-mail correspondence – electronic discourse.

In addition to the varieties noted above, when distinguishing types of discourse, reliance on more particular criteria is also practised. A number of works consider such grounds for classifying discourse types as taking into account the factor of the sphere of use and the subsequent allocation of political, military, medical, religious, legal and other types of discourse; taking into account the factor of participants and their ideological attitudes and, accordingly, the allocation of the discourse of trade unions, left or right, feminist discourse and others ; taking into account the factor of the communicative goals of the participants and the subsequent allocation of such types of discourse as polemical, didactic, manipulative, provocative and others [6, p.7].

As practice shows one can list the types of discourses grouped according to cumulative characteristics; according to the field or place of application, there will be the division into political, official, economic, scientific, religious, advertising, media and internet discourse; on the subjective basis one can trace the identification of such types of discourse as volunteer, journalistic, reader, discourse of fans; on the objective basis such types as the discourse of city, village, war; on the theological basis such types as teaching discourse, propaganda, identifying and other types of discourse. According to the modal evaluative feature one can distinguish political neutral discourse, positive, moderate, critical, radical and other types of discourse [4].

The presence of the factor of the subject of discourse presupposes identifying the following types of discourses. Taking into account the number of participants in verbal communicative activity, as a subject discourse with a single subject, discourse with a group subject and discourse with an abstract subject are distinguished. Based on the gender of the discourse subject division of discourses into male, female and mixed types are proposed. Taking into account the age factor of the discourse subject one can trace division of the discourse into children's, youth, adults and other varieties. Taking into account the factor of geographical location of the discourse subject it is possible to identify such types of discourses as European, North American, Latin American, Asian, global, regional and others. The ethnicity of the discourse subject implies division into such types of discourses as german, french, american and other varieties.

Based on the presence and involvement of the discourse object in verbal communicative activity, monologue discourses and dialogue discourses can be distinguished. One of the dialogic discourses is polylogic discourse, where the subject converses not with one but several objects. At the same time dialogic and polylogic discourses aimed at proving something or uncovering the truth through

argued speech, which unfolds in the form of polemics, debate, discussion, dispute are called polemical discourses [1, p.6].

The joint participation of the subject and the object in verbal communication determines the identification of discourse types from the perspective of the target audience. According to this criterion discourses can be specialized, educational, popular or non-specialized. There is also a possible variant of non-specialized discourse, where the addressee is a specialist and the addressee is a non-specialist. In such discourse the initiative gradually shifts to the specialist and it can be classified as either educational or popular [8, p.17].

Of the multiple grounds for classifying texts proposed within the framework of text linguistics only a few are used in discursive studies. Thus, discourse like text is usually described in terms of monologue or dialogue. Nowadays multimodal texts which have taken a central place in electronic communication have been added to the division of texts into sign – uniform and sign – heterogeneous ones. In discursive analysis the concept of narrative and argumentative discourse is also widely used, which goes back to the corresponding functional and semantic types of speech – narration and reasoning [7]. Narrative discourse is of particular interest primarily in the cognitive and structural aspects, while argument – tative discourse associated with reasoning and persuasion is in the focus of attention of experts concerned with the issues of speech influence and manipulation.

A discourse type is defined as a class of text genres united by a communicative purpose and having certain linguistic characteristics. This is the use of specific aspect and tense forms of the verb, then the predominant use of words of a particular part of speech in a fixed form, the presence of its own vocabulary and regulating words and other means [9, p.37]. Other researchers understand the type of discourse as a certain sample or model of the homogeneous group that has common extra and intralinguistic features characteristic of this group, determined by the author's intention as well as the communicative situation [5]. Thus, this is the kind of virtual model in the human mind, which in a specific situation of written communication acts a real discourse. In N.Fairclough's opinion a discourse type is a relatively stable combination of genres and discourses within a series or system of discourses. Discursive types either include complex combinations of several genres and discourses or represent separate genres and discourses. In this sense genre acts as a way of using language that corresponds to the type of social activity and discourse is a way of constructing a certain social activity [1].

Conclusion. Existing classifications of varieties of discourse confirm the fact that discourse is a multifaceted and versatile phenomenon. This interpretation is sometimes contradictory and ambiguous. The availability of different interpretations of discourse indicates that the subject area of research dealing with issues of discourse typology is always open to further expansion. The study of varieties of discourse continues to arouse interest among linguists and careful consideration is still given to this issue.

References:

1. Вохрышева Е.В. Моделирование дискурса: социокультурный аспект. Самара, СФГАОУ ВОМППУ, 2016, 148 с.
2. Карасик В.И. О категориях // Языковая личность: лингвистические и эмотивные аспекты. Волгоград, ВГПУ, 1998, с. 185-197

3. Карасик В.И. Этнокультурные типы институционального дискурса // Этнокультурная специфика речевой деятельности. М, ИНИОН, 2000, с. 33-58
4. Краснова Т.И. Дискурс: идиологема или термин // Медиалингвистика. 2017, N 1, с. 16-28
5. Кучеренко О.И. Формирование дискурсивной компетенции в сфере устного общения. Автореферат дис.канд.пед.наук., 2000, 26 с.
6. Левшина Н.Г. Речевые тактики в предвыборном обращении.// Вестник СПбГУ. Сер. 9, 2005, N 1, с.47-56
7. Нечаева О.А. Функционально-смысловые типы речи. Улан -Удэ, Бурят.кн.изд-во, 1974, 261 с.
8. Хомутова Т.Н. Типология дискурса: интегральный подход // Вестник Южно - Уральского государственного университета. Серия 'Лингвистика', Челябинск, 2014, N 2(11), с.14-19
9. Хохлова Н.Б. Обучение письменному описательному дискурсу на первом курсе языкового вуза. Автореф. дис.канд.пед.наук, Тамбов, 2003, 22 с.
10. Fairclough N. Media discourse. London, Arnold, 1995, 214 p.

Lalə Hüseynova

Xülasə

DİSKURSUN ƏSAS NÖVLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Hazırda ümumi diskurs tipologiyasının yaradılması vəzifəsi əsas məsələdir, çünki ümumi diskurs nəzəriyyəsinin perspektivi və bütün diskursiv müxtəlifliyin müəyyən edilməsi onun həllindən asılıdır. Bu məqalədə diskurs tipologiyasının formalaşmasına müxtəlif yanaşmalar ətrafı araşdırılır. Məqalədə hər bir növün müəyyən diskursiv təcrübələrə uyğun olduğu əsas nitq növlərinin müəyyən edilməsinin mümkün yolları təklif edilir. Bu araşdırma şifahi, yazılı və elektron nitq növlərinin təhlilinin genişləndirilməsinin vacibliyi vurğulayır və həmçinin gündəlik və institusional nitq növlərini fərqləndirməyə ehtiyac olduğunu göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif diskurs növlərinin mövcudluğu bu elmi tədqiqat sahəsinin daha da genişlənmək üçün daim açıq olduğunu göstərir və müasir diskursiv tədqiqatlarının intensiv inkişaf edən istiqamətini təmsil edir.

Лала Гусейнова

Резюме

К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ ОСНОВНЫХ ТИПОВ ДИСКУРСА

В настоящее время задача создания общей типологии дискурса является ключевой, так как от ее решения зависит перспектива общей теории дискурса и выявления всего дискурсивного многообразия. В данной статье подвергается тщательному рассмотрению различные подходы к формированию типологии дискурса. В статье предлагаются возможные варианты выделения основных типов дискурса, где каждый вид соответствует определенным дискурсивным практикам. В данном исследовании подчеркивается важность расширения процесса анализа устного, письменного и электронного разновидностей дискурса, а также подчеркивается необходимость дифференциации бытового и институционального типов дискурса. Следует отметить, что наличие разных типов дискурса свидетельствует о том, что данная область научных изысканий всегда открыта для дальнейшего расширения и представляет собой интенсивно развивающееся направление современных дискурсивных исследований.

Rəyçi: prof. A. Məmmədov

Rugiyya Karimova

<https://orcid.org/0009-0006-2946-7378>

Nakhchivan State University

10.30546/2518-752X.2.507.020

THE ROLE OF IDIOMATIC EXPRESSIONS IN AUDIOVISUAL MEDIA: A LINGUISTIC AND PRAGMATIC ANALYSIS

Keywords: *idioms, audiovisual media, pragmatics, film-based learning, cultural context, linguistic competence*

Açar sözlər: *idiomlar, audiovizual media, pragmatika, film əsaslı öyrənmə, mədəni kontekst, lingvistik səriştə*

Ключевые слова: *идиомы, аудиовизуальные медиа, прагматика, обучение на основе фильмов, культурный контекст, языковая компетенция*

Abstract

Idiomatic expressions constitute an integral part of natural language, enhancing discourse by enriching meaning, conveying cultural values, and facilitating pragmatic communication. Their presence in audiovisual media – particularly in television programs, cinematic productions, and radio broadcasts – plays a crucial role in language acquisition, offering learners exposure to authentic speech, contextualized usage, and sociocultural nuances. This study investigates the integration of idiomatic expressions in audiovisual media, focusing on their linguistic, cognitive, and cultural dimensions. Through an in-depth examination of idioms in film dialogues, the research explores their impact on speech fluidity, audience comprehension, and pragmatic competence.

Furthermore, the study critically analyzes film titles containing idiomatic expressions, assessing their semantic function, translational challenges, and potential role in generating new idioms within the target language. By evaluating twelve prominent examples, the research highlights how idiomatic film titles influence audience perception, contribute to linguistic innovation, and pose challenges for interlingual adaptation. The findings of this study aim to contribute to the broader understanding of idioms as dynamic linguistic units that shape both language learning and media discourse.

Introduction

Idiomatic expressions present a challenge for language learners due to their figurative meanings and cultural specificity. Language learners often struggle with idiomatic expressions due to their figurative nature and cultural specificity. Since idioms do not always have a literal meaning, they can be challenging for learners to grasp. Many idioms are deeply rooted in cultural contexts, making them even more complex to understand. Films, as authentic sources of spoken language, offer a practical means to expose learners to natural idiomatic usage. Unlike

standard vocabulary, idioms require contextual understanding to be interpreted correctly [Brown, 2019]. Films, television programs, and advertisements offer natural linguistic environments where idioms are used dynamically, making them an effective resource for language acquisition [Carter, 2017]. Despite these differences, exposure to both varieties is beneficial for learners. By watching films, students develop a better understanding of pronunciation, tone, and context.

Media exposure provides learners with idiomatic expressions in real-life contexts, enhancing comprehension. Research suggests that watching movies in their original language significantly improves linguistic skills, as learners engage with pronunciation, tone, and cultural references [Smith, 2018]. Animated films and advertisements also play a crucial role in familiarizing learners with colloquial language and cultural idiomatic patterns.

This study examines how idioms function in audiovisual media and their impact on language acquisition. Particular attention is given to idiomatic expressions in films and their relevance in shaping both native and non-native speakers' understanding of language.

Research Methods

The study was conducted in several stages:

- Selection of media sources, including films, animated series, and advertisements, based on language learners' proficiency levels (Pre-Intermediate to Intermediate).
- Screening of selected media with subtitles to identify idiomatic expressions.
- Compilation and categorization of idioms based on frequency, context, and pragmatic function.
- Analysis of idioms in film scripts, advertising slogans, and animated dialogues.
- A survey conducted among high school students to assess idiom comprehension before and after exposure to audiovisual media.

During the screening, idiomatic expressions were noted and categorized based on their frequency and context of use. The idioms were then analyzed to determine their figurative meanings. Survey participants provided feedback on their understanding of idioms before and after watching the film. The survey results indicated that students who engaged with idiomatic expressions through film showed higher comprehension rates than those who studied idioms through textbooks alone. The selected film, "Fantastic Beasts and Where to Find Them," served as the primary case study, supplemented by idioms found in animated films such as "Shrek" and advertisements from well-known brands.

Discussion and Analysis

Authentic films provide an immersive environment for language learners. Unlike traditional textbooks, which often lack real-world conversational flow, films expose students to idiomatic phrases, phrasal verbs, and cultural references. This exposure is crucial for language acquisition. Learners are more likely to remember idioms when they hear them in meaningful conversations. Films also allow learners to observe non-verbal cues that accompany idiomatic expressions, such as facial expressions and gestures.

Films present a rich source of idioms that enhance conversational English. For instance, in *Fantastic Beasts and Where to Find Them*, several idiomatic expressions appear naturally in dialogues:

- **"Let the cat out of the bag"** – to reveal a secret [Johnson, 2020].
- **"A piece of cake"** – describing an easy task [Brown, 2019].
- **"Hit the nail on the head"** – describing an accurate or precise statement.
- **"Under the weather"** – indicating illness [Smith, 2018].
- **"Burning the midnight oil"** – working late into the night [Carter, 2017]
- **"Pull someone's leg"** – meaning to joke with someone.

These idioms are frequently encountered in conversational English, making their comprehension crucial for language learners.

Additionally, many film titles themselves contain idioms, reinforcing their significance in popular culture.

Exposure to these idioms in authentic settings allows learners to understand their pragmatic function and conversational appropriateness.

Idioms in Animated Films

Animated films provide another effective means for language acquisition, as they often include idioms in simplified, visually supported contexts. *Shrek* (2001), for example, incorporates idiomatic expressions in humorous dialogues:

- **"Hold your horses"** – meaning to be patient.
- **"Break a leg"** – wishing someone good luck.
- **"In hot water"** – being in trouble [Thompson, 2021].

Since these phrases are used alongside exaggerated gestures and contextual cues, they facilitate better comprehension among learners.

Idioms in Advertisements

Advertising slogans frequently use idiomatic expressions to create memorable messages. Consider the following examples:

- **Nike: "Just do it."** – Encourages immediate action, linked to the idiom "Do or die."
- **McDonald's: "I'm lovin' it."** – A colloquial expression reinforcing positive sentiment.
- **KFC: "Finger-lickin' good."** – An idiom emphasizing deliciousness [Carter, 2017].

Such slogans integrate idiomatic language into everyday discourse, making them familiar and easy to recall.

Idiomatic Film Titles and Cultural Influence

Film titles often contain idiomatic expressions that reflect cultural perspectives and linguistic patterns. A few notable examples include:

1. *La La Land* (2016)

The term *La La Land* is a colloquial expression referring to Los Angeles as well as to a state of dreamy detachment from reality. The film, centered around aspiring artists in Los Angeles, embodies both meanings, making the title an apt representation of its themes. The phrase itself is commonly used to describe someone who is lost in daydreams or disconnected from practical concerns.

2. *Orange Is the New Black* (2013-2019)

This title plays on the idiomatic phrase *[X] is the new black*, which signifies that something has become fashionable or trendy. In this case, the reference to the color orange alludes to prison uniforms, as the show is set in a women's correctional facility. This clever wordplay reinforces both the show's thematic content and its cultural commentary on prison life and societal perceptions of crime and punishment.

3. *Silver Linings Playbook* (2012)

Derived from the idiom *every cloud has a silver lining*, which suggests that there is something positive in every difficult situation, this title encapsulates the film's central theme of optimism in the face of adversity. The protagonist, dealing with personal struggles, seeks a way to rebuild his life, making the title metaphorically significant. However, the Russian translation "*My Boyfriend is a Psycho*" deviates from this optimistic tone, prioritizing marketability over linguistic accuracy.

4. *Breaking Bad* (2008-2013)

The phrase *breaking bad* originates from Southern American dialects and means to deviate from socially acceptable behavior, often with criminal implications. This title is particularly effective as it encapsulates the protagonist's transformation from a law-abiding chemistry teacher to a drug kingpin. The Russian adaptation, "*Во все тяжкие*" (loosely meaning *Into the Thick of It*), captures the essence of moral descent but lacks the nuanced regional connotations of the original.

5. *The Bucket List* (2007)

The term *bucket list* refers to a list of things one wishes to accomplish before dying, derived from the idiom *kick the bucket*, meaning *to die*. The film follows two terminally ill men fulfilling their dreams before their deaths, making the title both literal and figurative. This phrase has gained widespread popularity, illustrating how media can reinforce and popularize idiomatic expressions.

6. *Pushing Daisies* (2007-2009)

The phrase *pushing (up) daisies* is a euphemism for being dead, making it a fitting title for a series about a man who can bring the dead back to life. The Russian title, "*Мёртвые до востребования*" (*Dead Until Claimed*), conveys the show's morbid humor but does not directly translate the idiom's floral imagery.

7. *Six Feet Under* (2001-2005)

Referring to the depth at which bodies are traditionally buried, *six feet under* is a well-known euphemism for death. The series, which follows a family operating a funeral home, aptly employs this idiom in its title. The Russian translation, "*Клиент всегда мёртв*" (*The Customer is Always Dead*), creatively adapts the meaning while maintaining the dark humor inherent in the original.

8. *The Whole Nine Yards* (2000)

This idiom, meaning *to go all the way* or *to do something completely*, is humorously applied to this crime comedy about a hitman. The literal Russian translation, "*Девять ярдов*" (*Nine Yards*), loses the idiomatic nuance, demonstrating the challenges of translating culturally specific phrases.

9. *Coyote Ugly* (2000)

The term *coyote ugly* refers to someone waking up next to an unattractive person after a night of drinking, implying that they would rather chew off their own arm than wake the other person. While the film is named after a real bar, the phrase itself contributes to the title's layered meaning. The Russian version, "*Бар*

'Тадкуй койом' (The Ugly Coyote Bar), retains the essential elements while focusing on the film's setting.

10. Groundhog Day (1993)

Originally referring to a North American tradition where a groundhog's behavior supposedly predicts the weather, *Groundhog Day* has since become synonymous with monotonous repetition. The film's plot, in which the protagonist relives the same day endlessly, helped cement the phrase's modern usage, illustrating how media can influence language.

11. Sophie's Choice (1982)

This title, referring to a heart-wrenching moral dilemma faced by the protagonist, has since entered common usage to describe any choice with equally devastating consequences. This phenomenon demonstrates how literature and film can contribute to linguistic evolution.

12. Straw Dogs (1971, 2011 – remake)

This phrase originates from ancient Chinese rituals where straw dogs were used in ceremonies and later discarded, symbolizing something initially valued but ultimately deemed worthless. The film, which deals with themes of dehumanization and brutality, aligns with this metaphor. However, the meaning of the idiom may not be immediately apparent to modern audiences unfamiliar with its origins.

The translation of such titles poses challenges, as linguistic and cultural nuances may not always align across languages. For example, *Silver Linings Playbook* was translated into Russian as *My Boyfriend is a Psycho*, altering its original meaning.

Findings

The study's results indicate that exposure to idiomatic expressions through audiovisual media enhances language learning. Based on the study, it was observed that idioms play a significant role in authentic communication within films. Learners who engage with films featuring idiomatic expressions improve their listening skills, comprehension, and vocabulary retention.

Key findings include:

- Learners retain idioms more effectively when presented within contextualized dialogues rather than as isolated phrases.
- Film-based learning improves comprehension, pronunciation, and cultural awareness [Smith, 2018].
- Advertisements reinforce idiomatic expressions in everyday language, making them more accessible to learners.
- Idiomatic film titles contribute to linguistic evolution and cultural dissemination.

Conclusion

The integration of idiomatic expressions in audiovisual media plays a significant role in language acquisition and cultural learning. Films, animated series, and advertisements provide authentic contexts in which idioms are naturally embedded, enhancing comprehension and retention. The use of idiomatic expressions in film titles demonstrates how language, culture, and media intersect. While some idioms remain confined to linguistic subcultures, others gain widespread recognition through film and television. These titles serve as a linguistic bridge, offering language

learners opportunities to explore expressions within meaningful contexts. However, translating these titles into other languages poses challenges, as cultural nuances and idiomatic meanings may be lost or altered in the process.

By analyzing the role of idioms in film titles, we gain insights into how language evolves through media, how idiomatic expressions become embedded in popular culture, and how translation choices impact meaning across linguistic landscapes. Understanding these dynamics can enrich language learning and deepen appreciation for the interplay between words and their cultural significance.

By analyzing idioms in cinematic dialogues and advertising slogans, this study underscores the importance of media exposure for linguistic development. Future research should explore the role of regional dialects in idiomatic expression comprehension and the effectiveness of multimedia-based learning tools.

References:

1. Smith, J. (2018). *Using Films in the Language Classroom: A Pragmatic Approach*. Oxford University Press.
2. Brown, R. (2019). *The Role of Idioms in Language Acquisition*. Cambridge University Press.
3. Johnson, L. (2020). *Linguistic Variations in British and American English Films*. Routledge.
4. Thompson, H. (2021). *Popular Idioms in Film Titles and Their Impact on Language Learning*. *Journal of Linguistics and Media*, 15(2), 45-60.
5. Carter, P. (2017). *Film-Based Learning: Enhancing Vocabulary and Cultural Awareness*. *TESOL Quarterly*, 51(3), 78-95.

Ruqiyyə Kərimova

Xülasə

AUDIOVİZUAL MEDIADA İDİOMATİK İFADƏLƏRİN ROLU: LİŖQVİSTİK VƏ PRAQMATİK ANALİZ

İdiomatik ifadələr təbii dilin ayrılmaz hissəsini təşkil edir, nitqi mənacə zənginləşdirir, mədəni dəyərləri çatdırır və pragmatik ünsiyyəti asanlaşdırır. Onların audiovizual mediada – xüsusilə televiziya proqramlarında, kino əsərlərində və radio verilişlərində – işlədilməsi dilin mənimsənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu, öyrənənlərə autentik danışiq nümunələrini, kontekstə uyğun istifadəsini və sosial-mədəni çalarları izləmək imkanı yaradır. Tədqiqat audiovizual mediada idiomatik ifadələrin inteqrasiyasını araşdırır və onların linqvistik, koqnitiv və mədəni aspektlərinə fokuslanır. Film dialoqlarında idiomların istifadəsi əsasında onların nitqin axıcılığına, tamaşaçıların anlama səviyyəsinə və pragmatik kompetensiyanın formalaşmasına təsiri təhlil olunur.

Bundan əlavə, araşdırmada idiomatik ifadələrdən ibarət film adları xüsusi diqqət mərkəzinə gətirilir: onların semantik funksiyası, tərcümə zamanı yaranan çətinlikləri və tərcümə dilində yeni idiomların formalaşmasında potensial rolu qiymətləndirilir. On iki seçilmiş nümunənin təhlili göstərir ki, idiomatik film adları tamaşaçı qavrayışına təsir edir, dilin yenilənməsinə töhfə verir və dillərarası uyğunlaşdırma zamanı müəyyən problemlər yaradır. Bu tədqiqatın nəticələri idiomların həm dil öyrənmə prosesini, həm də media diskursunu formalaşdıran dinamik dil vahidləri kimi daha dərinlənən anlaşılmasına xidmət edir.

Рукия Керимова

Резюме

**РОЛЬ ИДИОМАТИЧЕСКИХ ВЫРАЖЕНИЙ В АУДИОВИЗУАЛЬНЫХ
СРЕДСТВАХ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ: ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ И
ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ**

Фразеологизмы представляют собой неотъемлемую часть естественного языка: они обогащают высказывание, придают ему выразительность, отражают культурные ценности и способствуют эффективной прагматической коммуникации. Их использование в аудиовизуальных средствах массовой информации – в телепередачах, кинофильмах и радиопередачах – играет важную роль в процессе овладения иностранным языком, поскольку предоставляет учащимся доступ к подлинной речи, контекстуализированному употреблению и социокультурным оттенкам значений. Настоящее исследование посвящено изучению интеграции фразеологизмов в аудиовизуальные медиа и рассматривает их в лингвистическом, когнитивном и культурном аспектах. На материале анализа идиом в кино-диалогах исследуется их влияние на беглость речи, понимание со стороны аудитории и развитие прагматической компетенции.

Особое внимание уделяется названиям фильмов, содержащим фразеологизмы: оценивается их семантическая функция, трудности перевода, а также потенциальная роль в формировании новых фразеологических единиц в языке перевода. На примере двенадцати наиболее показательных случаев показано, каким образом идиоматические названия фильмов влияют на восприятие зрителей, способствуют языковым инновациям и создают определённые сложности при межъязыковой адаптации. Результаты исследования призваны углубить понимание фразеологизмов как динамичных языковых единиц, формирующих как процесс изучения языка, так и медиадискурс.

Rəyçi: f.ü.f.d. E.A.Hüseynova

Aygün Qədimli
Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.2.507.022

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TERMINOLOGİYANIN İNKİŞAFI

Açar sözlər: *termin, milli leksik baza, dil tarixi, alınma sözlər, terminoloji inkişaf*

Keywords: *term, national lexical base, history of the language, loanwords, terminological development*

Ключевые слова: *термин, национальная лексическая база, история языка, заимствования, терминологическое развитие*

Giriş. Azərbaycan dilində mövcud olan terminlər ümumişlək olmayan sözlər qrupuna daxildir və dilçiliyin əsas bölmələrindən olan terminologiyada öyrənilir. Terminologiya bölməsi dilimizin leksik qatının mühüm hissəsini əhatə edir və bu bölmə müəyyən elmi anlayışlar sistemi ilə bağlıdır. M.Ş. Qasımov öz qeydlərində göstərir ki, “Dilimizdə terminologiya sahəsində - elmi texniki anlayışlar, hər birinin mahiyyəti, xüsusi əlamətləri, sistem və özünəməxsus təsnifatları haqqında, anlayışların təsbit edilməsi vasitəsi olmaq etibarilə onların təyinatların haqqında, anlayışları ifadə etmək üçün dilin məntiqi vasitələri olmaq etibarilə terminlər haqqında, indekslər (qısa işarələr) və anlayışların ifadəsi üçün olan başqa vasitələr haqqında biliklərin məcmusundan təşəkkül edir”[6, s.54].

Azərbaycan dilində terminlərin təşəkkülü və inkişaf tarixini S.Sadiqova da öz növbəsində müxtəlif tarixi dövrlərdə qruplaşdırmışdır. O, ilk olaraq VI-VII əsrlərdən XV əsrə qədərki zamanı, daha sonra isə XVI- XVIII əsrlərdə terminlərin təşəkkülü, XIX əsrin 30-90-cı illərində inkişafı, XX əsrin I dövründə olan inkişaf, XX əsrin 20-90-cı illərində terminlərin inkişafı və XX əsrin 90-ci illərində (müstəqillik illərində) bu söz qruplarının inkişafı kimi mərhələlərə ayırmışdır[8, s. 16].

Hər dövrdə terminologiya və onun inkişafı müxtəlif səviyyələrdə olmuşdur. Bu qədər kəskin fərq müxtəlif elm sahələrinin ayrı-ayrı vaxtlardakı inkişafı ilə əlaqədardır. Bəzi mənbələrdə fərqli yanaşma və fikirlər vardır. Bunlardan biri də N.A.Baskakovdur. O öz qeydlərində göstərir ki, “Mövcud dillərin hər birində leksikanın terminlərlə zənginləşməsi bütün dövrlərin və xalqların elmi və bədii kəşfləri ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır“. Dil tarixinin bütün mərhələləri terminologiyanın yaradıcılıq xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Keçmiş zamanlarda terminlər söz bazasının kiçik bir hissəsini əhatə etdiyi halda, azadlıq əldə etdikdən sonra dövrün tələblərinə uyğun olaraq terminologiya daha sürətlə inkişaf etmişdir.

Bütün tədqiqatçıların birinci dövr kimi ayırdığı zamana nəzər salsaq, görürük ki, dilin formalaşması və təşəkkülü ilkin olaraq şifahi şəkildə olmuşdur. Nəzərə alsaq ki, qədim dövrdə şifahi nitq ön planda idi, onda ilk şifahi ədəbiyyat nümunələrindən ən möhtəşəmi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda işlənən

terminlərin müxtəlif sahələrə aid olduğunu müşahidə edə bilərik. Dastanın dilində istifadə olunan söz və söz birləşmələri daha əvvəlki zamanlarda da istifadə olunduğunu nəzərə alsaq, rahatlıqla deyə bilərik ki abidənin dilindəki terminlər də həmçinin ən qədim zamanlardan istifadə olunmuşdur. Bir çox dilçi alim qeyd edir ki, XII-XIII əsrlərdən əvvəl ana dilimizdə termin yaranması üçün şərait mövcud idi. Xüsusən də, həmin dövrdə lüğət fondunda qohumluq münasibətlərinə, kənd təsərrüfatı işlərinə, təbabətə, nəbatətə, nücuma və sərfə aid bir sıra terminlər meydana gəlmişdir.

“Türk adları özünün bir sıra təkrarolunmaz keyfiyyətləri ilə fərqlənir. Hər şeydən öncə, bu adların sadəliyi, ahəngdarlığı, zahiri gözəlliyi və cəlbediciliyi əvəzsiz əlamət və cəhətlərdir ki, bunu bir çox başqa xalqlarda görmək qeyri-mümkündür.” – deyər Afad Qurbanov antroponimlərin dilimizdə sahib olduğu mövqeyi bir daha xüsusi vurğulamışdır [11, s.186].

Tədqiqatçı S.Əlizadə “Oğuznamə”yə aid atalar sözləri və məsəlləri araşdırarkən belə qənaətə gəlir ki, dədə-babalarımızdan bizə qalan dil və təfəkkür nümunələri sistemli şəkildə bizə çatdıran xalqımızın dilinin tarixini müxtəlif cəhətdən öyrənmək işinə xidmət edəcək çox qiymətli yazılı dastanın dilində terminologiya da özünə yer etmişdir.

Qədim terminologiyanın ilkin bazası elə qədim türk dili idi. Qədim türk dili ilkin termin yaradıcılığının ən səciyyəvi cəhətlərini özündə əks etdirmişdir. Hər bir termin xalq dilinə, xalqın günlük həyatına əsasən yaranmışdır. Hər bir terminoloji vahid müxtəlif sahəni əhatə etmişdir. Oğuznamənin dilində olan söz və ifadələr müxtəlif qruplarda cəmlənmişdir. Bunlara müxtəlif geyim adları, yemək adları, heyvan adları, bədən üzvlərinin adları və saylar aiddir. Məsələn, qaftan, don, kürk, aş, süd, şəkər, inək, dəvə, qurd, aslan, insan bədənində aid ayaq, burun, üz, qulaq, baş, günlük həyatda istifadə olunan rəqəmlərə bir, iki, beş, doqquz, on, on iki, min və sair istifadə olunmuşdur. Sadəcə lakin çox vacib olan bu terminlər öz aktuallığını qorumağa davam edir. Elmi anlayışdan uzaq olsa da lakin dil strukturunda əhəmiyyətli mövqeyə sahib sözlər ilkin baza rolunu oynayır.

Azərbaycan dilində ədəbi nümunələrin yaranması XIII əsrdən başlamış və bu hadisə də ana dilinin leksikasının milli terminlərlə zənginləşməsinə təsir edən əsas vasitələrdən olmuşdur. Bu dövrdə yaranan “Dastani- Əhməd Hərami” məsnəvisi də terminlərlə zəngindir. Məsnəvinin dilində istifadə olunan söz və ifadələr bu gün də istifadə olunan sözlərlə eynidir. Lakin çox təəssüf ki, bu dövrdən yəni XIII əsrdən sonra yaranan terminologiyanın bir hissəsi ərəb və fars mənşəli olmuşdur.

Nizami Xuduyevin fikrincə, XIII-XIV əsrlərə nisbətən XV-XVI əsrlərdə türk mənşəli sözlərin miqdarı bir neçə dəfə artır və bu mərhələdə klassik üslubda işlənən alınma sözlərin anlaşıqlı olmayanlarından həmişə ən azı iki dəfə çox olur. [8, s. 12]

Demək olar ki, XIII-XIX əsrlərdə formalaşan terminlərin xeyli hissəsini etnoqrafik sözlər təşkil edir. Xalqımızın mövcud həyat tərzinin, məişətinin zənginliyi və məşğuliyyət növlərinin müxtəlifliyi ilə bağlıdır. Günlük həyatda istifadə olunan əşyalar, alətlər, yemək adları, geyimlər, oyun adları yəni ayrı-ayrı tematik qruplar maddi-mənəvi mədəniyyətimizin aynası sayılır.

Məlumdur ki, ana dilimizin xəlqiləşməsi XVII əsrdən sonrakı dövrə aiddir. Azərbaycan dilində həmin əsrdə meydana gələn yeni söz və ifadələr daha çox xalq danışığına əsaslanmış və nəticədə lüzumsuz alınma sözlər dildən sıxışdırılaraq çıxarılmışdır. Lakin bütün dövrlərdə olduğu kimi bu dövrdə də terminoloji leksikanın aldığı söz və ifadələr dildə öz hökmünü qoruyurdu. Bədii üslubda olan alınma söz və ifadələr dildə özünə yer edə bilməsə də elmi üslubun terminləri daha çox alınma sözlərdən təşkil olunurdu. XVII əsr ədəbi dili haqqında Ə.Dəmirçizadə deyirdi; “Alınma sözlər, ifadələr, tərkiblər bu mərhələdəki ədəbi dildə, xüsusən bədii üslubda bir qədər azaldılmış, lakin elmi üslubda terminlər hesabına artmışdır”[5, s.24].

Təəssüf ki, alınma terminlərin dilimizdə üstünlük təşkil etməsinin ən əsas səbəbi terminoloji söz və ifadələr yaranarkən milli dildən mənbə kimi istifadə edilməmiş və ana dilinin imkanları nəzərə alınmamışdır. Dövr dəyişdikcə terminoloji leksika müxtəlif xalqların dilindən söz və ifadələr qəbul etmişdir. Tarixi proseslərə uyğun olaraq VI-VII əsrlərdən XIII əsrə qədər türk xalqlarının dilindən, XIII əsrdən XIX əsrin 30-cu illərinə qədər ərəb və fars mənşəli sözlər, üçüncü mərhələdə isə yəni XIX əsrin 30-cu illərindən XX əsrin I rübünə qədər bu dillərlə yanaşı rus dilindən də alınan terminlər də üstünlük təşkil etmişdir.

Elmi yeniliyi. Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilindəki terminlər və digər dövrlərə aid yaradıcılıq məhsulları terminologiyanın tarixi inkişafı kontekstində təhlil olunmuşdur. Tədqiqat işi milli terminlərin ilkin qaynağı kimi epos dilinin funksional xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir. Burada həmçinin, qədim türk mənşəli terminlər müasir Azərbaycan terminologiyasının formalaşmasında əsas baza kimi göstərilmişdir. Ümumiyyətlə, elmi yenilik ondan ibarətdir ki, dilimizdə qədim dövrdən bu günə qədər gələn terminlər yalnız leksik vahid kimi deyil, həm də sosial və mədəni hadisə kimi qiymətləndirilmişdir. Nəticədə, terminlərin qruplaşdırılması geyim, təbiət, bədən üzvləri və məişət sahələri üzrə aparılmış, onların semantik funksiyaları göstərilmişdir.

Praktik əhəmiyyəti. Demək olar ki, araşdırmanın nəticələri müxtəlif sahələrdə; dilçilik, leksikologiya və terminologiya üzrə tədqiqatlarda istifadə oluna bilər. Əldə edilən məlumatlar Azərbaycan dilində tarix, ədəbiyyat və sair elmi vəsaitlərdə tətbiq oluna bilər. Onu da demək olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı terminlər qədim türk dilinin leksik bazasının öyrənilməsi üçün əlavə material təmin edir və bu özünü məqalədə də aydın şəkildə göstərir. Yeni fikirlər milli terminoloji fondun müasir dövrdə sistemləşdirilməsi üçün baza rolunu oynaya bilər. Bu məqalə terminoloji leksikanın milli xüsusiyyətlərini tədrisdə misal kimi göstərmək üçün praktik əhəmiyyət daşıyır.

Nəticə. Tədqiqatlar nəticəsində aydın olur ki, dilimizdəki terminologiya çoxəsrlik inkişaf yolu keçərək zəngin bir sistem formalaşdırmışdır. Lüğət bazasındakı terminoloji sözlərin təşəkkülü qədim türk dilləri dövründən başlayaraq ərəb, fars və rus dillərinin təsiri altında müxtəlif mərhələlərdə dəyişmişdir. Məsələn elmi cəhətdən yanaşdıqda aydın olur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda yer alan terminlər qədim xalq dilinin canlı nümunələri kimi bu inkişafın ilkin mərhələsini əks etdirir. Bütün dövrlərdə istifadə olunan terminlər xalqın məişətini, dünyagörüşünü və sosial həyatını dil müstəvisində əks etdirən

yalnız mədəni yox həm də, elmi göstəricilərdir. Bir çox bədii və elmi mənbələr göstərir ki, milli terminlər əsasən xalq danışığından qaynaqlanmış, alınma terminlər isə müxtəlif tarixi proseslər nəticəsində dilimizə daxil olmuş və bu günədək dil sisteminə qorunub saxlanılmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayeva İ. XX əsrin 80-ci illərində Azərbaycan terminologiyasının inkişafı. Bakı 2004
2. Cavadova M. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində işlənmiş bəzi elmi terminlər haqqında. Bakı 1977
3. Cəfərova B. Terminoloji lüğətçilik məsələləri. Bakı 1997
4. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dil tarixi, I hissə. Bakı 1979
5. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı 1977
6. Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı 1973
7. Məmmədov M.M. Müasir Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı və terminlərin işlənməsi haqqında. Bakı 2003
8. Sadiqova S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı 2002

Aygün Qadimli

Summary

THE DEVELOPMENT OF TERMINOLOGY IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Loanwords that entered the language at different periods have been indicators of scientific and technological progress. During the stages of language development, the improvement of the terminological system was closely connected with the rise of science and culture. The terms found in the language of Kitabı Dede Qorqud are considered valuable sources from both historical and ethnographic perspectives. Consequently, term creation is an important indicator of a nation's cultural memory and the level of development of its language. This study clearly reveals the historical continuity and national characteristics of terminological processes in the Azerbaijani language.

Айгюн Гадимли

Резюме

РАЗВИТИЕ ТЕРМИНОЛОГИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Заимствованные термины, вошедшие в язык в разные периоды, являлись показателем научного и технического прогресса. На этапах развития языка совершенствование терминологической системы было тесно связано с подъёмом науки и культуры. Термины, встречающиеся в языке «Книги Деде Горгуда», представляют ценность как с исторической, так и с этнографической точки зрения. В итоге терминология является важным показателем культурной памяти народа и уровня развития его языка. Данное исследование ясно раскрывает историческую последовательность и национальные особенности терминологических процессов в азербайджанском языке.

Rəyçi: R.Mürşüdoğlu

Mehriban Məmmədli
Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.2.507.034

YUMORİSTİK DISKURSDA FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN MİLLİ-MƏDƏNİ SPESİFİKASI

Açar sözlər: yumoristik diskurs, frazeoloji vahid, idiomlar, milli-mədəni xüsusiyyətlər

Keywords: humorous discourse, phraseological unit, idioms, national-cultural characteristics

Ключевые слова: юмористический дискурс, фразеологизм, идиомы, национально-культурные особенности

Giriş. Son illər dil vahidlərinin milli-mədəni xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə dilçilərimiz xüsusi diqqət yetirirlər. Xüsusən də, frazeoloji vahidlərin komponentləri milli-mədəni keyfiyyətlərə daha çox malikdir. Bu mövzunun aktuallığını yumorlu diskurslarda frazeoloji vahidlərin milli-mədəni əlamətlərini aşkara çıxarmaqdır. Həmin əlamətlər müxtəlif sistemli dillərin materialı əsasında. Əvvəlli tədqiqatlarda frazeoloji vahidlərin strukturu, variantları və semantikasi öyrənilmişdir. Bizim tədqiqatda isə frazeoloji tərkibin linqvokulturoloji cəhətləri araşdırılmış, bu vahidlərin milli-mədəni keyfiyyətləri üzə çıxarılmışdır.

Dil, ümumiyyətlə, xalqı və milli köklərə söykənir. Bu köklər frazeoloji vahidlərin hesabına da genişlənir. Frazeoloji vahidlər dilin obraz sisteminin yaranmasında əsas vasitələrdən biridir. Frazeoloji vahidlər “*xəqiliyin mühüm göstəricilərindən biri*”, “*dilin içərisində bədilik külçəsi*”dir [1, s.338, 442].

“**Frazeologiya**” termini yunanca *phrasiss* – ifadə və *logos* – söz, təlim hissələrindən ibarətdir. Bu elm sabit idiomatik söz birləşmələrini-frazeologizmləri öyrənir. Frazeologiya dilin leksikasında və diskursda funksionallaşır.

F.Hüseynovun fikrincə, “müasir dilin frazeologiyası öz kökləri ilə tarixin yazıyaqədərki dövrünə gedib çıxan uzun bir tarixi inkişafın məhsuludur. Lakin dilin frazeoloji vasitələrinin əksər hissəsi dilin tarixinin yazıyaqədərki dövründə əmələ gəlir və sabitləşir” [2, c.91]

Tarixi frazeologiyada ənənəvi və kütləvi istiqamətlər milli-mədəni xüsusiyyətlərin qabardılmasına gətirib çıxarmışdır. Aparılmış tədqiqatlarda ənənəvi dilçilik çərcivəsində uzun müddət bu məsələ tədqiqatlardan kənarda qalmışdır. Son vaxtların tədqiqatları vasitəsilə təsdiq olunmuşdur ki, frazeologiyaya aid olan idiomlar dilin özünəməxsus milli-mədəni vahididir. Həmin vahid xalqın milli-mədəni potensialını akkumulaşdırır. A.M.Babkin yazır ki, “*idiomatika-təkrar olunan, manifestasiya olunan obraz və məna viyyatlar, eləcə də milli-mədəni özünəməxsusluqdur*. [3, c.7]

S.Əlizadə yazır ki, “frazeologizmlər dil və təfəkkürün əlaqəli abstraksiyasının məhsulu olmasaydı, dilin müdirikliyinin və milli-mədəni təbiətinin, xalqın etnik, etnomədəni psixologiyasının timsalına çevrilə bilməzdi” [4, s.10-11]

Müasir linqvistikada frazeoloji ifadələrin yeri nəzəri-tətbiqi problem olaraq qalır, bu haqda əhatəli baxışlar, yanaşmalar indi-indi yaranmaqdadır. Frazeologiyanın kateqorial aparatında bura daxil olan vahidlərin semantik interpretasiyası, sabitliyi, daxili forma və aktuallaşan mənası ilə yanaşı, milli-mədəni keyfiyyətləri də üstün yer tutur. Aktual məna birbaşa digər növ diskurslarla birlikdə, yumoristik diskursda da özünü büruzə verir, mətn bu təsirdən yan keçə bilmir. Milli-mədəni kontekst realizasiya olunur. Frazeologizmlər, idiomlar diskursda üslubi cəhətdən diferensiaslaşır. Frazeoloji vahidlər diskursda üslubi məqsədlərə xidmət edir. Frazeologiya müasir yumor kontekstində də gülüşü, istehzanı yaradır və yeni komik semantika ilə çıxış edir. Bu baxımdan, qeyd etməyi lazım bilirəm ki, tutuşdurulan dillərin milli-mədəni cəhətləri frazeoloji sahədə də aprior başlanğıç təşkil edir. Frazeologiya elmində mövcud olan milli-mədəni spesifikasiyalar genişlənməyə başlayır. Cümlə və mətnlərdə işlənən frazeoloji vahidlər obrazlılığa, emosionallığa xidmət edir.

Müasir diskursda işlənən frazeoloji vahidlərin spesifikasiyasına xüsusi diqqət yetirilir. Həmçinin də, bu iki əlamətlər: 1) idiomların funksionallaşması; 2) həmin vahidlərin bədii və publisistik mətnlərdə istifadə olunması faktı vacib element kimi göstərilir [5, c.5]

İdiomatik vahidlər indiyə kimi, müxtəlif ölçülərinə görə bölgülərə ayrılıb. Yumoristik diskursda isə idiomatik vahidləri aşağıdakı xüsusiyyətlərinə əsasən təsnif etmək olar:

1. İdiomatik vahidləri həzm etmək, yəni mənimsəyə bilmək;

2. İdiomatik vahidləri semantik cəhətdən təsvir etmək. "Dil elə qurulmuşdur ki, danışan fikrini ifadə edərkən bu və ya digər sözü onun daxil olduğu, semantik cəhətdən yaxın olan sözlərin içərisindən seçir və müvafiq sözlərlə əlaqələndirir. Buna uyğun olaraq dinləyən eşitdiyi sözləri mənaca yaxın sözlərlə tutuşdurur və verilən informasiyanı dəqiq anlayır. Bu, dildəki sözlər arasındakı iki əlaqə formasının sayəsində mümkün olur: şəquli əlaqə (paradiqmatika), üfüqi əlaqə (sintaqmatika). [6, s.8]

3. İdiomatik vahidlərin struktur-sintaktik xüsusiyyətlərini tədqiq etmək;

4. İdiomatik vahidlərin mənşəyini müəyyənləşdirmək;

5. İdiomatik vahidlərin psixolinqvistik aspektlərini təyin etmək;

6. İdiomların funksionallaşması prosesini izləmək;

7. İdiomları frazeoloji lüğətlərdə təsvir etmək;

8. İdiomları müqayisəli-qarşılaşma metodundan istifadə etməklə öyrənmək;

9. Frazeologiya yumorlu diskurslarda dil və mədəniyyət fenomeni kimi.

Sonuncu tezis sırf bizim tədqiqatla bağlıdır.

Ümumiyyətlə, *frazeologiya-obraz-metaforik vahid*, mütləq variantı, ekvivalenti olan milli-mədəni özünəməxsusluqdur. Frazeologiya daxili forma, aktual məna imkanlarına malikdir. Kommunikativ situasiyada müxtəlif mənalar, mütləq indekslik frazeoloji vahidlərin yüksək sosial status qazandığını sübut edə bilər. Rəngarəng obrazlar, əldə olunan aktuallaşan semantika, milli-mədəni motivləşmə, predmet və hərəkətin konseptuallaşması və s. frazeoloji vahidlərdən ötrü requlyarlıq təşkil edir.

Yumorun ifadə olunmasında müxtəlif dil vasitələrindən istifadə olunur. Həmin vasitələrdən biri də idiomlardır. Diskursiv şəraitdə yumor idiomatik ifadələrlə təzahür olunur.

İ.A.Melçukun frazeologiya haqqında konsepsiyası “m ə n a _ m ə t n” modelində çərçivəsində qurulmuşdur. Məs.: “*Əllər yuxarı*” frazeoloji vahidi situasiya ilə bağlı formalaşmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, frazeoloji vahidlərin milli-mədəni istiqamətinin xarakteristikasını müəyyənləşdirmək, özü də diskursiv şəraitdə başlıca vəzifələrdən biri ola bilər. Bunun dildə, eləcə də ümumi nəzəri dilçilikdə əhəmiyyəti böyükdür. Bu zaman spesifik əlamətlər, ənənəvi xalq mədəniyyətinin idiomlarında təzahürü, milli mifologiya, unikal mədəni reallıq, mədəni-tarixi assosiasiya komplekti, denotatlar – unikal və mədəni markirovka üzə çıxmış olar.

Misal üçün, tipik nümunə “qarğa” sözü ilə yaranan idiomatik vahidin milli-mədəni spesifikasını izah etməyə çalışaq:

Qara qarğa, palanlı qarğa, ala qarğa (burada quşun rəngi nəzərə alınmışdır) Qarğa Allahverən, Qarğa Mariya (Söz obraza çevrilir, ləqəb kimi işlənir, simvollaşır).

Bu idiomun mənasının mədəni əhəmiyyəti vardır. obraz, xüsusilə də mənfi obraz istər-istəməz diskursda yumor əmələ gətirir.

“Tarixi frazeologiya tarixən hər bir xalqın ümumi intellektual inkişaf səviyyəsinin, etnik mədəni düşüncə qabiliyyətinin, onun bədii təxəyyül qüdrətinin məyari, ölçüsüdür. Xalqın özü ilə həmyaşıd olan frazeoloji vahidlər nitq atributu olaraq həm də daima inkişaf edir, dilin başqa kateqoriyaları kimi dinamik xarakter daşıyır” [7, s.43].

Məlumdur ki, diskurs ünsiyyət vasitələrindən biridir. Diskursiv şərait hərəkətdə, fəaliyyətdə olan nitq aktıdır. Həmin nitq aktında idiomlardan da məqsədəuyğun şəkildə istifadə olunur. Dildə onun bir sıra növləri fərqləndirilir. Bu növlər semantik, pragmatik və kommunikativ funksiyaları yerinə yetirir. Eyni zamanda, idiomların semantik, pragmatik və kommunikativ cəhətləri də milli-mədəni fonda araşdırılır.

Nitq aktı yumor məzmunlu da olur. Həmin diskurs pragmatik cəhətdən gülüşün gücünün təsirli, manipulyasiya səviyyəsində və ya rəqibi ələ salmaq, cahil hərəkətləri ilə yumor yaratmaq məqamlarında olmalıdır.

Yumorlu diskursun semantik çalarları çoxdur. Bu tezisdə diskursiv şəraitdə yaranan yumordan və idiomların əhəmiyyətindən danışmaq fikrindəyik. Əlbəttə, yumor müxtəlif situasiyada yaranır, həmçinin idiomlar da. Ona görə də, “*İdiom nitqin ürəyidir, uzunömürlüdür*” [8., c. 161] İdiomlar dilin leksik-frazeoloji sisteminə “ayrıca yaranan” məcaziləşmiş dil və nitq vahididir. “*Nitqi canlı, obrazlı edən idiomatik ifadələr üslubi vasitələrdən biri olub, bədii dildə (diskursda) xüsusi üslubi vəzifə daşıyır. Mənasına, leksik tərkibinə və ekspressivlik dərəcəsinə görə rəngarəng olan idiomatik ifadələr ən gözəl bədii vasitə kimi üslub gözəlliyi üçün müxtəlif şəkildə istifadə edilir. Yüksək təsir qüvvəsinə, obrazlı mənaya malik olan idiomatik ifadələr istər nitqimizi, istərsə də bədii əsərlərin dilini gözəlləşdirir. Hər bir idiomatik ifadənin üslubi xüsusiyyəti dilin üslubi quruluşu ilə bağlıdır*” [9, 1978, s.255]

Araşdırma göstərir ki, hərəkət məzmunlu idiomlarda yumor daha tez duyulur. Misal üçün: sematik frazeologizmlərdə metonomik mənə dəyişməsinin assosiativ əlamətlərini Əzizə Hacıyeva 3 qrupda izah edir ki, bunlardan da səbəb və nəticə bildirənlər yumor məzmunludur: *split smb's ear – vurub qulağını kar etmək; give smb a thick - kiminsə qulağına ilişdirmək* [10, s.168]

M.F.Axundovun komediyalarının frazeologiyası haqqında yazılmış dissertasiyada, şübhəsiz, yumorlu dialoqlarda idiomların oynadığı rol ilk növbədə təhlil olunur. Eləcə də, Ə.B.Haqverdiyevin dramlarının frazeologiyasından bəhs olunan təd-

qıqatlarda yumorlu diskursda frazeoloji vahidlərin yaratdığı komik mənalara da müəyyənləşdirilir. Həmin müəlliflərin dram əsərlərində işlənmiş frazeoloji vahidlərin məzmununda yumor elementləri yüksək olur. Yumorlu frazeoloji vahid yumorlu leksik vahidə bərabərdir. Bu ikisi mənə və qrammatik funksiya etibarlı ilə yaxındırlar.

F.Veysəllinin fikrincə, idiomların mühüm bir hissəsi yumor təbiətlidir. Həmin vahidlər diskursda emosional və ekspressiv xarakter kəsb edir. Yumor linqvo-sosial sahədə istifadə olunur. Diskurs da həmin sahəni əhatə edir. *“Diskurs hadisə aspektində mətndir, həyat gücü ilə yüklənmiş danışığıdır, yəni fəal ünsiyyətdə işlə-nən dildir”* [11, s.19].

Bütün xalqların sosial həyatı tarixi milli-mədəni keyfiyyətləri ilə də xarakterizə olunur. Bu keyfiyyətlərin formalaşmasında idiomların rolu, göründüyü kimi az deyil. Məsələn: ingilis dilində, *“A beggar may sing before a pickpocket”* (Acından günorta durur, bığını yağla burur) frazeoloji vahidi, istər-istəməz gülüş doğurur. *Neither house, Nor home, not a penny to bless oneself* (Acından günorta duran) ifadəsi lətifələrdə həmişə lüt, yoxsul adamları ələ salmaq üçün işlədilmişdir.

Göründüyü kimi, idiomatik ifadələr dünya xalqlarının gülüş yaratması üçün də meydana gəlmişdir. Məsələn: Çox arıq adam haqqında: *a rack of bones\ a stack of bones\ all skin and bone\ nothing but skin and bone\ a bag of bones\ a walking skeleton* [12, s.363].

Bəzən diskurslarda, “heç hənanın yeridir; o olmasın, bu olsun” (Ü.Hacıbəyov) idiomatik ifadələri işlədilir. Əlbəttə, bu, tarixən xalq tərəfindən yaradılsa da, sonralar Ü.Hacıbəyovun komediyalarının dilinin bəzəyi olmuşdur.

Yumorlu idiomatik ifadələrin diskursda bir sıra leksik-semantik xüsusiyyətləri mövcuddur.

1. Çoxmənalı yumorlu idiomatik ifadələr;

2. Omonim yumorlu idiomatik ifadələr; Omonimləşmə idiomatik ifadələri də əhatə edir. Məsələn, “Tir” sözünü götürək, ləqəb şəklində işlənəndə yumor yaradır. Tir-ağac, şalban, dirək anlamında: Tir Qara, Tir Əvəz. Tir sözünün omonimik mənası “nişan almaq üçün yer” (Tir Akif – orada işlədiyi üçün ləqəb verilmişdir). Dilimizdə “tir kimi uzanmaq” idiomu da vardır. Gülüş yaradan bu ifadə “üzüqoylu uzanmaq” anlamına gəlir. Müxtəlif dillərdə bu idiom belə ifadə olunur: *to measure ones length* – uzununa dartınmaq, boyu uzunluğunda dartınmaq.

3. Sinonim yumorlu idiomatik ifadələr: very small and young; half-pint; half-portion; knee-high to a grasshopper; hardly out of pinafores; wet behind the ears; scarcely out of the shell yet. İngilis dilində olan bu sinonimik sıra ingilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində “bircə qarış boyu var”, “bığ yeri təzə tərləyib”, “yumurtadan dünən çıxıb” və s. şəklində tərcümə olunur. Bu ifadələr komik təbiətlidir. İngilis dilində bu ifadələr mətn və diskurs boyu bir-birini əvəz edir, əlavə emosional-ekspressiv boyalar yaradır.

4. Antonim yumorlu idiomatik ifadələr. Belələri əks mənalı ifadələrdir. Məsələn, avara adamlara qarşı həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində aşağıdakı komik ifadələr işlədilir: *To hang about\to loaf (loiter, Fritter) ones time away* – “Yag yeyib yaxada gəzir”. Rus dilində gülüş yaradan bu ifadə belə səslənir: *собака гонят\выйти на шатал.*

Son dərəcə kifir, çirkin semantikasını ifadə edən *a bad-looker \a terror* – “cəhənnəmdən biletsiz qaçıb” idiomatik ifadəsi aşağıdakı diskursda yumorlu əhval-

ruhiyyə yaradır: Bəzən ifadə gülüşü gücləndirmək üçün diskursda belə də səslənir: cəhənnəmdən ipi qırıb qaçır; cəhənnəmə bez bilet gedir və s.

Digər örnək: Yaxşıya yaxşı deyərlər, yamana yaman (Call the things by their own names). İdiomatik ifadənin tərəflərində zidd mənanı bildirən “yaxşı-yaman” antomimi təzad yarada bilmişdir.

İngilis və Azərbaycan dillərində məzmunca gülüş yaradan atalar sözləri və məsəllər də (*proverbs and sayings*) çoxdur. Məs.: *After death doctor – Toydan sonra nağara. Don't make a mountain out of molehill – Milçəkdən fil düzəltmə. They are hand and glove – Su axar, çuxurunu tapar.*

Elə frazeologizmlər vardır ki, onun leksik, həm də frazeoloji mənasında istehza doğuran incəliklər özünü göstərir. Məs.: *dolamaq (leksik vahid) – ələ salmaq (frazeoloji vahid)*

Diskurslarda gülməli və ironik hadisələr də yumor məqamında təsvir olunur. Məsələn, folklor örnəklərində: “Görsəm ki, pis fikirdədi, o saat bogazını quş boğazı kimi üzərəm (“Padşah və dəmirçi” nəgildən); Min il qanqal otlasan, ağzın dəvə ağzına oxşamaz (Atalar sözü); Gözləri buz üstünə çıxmış dananın gözlərinə oxşayır (Atalar sözü) və s.

Yumorlu diskursda gülüş yaradan digər frazeoloji ifadələr: Məs.: “*mürdəşir görmüş*” qarğış ifadəsi. Bu qızın bir dənə mürdəşir görmüş bibisi var idi (“Üç bacının nağılı”) [13, s.196]

Şəki lətifələrində işlənmiş yumorlu diskurslarda frazeoloji vahidlərin ironiya yaratma imkanları genişdir. Məs.: “Bir gün Hacı dayıdan soruşurlar:

– Bu işlərin axırı hara gedir?

Hacı dayı cavab verir ki, onu *axıra qalan bilər*” [14, s.50]

Lətifənin başlığı frazeoloji vahiddən ibarətdir, bu ifadə diskursda incə bir yumor yaradır.

Bədii əsərlərin dilində yumorlu diskurslara çox rast gəlmək olur. Məsələn, Mir Cəlalın “Dirilən adam” romanının dilində:

– *Ay xalası göycək*, heç bilirsən baxan bizə nə deyər? Millət davada, din əldən gedir, sən başlamısan boyunbağı...Ayıb deyilmi? Ayıbdı! Cannın üçün ayıbdır! [15, s. 38]

Sözügədən romanın dilində “*qazonni*” *adamlar*” idiomuna rəsr gəlmək olur. “Yenə adamlar yığıldı. Bu gün Qədir kimi qara camaatdan başqa, “qazonni” adamlar da var idi. Misri çuxasının boynu yağlanmış, Buxara papağının zağarası getmiş bir çal kişi böyük yerlərdən danışdı. Qədirin yanında bir bağmanlı var idi. Qulağına pıçıldadı ki:

– Bu, xadimi-millət Məşədi Fərzalıdır! (Mir Cəlal. Dirilən adam, s.110)

Beləliklə, yumorlu diskursda frazeoloji vahidlərin düzgün və hərtərəfli araşdırılmasından ötrü başlıca şərt problemin mahiyyətini dərinlən başa düşmək, müəyyən elmi-nəzəri səviyyədə düşüncə və mülahizələri deyə bilmək qabiliyyətinə sahib olmaqdır.

Elmi yeniliyi. Frazeologiya daim inkişafdadır. Xalqın yaratdığı bu vahidlər zaman-zaman yenilənmiş, media sistemində yeni sabit ifadələr də formalaşmaqdadır. Bu məsələlər yeni lüğətlərin, yeni araşdırmaların mövzudur. Yeni frazeoloji lüğətlərin yaranmasında bu məqalənin praktik rolunu da göstərmək olar. Belə ki,

lüğət məqaləsini tərtib edərkən, frazeoloji vahidin milli-mədəni və konseptual xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır.

Praktik əhəmiyyəti. Yeni frazeoloji lüğətlərin yaranmasında, bu məqalənin mühüm nəzəri əhəmiyyəti vardır. Milli-mədəni xüsusiyyətlər frazeoloji vahidlərdə tarixi inkişafın nəticəsidir. Bu inkişaf frazeologizmlərin yeni keyfiyyətlərinin ortaya çıxarılmasında, yeni nəzəri bazanın əmələ gəlmə prinsiplərini müəyyənləşdirir. Leksikologiya bölməsinin frazeologiya hissəsinin tələbələrə öyrədilməsində məqalənin təcürbi önəmi vardır. Frazeoloji vahidlərin linqvokulturoloji əsaslarının yazılmasında və tədrisində tədqiqatın rolu inkar edilməzdir.

Nəticə. Diskursun təşəkkülündə frazeoloji vahidlərin funksional imkanları genişdir. Diskursda idiomlar müxtəlif sistemli dillərin milli-mədəni özünəməxsusluğu ilə səciyyələnir. Dillərin milli-mədəni xarakterindən asılı olaraq idiomlar spesifik xüsusiyyətlər daşıyır və bu, təbiidir.

Tədqiq etdiyimiz mövzu predmeti sərbəst birləşmə modelləri üzrə formalaşmışdır ki, bu frazeologizmlər ekspressivlik, obrazlılıq, məcazilik və emosionallıq kimi keyfiyyətləri özündə birləşdirə bilmişdir.

Diskursda, xüsusən də yumorlu diskursda frazeoloji vahidlərin rolu frazeoloji semantika daxilində müəyyən edilir.

Ümumiyyətlə, yumoristik diskursun frazeoloji materialı diskursu öyrənmək üçün daha geniş imkanlar yarada bilər. Çünki, yumorlu mətn və diskurslarda tutarlı aforizmlərdən, hikmətli kəlamlardan bol-bol istifadə olunur.

Beləliklə, yumorlu diskurslarda frazeoloji vahidlərdən milli-mədəni fonda bir sıra üslubi boyalar kimi istifadə edilir; bədii ifadə və təsvir vasitəsi kimi; diskurs iştirakçılarının nitqini fərdiləşdirmə və tipikləşdirmə məqsədindən ötrü; bədii priyom kimi, nəhayət frazeoloji novatorluq (yenilik) formalaşdırmaq üçün.

Ədəbiyyat:

1. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, "Elm", 2012.
2. Гусейнов Ф.Г. Русская фразеология. Баку, 1977.
3. Бабкин А.М. Идиоматика (фразеология) в языке и словаре // Современная русская лексикография. Л., 1979.
4. Əlizadə S. Füzuli dilinin frazeologiyası haqqında. "Azərbaycan frazeologiyasının aktual problemləri" toplusu, Bakı, BDU-nun nəşri, 1990.
5. Баранов А., Добровольский. Основы фразеологии. М., Изд-во, «Флинта», Наука», 2013.
6. Məmmədov İsmayıl. Azərbaycan dilinin semantikasi. Bakı, "Xəzər" nəşriyyatı, 2006.
7. Əsgərova T. Nəsimi dilinin frazeologiyası. Bakı, "Elm və təhsil", 2015.
8. Смит Л.П. Фразеология английского языка. М., 1959.
9. Müasir Azərbaycan dili. I cild, Fonetika, əlifba, orfoqrafiya, orfoepiya, leksikologiya. Bakı, "Elm" nəşriyyatı.
10. Hacıyeva Əzizə. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, "Nurlan", 2004
11. Veysəlli Fəxrəddin. Seçilmiş əsərləri.. Studia Philologiya YI, Bakı-Mütərcim-2021
12. Vəliyeva Nigar. İdihamlı üçdilli (Azərbaycanca-İngiliscə-rusca) frazeoloji lüğət. 2 cild, I cild, A-I, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2010
13. Seyidəliyev Nəriman. Frazeologiya lüğəti. Bakı, "Çıraq" nəşriyyatı, 2004
14. Ağali Şəkili. Gözəlliyəm mən. Şəki, 2008
15. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1956

Mehriban Mammadli

Summary

**NATIONAL-CULTURAL SPECIFICITY OF PHRASEOLOGICAL UNITS
IN HUMOROUS DISCOURSE**

The article defines a new view on phraseological units. This is the role played by phraseological units in discursive conditions. In particular, the specificity of idiomatic units in humorous discourses, the semantics and national-cultural specificity they carry, are investigated, and certain conclusions are drawn.

Idioms actively participate in the semantic structure of humorous discourses as a means of artistic and expressiveness.

In humorous discourses, idioms are the most prominent, clear and unique means of conveying the stylistic nuances of the languages being compared and expressing ideas. The phraseological idiom can create imagery inherent in the speech of the discourse bearers. This idiom individualizes and typifies the speech of the characters and images in the text and discourse; characterizes their portrait, national-cultural qualities, and internal excitement. Idioms that individualize humorous discourse are distinguished by their conciseness and aesthetics.

Мехрибан Мамедли

Резюме

**НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ СПЕЦИФИКА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ
ЕДИНИЦ В ЮМОРИСТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ**

В статье определяется новый взгляд на фразеологические единицы. Речь идёт о роли фразеологических единиц в дискурсивных условиях. В частности, исследуется специфика идиоматических единиц в юмористических дискурсах, семантика и национально-культурная специфика, которые они несут, и делаются определённые выводы.

Идиомы активно участвуют в семантической структуре юмористических дискурсов как средство художественности и выразительности.

В юмористических дискурсах идиомы являются наиболее ярким, ярким и уникальным средством передачи стилистических нюансов сопоставляемых языков и выражения идей. Фразеологический фразеологизм способен создавать образность, присущую речи носителей дискурса. Этот фразеологизм индивидуализирует и типизирует речь персонажей и образов в тексте и дискурсе; характеризует их портрет, национально-культурные качества и внутреннее волнение. Идиомы, индивидуализирующие юмористический дискурс, отличаются лаконичностью и эстетичностью.

Rəyçi: dos., fil.f.d. Aytən Hacıyeva

Aytən Rəhimli

e-mail: rehimliayten2@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1574-1250>

Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.2.507.037

DİALOQDA MÜRACİƏT EDƏN (ADRESANT) VƏ ÜNVANLANAN (ADRESAT) ŞƏXSLƏR QARŞILIQLI ƏLAQƏNİN İŞTİRAKÇILARI KİMİ

Açar sözlər: dialoq, monoloq, publisistik mətn, müraciət edən, ünvanlanan

Keywords: dialogue, monologue, journalistic text, addresser, addressee

Ключевые слова: диалог, монолог, публицистический текст, адресант, адресат

Giriş.

Tədqiqatın aktuallığı. Dialoqun nətiqlərin nitq fəaliyyəti prosesi kimi öyrənilməsinə pragmatik, antroposentrik yanaşma insana, onun müxtəlif sosial, psixoloji və şəxsi xüsusiyyətlərinə müraciət etmək bu işin mövzusunun aktuallığını müəyyən edir.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektı dialoq və onun iştirakçılarının qarşılıqlı əlaqəsidir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmeti ingilis dilində dialoq iştirakçılarının qarşılıqlı əlaqəsinin təhlilindən irəli gələn nəticələrin sistemləşdirilməsidir.

Tədqiqatın məqsədi dialoq ünsiyyətinin hər iki iştirakçısı, kommunikativ niyyətlərindən asılı olmayaraq, kommunikativ məqsədlərinə çatmaq üçün şifahi əməkdaşlıqda maraqlı olduqda belə bir kommunikativ vəziyyətin yaradılmasıdır.

Qarşıya qoyulan məqsəd aşağıdakı **vəzifələrin** formalaşdırılmasını müəyyənləşdirdi:

1. Ünsiyyətçilərin şəxsi xüsusiyyətlərinin aktuallaşmasına təsir edən şərtlərin müəyyən edilməsi.

2. Ünsiyyətçilərin nitq davranışı ilə onların şəxsi xüsusiyyətləri arasındakı uyğunluğun öyrənilməsi.

3. Bədii dialoqda dialoji ünsiyyət modelinin qurulması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondadır ki, ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilçiliyində ingilis dilində dialoji diskursda dialoq iştirakçılarının qarşılıqlı əlaqəsi işıqlandırılır.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti dialoji nitqin kommunikativ və funksional-pragmatik diqqətə malik nitq fəaliyyətinin bir növü kimi təqdim edilməsindədir. Bu, hər hansı digər fəaliyyət kimi, nitq fəaliyyətinin də müəyyən qaydalarla tənzimləndiyini sübut etməyə imkan verir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti onunla müəyyən edilir ki, onun nəticələri nəzəri qrammatika, praqma-linqvistika, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin nəzəriyyəsi

və praktikası, ingilis dilinin stilistikası üzrə mühazirə kursları və seminarlarda istifadə oluna bilər.

Informasiya cəmiyyəti adlandırılan müasir cəmiyyət öz subyektlərinin daimi dialoji qarşılıqlı əlaqəsi vəziyyətindədir, belə şəraitdə hər hansı dialoq münasibətinin əsas iştirakçıları kimi təkcə “dialoq” anlayışı deyil, həm də “müraciət edən-ünvanlayan” və “ünvanlanan-ünvan sahibi” aktuallaşır. Dialoq getdikcə təkmilləşir və insan şüurunun inkişafı ilə mürəkkəbləşən çoxsəviyyəli sistemə çevrilir, bununla belə, dialoqa nəzəri yanaşmalar qədim zamanlardan davamlı inkişafdadır. Rus dilçiləri dialoqu yalnız 20-ci əsrin əvvəllərində hərtərəfli öyrənməyə başladılar. Bu gün müxtəlif sahələrin nümayəndələri dialoqa maraq göstərir. Onların hamısı müasir cəmiyyətdə baş verən prosesləri optimallaşdırmaq və səmərəli ünsiyyətə əlverişli şərait yaratmaq üçün dialoqun öyrənilməsinin zəruriliyini təkid edirlər. M.M.Baxtinə görə, dialoq və dialoq münasibətləri “bütün insan nitqinə və insan həyatının bütün münasibətlərinə və təzahürlərinə, ümumiyyətlə, məna və əhəmiyyət kəsb edən hər şeyə nüfuz edən, demək olar ki, universal bir fenomen-dir” [1, s. 51]. Dialoji ünsiyyət prosesində qarşılıqlı informasiyanın, qarşılıqlı anlaşmanın, əməkdaşlığın mürəkkəb strukturu formalaşır və “həqiqətin, eləcə də onun həll yolunun birgə axtarışı və auditoriyada müstəqil baxış bucağının yaranması” təşkil olunur [7, s. 46].

Cəmiyyətdə informasiyanın hərəkətverici paylayıcılarından biri də dialoq münasibətləridir. Belə münasibətlərin subyektləri özlərini yeni biliklərlə zənginləşdirmək, lazım gəldikdə şəxsi mövqelərini tənzimləmək və xüsusilə vacib olanı əks etdirmək və göstərmək, müstəqil fəaliyyətdə olmaq kimi xüsusiyyətləri inkişaf etdirirlər. Dialoq münasibətlərində iştirak edən hər bir subyekt ünvanlayan (adresant) və ya ünvanlanan (məlumatı qəbul edən, adresat) ola bilər.

Publisistik mətn dialoq münasibətlərində əlverişli məkan kimi. Müraciət edənə ünvanlanan arasında dialoq münasibətlərinin qurulması üçün əlverişli məkan oxucuya ümumi əhəmiyyətli məlumatları çatdırmağa və eyni zamanda ona təsir etməyə yönəlmiş publisistik mətndir. Publisistik mətn oxucuya sadəcə məlumat vermir, əksinə onu layiqli həmsöhbətə, həmfikirə və ya rəqibə çevirir. Son zamanlar jurnalist mətnləri çərçivəsində ünvanlananla məlumatı göndərən qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı problemlərin araşdırılması xüsusilə geniş yayılmışdır, mətnin köməyi ilə dialoq qurmaq imkanları öyrənilir, müəllifin niyyətləri və mətni qavrayış xüsusiyyətləri aşkarlanır. L.R.Duskayeva “Qəzet janrlarının dialoq təbiəti” əsərində dialoqlaşma problemini jurnalist mətnlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi nəzərdən keçirir və janr nəslinin dialoq konsepsiyasını qurur [4].

Kommunikativ aspektin öyrənilməsinə xüsusi maraq göstərən Voronej Dövlət Universitetinin nəzəriyyəçiləri publisistik mətnlərin əhəmiyyətini nümayiş etdirirlər. Beləliklə, E.S.Şelkunova kütləvi kommunikasiya prosesində jurnalist mətninin “yerləşməsinə” araşdırır [12]. M.Yu. Qoroxov publisistik mətnin yaradıcısı, yaradıcılığı və oxucuları ilə münasibətlərin xüsusiyyətlərini reallıqla təhlil edir [3]. L.V.Kudinova publisistik mətnin müəllifləri [9]. L.E.Kroyçik [8] və K.V.Tulupova [11] arasında səmərəli dialoqun şərtlərinə diqqət yetirir, son illərdəki araşdırmalarında jurnalist mətninin diskursiv aspektini araşdırır.

Ənənəvi olaraq tədqiqatçılar dialoqu diaqram şəklində təqdim edirlər: “müəllif/ünvan-mesaj/mətn-auditoriya/ünvan”. Unutmayaq ki, bu sxem məluma-

tın subyektdən subyektə ötürülməsinin mexaniki prosesi kimi sadələşdirilmiş şəkildə qəbul edilməməlidir. Bu zəncirin hər iki ucunda fərdi, müstəsna xüsusiyyətlərə və unikal intellektual qabiliyyətlərə malik fərdlər vardır. Həm də bu zəncirin həlqələri arasındakı əlaqələr iki (və ya daha çox) düşünən şüurun qarşılıqlı təsirinin mürəkkəb mexanizmini təmsil edir. Sonuncu, öz növbəsində, verilmiş mesajı deşifrə edir, mənasını dərk edir, lazım olanı qəbul edir və ya rədd edir. Bu prosesin hər bir mərhələsi daha da mürəkkəbləşir ki, bu zaman ötürücü şüur dərk edən şüurla eyni ola bilmir. Buna görə də, ünvançı öz mesajını mümkün qədər adekvat şəkildə çatdırmaq kimi çətin bir vəzifə ilə üzləşir. Beləliklə, dialoqda iştirak edən müəllif effektiv məhsul yaratmaq problemi ilə üzləşir. Bu dialoqa girən ünvançı bunu adekvat anlamaq və qavramaq probleminə rast gəlir. Təbii ki, müəllifin auditoriyaya hazır olması ilə bağlı dialoqlar aparmaq bacarığı, təklif olunan dialoq barədə suallar yaranır. Belə şəraitdə xitab edənün təklif etdiyi mesajın keyfiyyəti bir tərəfdən ünvandan asılıdır, digər tərəfdən isə mesaj yaratmaq və ötürmək kifayət etmir. Bu mesajın effektivliyi ünvançının məlumatı qavraması dərəcəsi ilə müəyyən ediləcək. Mətn adekvat qəbul edildikdə, dialoq üçün əlverişli mühit yaranır. Müraciət edənün yaratmağa çalışdığı ab-hava məhz budur. Bununla belə, tamaşaçı mətni başa düşməyə tamamilə hazır ola bilməz, onda müəllifin bütün söyləri boşə çıxacaq. Məhz buna görə də dialoq zəncirində təkcə mətnin yaradıcısının niyyətlərini deyil, həm də dialoqun əks iştirakçısı – tamaşaçının da imkanlarını nəzərə almaq vacibdir. M.M.Baxtinə görə, anlamının özü artıq dialoqdur [2, s. 290]. Mətnin qavranılmasının ilkin mərhələsində (cavab mesajı hələ formalaşmadıqda) müraciət edənə ünvanlanan arasında dialoq əlaqələri artıq qurulur. Bu tezis dialoqun sərhədlərini xeyli genişləndirir. Ünvan, hətta rəsmi dialoqa girmədən, cavab vermədən də dialoq münasibətlərinin iştirakçısıdır. Yəni, mesajı qəbul edən və onun mənasını başa düşən ünvanlanan dialoq mühitinə qərq olur. M.M.Baxtinin ədalətli müşahidəsini nəzərə almaq lazımdır ki, dialoq münasibətləri, əlbəttə ki, əsl dialoqun xətləri arasındakı əlaqələrlə heç də üst-üstə düşmür - onlar daha geniş, daha müxtəlif və mürəkkəbdirlər” [2, s. 303]. Beləliklə, dialoq daxilində sətirlər arasındakı əlaqələr səthi deyil, yalnız xarici xüsusiyyətlərlə qiymətləndirilməlidir. Birlikdə götürdükdə, onlar mənaların daha mürəkkəb birləşməsini təmsil edir. Bir mövzuda bir və ya bir neçə mətnə toxunmuş tədqiqatçı dialoqa cəlb oluna bilər. Bu mətnlərlə tanışlıq əsrlər sonra baş verə bilər, amma yenə də əsrlər boyu bir növ dialoq, ünsiyyət, anlaşma, müzakirə olacaq. M.M.Baxtin bu fikri müdafiə edir. Nəzərə alaq ki, anlayan (o cümlədən tədqiqatçı) özü xüsusi səviyyədə olsa da (anlama və ya araşdırma istiqamətindən asılı olaraq) dialoqun iştirakçısına çevrilir. [2, s. 305]. Beləliklə, tədqiqatçı bilavasitə dialoqda iştirak etmədən anlama mərhələsindən keçir və zaman baxımından çox uzaqda olsa belə, müraciət edənün göndərdiyi mətnə reaksiya verir. Anlama prosesi şüurun dəyişməsi prosesi ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır: mesajı qəbul edən, dərk edən şüura çevrilir. Auditoriyanın şüuru tədricən dəyişir, nəticədə mətnə yeni mənalar toplanır; tamaşaçı müvafiq nəticələrə gəlir. Bu proses aşkar olmaya bilər, lakin onun daxilində həmişə maariflənmə mərhələsi vardır. Bu, bir maddənin molekulları birbaşa təmasda olduqda digərinə nüfuz etdikdə diffuziyaya bənzəyir. Beləliklə, dərk etmə prosesi bu şüurun sonradan transformasiyası ilə informasiyanın ünvan sahibinin şüuruna daxil olmasının mürəkkəb bir prosesidir, öyrəndiyimiz məsələ çərçivəsində dialoq anlayışı

ilə yanaşı, nitqin başqa bir forması kimi monoloqa xas olan dialoq resurslarını da nəzərdən keçirmək lazımdır. Dar mənada monoloq bilavasitə cavab üçün nəzərdə tutulmayan linqvistik əsər kimi başa düşülür. O, adətən dialoqla ziddiyyət təşkil edir. Monoloqu araşdırarkən diqqət onun qapalı təbiətinə, semantik tamlığına, rəqibin və ya həmsöhbətin olmamasına yönəldilir (lakin ünvan sahibinin yoxluğuna deyil). M.M.Baxtin qeyd edir ki, “hər replika özlüyündə monoloq (son dərəcə kiçik monoloq) və hər bir monoloq daha böyük dialoqun (məüyyən sferada nitq ünsiyyətinin) təkrarıdır” [2, s. 296]. Dialoq fonunda monoloqun bu təqdimatı panoramik təbiəti dərk etməyə kömək edir iki, bu da ilk baxışda əks anlayışlar arasındakı əlaqədir. Monoloqun dialoji təbiəti ideyası bir çox tədqiqatçılar tərəfindən dəstəklənir. Məsələn, G.Ya. Solganik qeyd edir ki, “dialoqizm dialoqun özündə nitq forması kimi ən aydın şəkildə izah olunur, lakin o, nitqin başqa formasına – monoloqa da nüfuz edir. Deməli, dialoji nitq təkcə xarici dialoq mətnləri üçün deyil, həm də monoloqlar üçün xarakterikdir” [10, s. 124]. M.Yu. Qoroxov hesab edir ki, “hər hansı bir mətn – elmi, bədii, publisistik – monoloq deyil (şüurun subyekti kimi kimin çıxış etməsindən asılı olmayaraq – fərd və ya qrup), zaman və məkanda davam edən dialoq – dünya ilə dialoq, özü ilə dialoq, auditoriya ilə dialoqdur” [3, s. 7] Bu məsələni araşdıran tədqiqatçılar nitq ünsiyyətinin və sözün dialoq xarakterinə istinad edir: “Linqvistik ünsiyyət, prinsipə, dialoqdur, üstəlik, dialoq dilin və nitqin mövcudluq formasıdır” [6, s. 11].

M.M.Baxtin də oxşar mövqedədir: “*İstənilən iki müddəə, əgər onları semantik müstəvidə müqayisə etsək (əşyalar kimi deyil, dil nümunələri kimi deyil) dialoji əlaqədə olacaqdır*” [2, s. 296]. Beləliklə, eyni mövzuya aid, oxşar mənalara dolu bir neçə ifadə bir-biri ilə dialoq əlaqəsindədir. Bu ifadələr bilərəkdən üst-üstə qoyulduqda qarşılıqlı əlaqə gözə çarpır. Mövzu, məna isə bu işdə birləşdirici əsasdır.

Dialoji diskursda dialoji və monoloji əlaqələr. Dialoji diskursda dialoji və monoloji əlaqələri əsasən ayrı-ayrı publisistik mətnlərin nümunəsindən istifadə etməklə nəzərdən keçirmək olar. Belə mətnlərin əsas xüsusiyyəti kimi dialoq ideyası L.R.Duskayevaya məxsusdur [4]. Jurnalistik mətn bir sıra xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir ki, onların arasında aparıcı olanlardan biri dialoqdur. Dialoq potensialı publisistik mətnin təbiətinə xasdır, çünki mətn müəllifin müəyyən məlumat, düşüncə və ideyalarının geniş auditoriya tərəfindən qavranılmasını təmin etmək üçün nəzərdə tutulub. Tamaşaçılarla bu qarşılıqlı əlaqə həqiqət axtarışının formalarından biri olan aktiv dialoqu əhatə edir. Jurnalistik mətn dialoji diskursda özünü ən parlaq şəkildə göstərə biləcəyi formadır. O, cəmiyyətdə aktual mövzuların və ideyaların daim dövriyyəsinə kömək edir, cəmiyyətin dialoq və özünüdərk mədəniyyəti ilə (yüksək keyfiyyətli jurnalistik mətnlərinin tirajı ilə) inkişaf edir. M.M.Baxtin qeyd edir ki, “*dialoq sərhədləri canlı insan ünsiyyətinin bütün sahəsini keçir*” [2, s. 299], buna uyğun olaraq jurnalistikada dialoqun əhəmiyyətini qiymətləndirmək çətindir.

Bununla belə, müəlliflə tamaşaçı arasındakı əlaqə tədqiqatçılar üçün daha mürəkkəb görünür. M.M.Baxtin “Dilçilik, filologiya və digər elmlərdə mətn problemi” əsərində dialoji diskursda dialoqun inkişafını diqqətlə izləyir, üçüncü tərəf şüurunu nəzərdə tutan “üst-ünvan” anlayışını təqdim edir.

Dialoqda tamaşaçı həmişə gözəgörünməz şəkildə iştirak edir, o, müəllif

üçün bələdçi, vicdanlı oxucu, ciddi “nəzarətçi” rolunu oynayır. Belə nəzarət (və nəticə etibarlı ilə özünə nəzarət) müəllifə mətnini ahəngdar şəkildə təşkil etməyə kömək edir, onu daha başa düşülən və inandırıcı edir. Müəllif, sanki, məndəki hər bir yeni tezisi nəzərdə tutulan ünvanda zehni olaraq “sınayır”. Bununla o, həm ünvanlananın, həm də tamaşaçının reaksiyasını qabaqcadan görməyə çalışır. Ünvan “dialogun bütün iştirakçılarından yuxarıda dayanır” [2, s. 306], müəllifin şüurunda nəzərdə tutulur ki, “üçüncü qeyd olunan heç də mistik və ya metafizik bir şey deyil (məyyən dünyagörüşü və oxşar ifadəni qəbul edə bilməsinə baxmayaraq) bütöv ifadənin konstitusiyaya məqamıdır, daha dərinə təhlil edildikdə, onda aşkar edilə bilər” [2, s. 306].

Araşdırmalardan belə qənaətə gəlirik ki, müraciət edənlə ünvanlananın münasibəti dialog kateqoriyası vasitəsilə diskursda reallaşır. Dialogizm dedikdə, “məndə kommunikanların qarşılıqlı əlaqəsinin dili vasitəsi ilə ifadəsi, semantik mövqelərin əlaqəsi, ünvanlananın (o cümlədən ikinci özünün) reaksiyasını nəzərə almaqla başa düşülür, həmçinin dialogun özünün xüsusiyyətlərinin məndə izahı başa düşülür. Bu halda ünvanlılıq və müraciətlik anlayışı daha geniş dialog anlayışına daxil edilir” [12, s. 45]. Ünvanlılıq dedikdə, müraciət edənin nəzərdə tutulan ünvana doğru istiqamətini başa düşmək adətdir [4, s. 14]. Bununla belə, L.R.Duskayevanın fikrincə, bu yanaşma ilə dialog ideyası paradoksaldır, çünki nitq aktında yalnız mətnin birtərəfliyi nəzərə alınır [4, s.16-17]. Buna görə də, ünvançının nəzərdə tutulan cavabı ilə yanaşı, dialogluq kateqoriyasına ünvanlananın nəzərdə tutulan cavabı kimi mətnlərin keyfiyyəti də daxil edilməyə başladı. Bu işdə dialogu geniş mənada başa düşəcəyik, çünki ünsiyyətdə müəllif və oxucudan (göndərən və ünvana) əlavə olaraq digər iştirakçılar – alimlər, analitiklər də dolayısı ilə iştirak edə bilirlər [7, s. 9].

M.N.Kojina əsərlərində elmi nəsrə dialog təzahürünün üç növünü məyyən edir ki, bunlardan elmi-populyar ədəbiyyat üçün ən xarakterik olanı “I-Mən-you-sən, we with you-biz səninlə” müxtəlifliyidir ki, bu da ünvanlayan oxucunu söhbətə, mülahizələrin gedişatına və müəllifin povestinin inkişafında iştirak etməyə dəvət etməyi nəzərdə tutur [6, s. 68].

Müəllif oxucu kütləsi ilə vəhdət axtarışında məqaləsinin ilk sətirlərindən onunla vahid mövqedən danışmağa, ünvanı yeni elmi biliklərlə birgə tanışlığa cəlb etməyə çalışır. Nümunəyə diqqət yetirək: */We know that each polyp has a symbiotic relationship with single-celled algae called zooxanthellae, which provides energy for the coral/(Popular Mechanics, 10.2016).* – (Biz bilirik ki, hər bir polipin mərcan üçün enerji verən zooxantel adlı birhüceyrəli yosunlarla simbiotik əlaqəsi vardır). Bundan başqa müəllifin müqayisə olunan dillərdə elmi-populyar diskursda dialog vasitəsi kimi ikinci şəxsin şəxs əvəzliliklərindən (you-siz) istifadə etməsi ünvanı aktualaşdırmaq məqsədi daşıyır [11, s. 51], başqa sözlə, oxucuya müraciəti şifahi şəkildə ifadə etmək üçün istifadə edilir: *“It was unrealistic to apply machine learning to many areas of biology before,” says Philip Nelson, a director of engineering at Google Research in Mountain View, California. “Now you can – but even more exciting, machines can now see things that humans might not have seen before.” (Nature, 04.01.2018)* – Əvvəllər mühərrikin öyrənilməsinə biologiyanın bir çox sahəsinə tətbiq etmək qeyri-real idi,” Kaliforniyanın Mountain View şəhərindəki Google Research-in mühəndislik di-

rektoru Filip Nelson deyir. “İndi edə bilərsiniz – lakin daha da maraqlı olan odur ki, mühərriklər indi insanların əvvəllər görmədiyi şeyləri görə bilər.”

Nəticə.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, müraciət edənə ünvanlananın qarşılıqlı əlaqə üsulları ilə dialoqluq kateqoriyasının həyata keçirilməsi arasında birbaşa əlaqə vardır. Populyar elmi diskursda müəllifin ünvanlananın marağını qorumağa, onu povestinə cəlb etmək üçün ona müraciət etməyə və onunla əlaqə yaratmağa yönəlmiş “*I-mən – you-sən, we with you-biz səninlə*” kimi dialoq forması ön plana çıxır. İngilis dilində elmi-populyar nitqdə dialoqu göstərən şifahi vasitələr arasında şəxs əvəzlilikləri (“we-biz-dialoqik”, to you-sənə/sizə müraciət), sual-cavab kompleksləri, birbaşa və dolayı sitat, feillərin əmr forması, tək və çoxlu sorğu cümlələri vardır.

Ünvanla qarşılıqlı əlaqənin həyata keçirilməsinin qeyri-müəyyən üsulları əsasən elmi populyar mətnin strukturunun imkanları ilə əlaqələndirilir və semantik əhəmiyyətli məlumatları vurğulamaq üçün vizual vasitələrdən istifadə ilə xarakterizə olunur.

Ədəbiyyat:

1. Бахтин М.М // Собрание сочинений: в 7 т. – М.: Рус. словари, Языки славянской культуры, 2002. – Т. 6.
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. – М.: Искусство, 1979.
3. Горохов М.Ю. Автор как субъект высказывания: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.10 / М.Ю. Горохов. – М., 2006.
4. Дускаева Л.Р. Диалогическая природа газетных жанров: дис. ... канд. филол. наук: 10.01.10 / Л.Р. Дускаева. – М., 2004.
5. Кайда Л.Г. Позиция автора в публицистике. Стилистическая концепция / Л.Г. Кайда // Язык современной публицистики: сб. ст. / сост. Г.Я. Солганик. – 2-е изд., испр. – М.: Флинта: Наука, 2007.
6. Кожина М.Н. О диалогичности письменной речи / М.Н. Кожина. – Пермь: Изд-во ПГУ, 1986. 87 Е.В. ШАЛИМОВА
7. Кройчик Л.Е. Диалоговые ресурсы публицистических жанров / Л.Е. Кройчик // Жанровые метаморфозы в российской журналистике: тезисы IV Всероссийской научно-практической конференции г. Самара, 18–19 марта 2010 г. – Самара: Порто-принт, 2010. – С. 45-48.
8. Кройчик Л.Е. Публицистический текст как дискурс / Л.Е. Кройчик // Акценты. Новое в массовой коммуникации. Альманах. – Воронеж, 2003. – № 3-4. – С. 9-13.
9. Кудинова Л.В. Автор-текст-аудитория: проблемы диалога в публицистике: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.10 / Л.В. Кудинова. – М., 2009.
10. Солганик Г.Я. Основы лингвистики речи: учеб. пособие / Г.Я. Солганик. – М.: Изд-во МГУ, 2010.
11. Тулупова К.В. Интертекстуальность как особое свойство публицистического дискурса / К.В. Тулупова // Журналист. Социальные коммуникации. – 2011. № 2.
12. Щелкунова Е.С. Публицистический текст в системе массовой коммуникации: специфика и функционирование: дис. ... канд. филол. наук: 10.01.10 / Е.С. Щелкунова. – М., 2005.

Aytan Rahimli

Summary

**IN A DIALOGUE, THE ADDRESSEE AND THE RECIPIENT
ARE PARTICIPANTS IN THE INTERACTION**

This article examines the interaction that occurs as a result of the participation of the addressee and the recipient in a dialogue. The relationship between the addressee and the recipient is realized in discourse through the category of dialogue. The article argues that each subject participating in dialogic relations can be an addresser (addressee) or a recipient of information (addressee). A favorable space for establishing dialogic relations between the addressee and the recipient is a journalistic text aimed at conveying information of general significance to the reader and simultaneously influencing him. There is a direct connection between the methods of interaction between the addressee and the recipient and the implementation of the category of dialogicity. Dialogic and monologic relations in dialogic discourse can be considered mainly using the example of individual journalistic texts.

Айтен Рагимли

Резюме

**В ДИАЛОГЕ АДРЕСАТ И ПОЛУЧАТЕЛЬ ЯВЛЯЮТСЯ
УЧАСТНИКАМИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ**

В данной статье рассматривается взаимодействие, возникающее в результате участия адресата и адресата в диалоге. Взаимоотношения адресата и получателя реализуются в дискурсе посредством категории диалога. В статье утверждается, что каждый субъект, участвующий в диалогических отношениях, может быть адресантом (адресатом) или получателем информации (адресатом). Благоприятным пространством для установления диалогических отношений между адресатом и получателем является публицистический текст, направленный на донесение до читателя информации общезначимого значения и одновременное воздействие на него. Существует прямая связь между способами взаимодействия адресата и адресата и реализацией категории диалогичности. Диалогические и монологические отношения в диалогическом дискурсе можно рассмотреть преимущественно на примере отдельных публицистических текстов.

Rəyçi: dos. Ş.Mahmudova

Lalə Rüstəмова

<https://orcid.org/0000-0001-7542-6215>

Mingəçevir Dövlət Universiteti

10.30546/2518-752X.2.507.040

DİSKURSUN YARANMA TARİXİNƏ MÜXTƏLİF YANAŞMALAR

Açar sözlər: dilçilik, diskurs, diskurtiv təfəkkür, dil fenomeni, kontekst

Keywords: linguistics, discourse, discursive thinking, phenomenon of language, context

Ключевые слова: лингвистика, дискурс, дискурсивное мышление, явление языка, контекст

Giriş. Diskurs anlayışı dilçilik elminin ən mühüm kateqoriyalarından biri kimi uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir. Qədim yunan fəlsəfəsində Aristotel və Platon tərəfindən dilin mahiyyəti ilə bağlı aparılan müzakirələr, orta əsr sxolastikasında diskursiv və intuitiv biliklərin qarşılaşdırılması bu anlayışın formalaşmasında mühüm mərhələ olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə, xüsusilə İntibahdan başlayaraq, diskurs anlayışı fəlsəfə, sosiologiya, politologiya, psixolinqvistika və ədəbiyyatşünaslıq kimi müxtəlif elmi sahələrdə aktuallaşmışdır. XX əsrdə diskurs nəzəriyyəsi ayrıca bir tədqiqat istiqaməti kimi formalaşmış və dilin yalnız strukturunu deyil, həm də kontekstdə istifadəsini öyrənmək üçün fundamental yanaşma təqdim etmişdir.

Elmdə “diskurs” anlayışının uzun tarixi vardır. Orta əsr fəlsəfəsində diskursiv təfəkkür anlayışlar və ya mühakimələr ardıcılığında ortaya çıxan intuitiv və ya bütöv olan düşüncəyə qarşı idi. Xüsusən də orta əsr sxolastikasında diskursiv və intuitiv bilik bir-birinə zidd qoyulmuşdu, burada intuitiv bilik vahid bilik kimi, diskursiv bilik isə diskret, rəşional bilik kimi başa düşülürdü. Bu hadisənin öyrənilmə tarixi həm də Aristotel və Platon kimi qədim mütəfəkkirlərin ona göstərdiyi diqqətlə seçilir.

Son onillikdə “diskurs” anlayışı humanitar elmlərdə mərkəzi anlayışlardan birinə çevrilmişdir. Fəlsəfə, sosiologiya, politologiya, dilçilik, psixolinqvistika və ədəbiyyatşünaslıqda istifadə olunur. Təbii ki, anlayışın semantik əhatə dairəsi elmi bilik sahəsindən və onun predmetindən asılı olaraq dəyişir. Müasir linqvopraqmatikada “diskurs” anlayışı terminoloji məna və status qazanır.

Əvvəlcə dilçilik tarixində bu terminin etimologiyasına və əsas istifadə tendensiyalarına nəzər salaq. V.Z.Demyankovun qeyd etdiyi kimi, klassik latın dilində “söhbət” mənasında diskurs leksemi kifayət qədər gec – eramızın V əsərində qeydə alınıb. [5, s. 36]. Eyni zamanda, yalnız “söhbət” mənasını birmənalı şəkildə ifadə etmək həmişə mümkün deyil. Buna görə də, məsələnin tarixinə müraciət edərək, ümumiyyətlə, İ.T.Kasavinnin mühakiməsi ilə razılaşmalıyıq. O, “diskurs” termininin sonrakı tarixi dövrdə meydana çıxması haqqında, yəni terminin tarixi-

nin başlanğıcını İntibah dövrünə aid edir [7, s. 3]. Eyni zamanda qədim mütəfəkkirlərin dil elminə verdiyi töhfələri də qiymətləndirməmək olmaz. Qədim mədəniyyətin səslənən sözə xüsusi və üstəlik, ən dərin diqqəti hamıya məlumdur, bununla əlaqədar olaraq biz qədim mədəniyyətdə mövcud olan dilin mahiyyətini dərk etməyə yanaşmanın özünün də dilçilik bilikləri üçün səmərəli olduğunu diqqətdən kənarda qoya bilmərik. Onun təsirini məişət əsərlərində görmək olar. 18-19-cu əsrlərdə ədəbiyyat, ritorika və natiqlik nəzəriyyəsi üzrə alimlər bu məqama toxunmuşlar. Lakin “diskurs” sözünün rus dilində 18-ci əsrin sonlarından etibarən meydana çıxmasına baxmayaraq, bu dövrün rus humanitar elmlərində “diskurs” termininin mövcudluğundan danışmağa ehtiyac yoxdur.

M.V.Lomonosovun, İ.S.Rijskinin, M.M.Speranskinin, N.F.Koşanskinin, K.P.Zelenetskinin və başqalarının nitq nəzəriyyəsinə dair əsərlərində bu leksemə rast gəlməyəcəyik. Daha doğrusu, elmi istifadəyə yalnız “nitq” anlayışı daxil olmuşdur. “Nitq” anlayışı əvəzinə “diskurs” lekseminin istifadəsi ilə bağlı mümkün istisna M.V.Lomonosov dövründə yaradılmış ritorika üzrə latın dilində olan dərsliklərdə mövcud ola bilər.

19-cu əsrin sonlarında elmi üsluba “diskursiv” sifət daxil olur və 19-cu əsrin sonu – 20-ci əsrin əvvəllərinin fəlsəfi elmi ənənəsində istifadə olunur. 20-ci əsrin əvvəllərində lingvistik tədqiqatlarda “diskursiv danışmaq” ifadəsini yerli dilçi L.P.Yakubinski işlədir [15, s. 18].

20-ci əsrin birinci yarısında “diskursiv təfəkkür” birləşməsi elmi istifadə sahəsinə daxil olur və şəxsiyyətin nitq fəaliyyətinin və nitq davranışının öyrənilməsi ilə bağlı əsərlərdə, nitq psixologiyası və psixolingvistika üzrə tədqiqatlarda özünü göstərir. L.S.Vıgotsky dialoqda xarici nitqin büzülməsi fenomenini təsvir edən “Düşünmə və nitq” əsərində L.P.Yakubinskinin müşahidələrinə əsaslanır [3, s. 312] və onun “diskursiv danışma” prosesi ilə bağlı ifadələrindən sitat gətirir. L.S.Vıgotsky “Sənət psixologiyası” əsərində “diskursiv təfəkkür” və “məntiqi-diskursiv təfəkkür” anlayışlarından istifadə edərək, onu “emosional təfəkkür”ə qarşı qoyur [4, s. 75], lakin bunun mənasını dəqiqləşdirmir.

A.R.Luria “Dil və şüur” əsərində nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi üçün əsas olan bir sıra suallar qoyur: anlayışın formalaşmasına imkan verən dil necə qurulur; dilin hansı xüsusiyyətləri danışan şəxsə nəticə çıxarmağa imkan verir və diskursiv təfəkkür üçün psixoloji əsas yaradır və dilə nəsillər boyu toplanmış insan təcrübəsini çatdırmağa imkan verir [10, s. 32]. Alim dilin xüsusi bir xüsusiyyətini – məntiqi-qrammatik strukturların mövcudluğunu vurğulayır. A.R.Luriya yazır: “Dilin bu xassəsi insanın məhsuldar intellektual fəaliyyətinin əsas formaları olan diskursiv (induktiv və deduktiv) təfəkkürün ən mürəkkəb formalarının imkanlarını yaradır” [10, s. 263]. A.N.Leontyev, “diskursiv fəaliyyət” terminləri ilə yanaşı, [9 (I), s. 333, 341, 345], “diskursiv (verbal-məntiqi) idrak” [9 (II), s. 80], “diskursiv (daxili) düşüncə” [9 (II), s. 119], “diskursiv proses” [9 (II), s. 340], “diskursiv (nitq) planı” [9 (II), s. 345] də “diskursiv düşüncə” anlayışından istifadə edir. A.N.Leontyev “diskursiv təfəkkür”ü “şifahi-məntiqi”, “əsaslandırma” düşüncəsi, daxili məntiqi proses kimi xarakterizə edir [9, s. 327]. Alimin təfsirində “diskursiv təfəkkür” həm məntiqi, həm də şifahi təfəkkürdür [9, s. 332]. “Vizual” (vizual-obrazlı) və “simplaktik” (vizual-motor) təfəkkür “diskursiv düşüncə” təfəkkürünün üç fundamental formasından biridir [9, s. 332].

XX əsrin əvvəllərindən psixolinqvistikada və linqvistik pragmatikada aparılan elmi tədqiqatlar kontekstində “diskurs” leksemindən törəmə birləşmələrin müxtəlif variantları mövcuddur. Lakin yalnız 70-ci illərdə “diskurs” anlayışı terminoloji status almağa başladı. “Xarici dilçilikdə yeniliklər” seriyası sosiolinqvistika üzrə əsərlər toplularını nəşr edir: (1975), mətn linqvistikası (1978), nitq aktları nəzəriyyəsi (1986) və s. Eyni zamanda, rus dilində söz yaranmasında dinamika var, “mətn” sinfinə aid leksemlərin “ixtisaslaşması ilə “diskurs” və “mətn” leksik vahidləri əlaqəlidir,” [5, s. 34].

20-ci əsrin dilçiləri “diskurs” terminindən istifadə edərkən nəzərə çarpan tezliklə Z.Hərisin 1952-ci ildə “Language” jurnalında dərc olunmuş “Diskurs təhlili” məqaləsindən tərifini sitat gətirirlər [17]. Hazırda rus dilinə tərcümə olunmayan, lakin təfsirinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən bu məqalənin əsas məzmununu qısaca qeyd edək. Məqalədə ardıcıl nitqin (şifahi və ya yazılı) təhlili metodunun təsviri vardır. Bu məqalə əlaqəli nitqin təhlili üçün bir üsul təqdim edir. [16, s.1]. Z.Həris qeyd edir ki, metod diskursda əhəmiyyətli vahidlərin istifadə tezliyindən asılı olaraq formal xarakter daşıyır və bu vahidlərin mənasının təhlilini nəzərdə tutmur. (“Metod formaldır, yalnız morfemlərin fərqləndirilən elementlər kimi baş verməsindən asılıdır; o, analitikin hər bir morfemin xüsusi mənası haqqında biliyindən asılı deyil” [16, s. 1]. Bununla belə, Z. Həris hesab edir ki, belə bir üsul linqvistik vahid kimi mətn haqqında yeni məlumatlar əldə etməyə imkan verir. Diskurs adı altında alim “bir vəziyyətdə bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən ardıcıl olaraq danışılan və ya yazılan cümlələrin ardıcılığı” başa düşür. [16, s. 3]. Müəllif hesab edir ki, diskursun bu tərfi təhlilin faydalılığını azaltmır, çünki bütün linqvistik hadisələr daxildən bir-biri ilə bağlıdır. Bütün dil hadisələri daxilən bağlı olduğundan, bağlı danışığa qoyulan bu məhdudiyyət təhlilin faydalılığını azaltmır [17, s. 3]. Bundan əlavə, Z.Həris qeyd edir ki, “dil çoxşəkilli həyata keçirilmir. Dil azmış sözlərdə və ya cümlələrdə deyil, əlaqəli diskursda – bir sözlü deyimdən on cildlik əsərə, monoloqdan Union Square arqumentinə qədər baş verir” [16, s.3]. Nümunə olaraq, məqalədə saç üçün tonik reklamının mətni təhlil edilir. Tədqiqatçı hesab edir ki, sadə mətnin təhlili üçün istifadə olunan texnika daha mürəkkəb mətnlərə tətbiq oluna bilər. Nəticədə mətnin müəllifinin nə demək istədiyini (intuisiya səviyyəsində deyil, sübutlarla) öyrənmək olar. Z.Həris fikrincə, diskurs təhlili mətn haqqında təsəvvür yaradır, mətnin növü və onun strukturunda olan hər bir elementin mənası, müəyyən bir növ danışq modelini modeləşdirməyə imkan verir. Məqalədə dilçi alim qeyd edir ki, diskurs təhlili ən azı iki problemlə bağlıdır. Birincisi, təsviri dilçilik əsas vahid kimi cümlə ilə məhdudlaşır, danışan isə nitq prosesində faktiki olaraq müəyyən cümlə ardıcılığı yaradır. Təsviri dilçiliyin sosial təhlili üçün konseptual aparatı yoxdur. Z.Həris ikinci problemi linqvo-kulturoloji (mədəniyyət və dilşünaslıq) kimi təyin edir. O yazır ki, dilçilik və mədəniyyətşünaslıqda aparılan tədqiqatlar insan, nitq və sosial vəziyyət arasındakı əlaqəni araşdırır. Məsələn, “necəsən?” ifadəsinin mənasına diqqət yetirilir. (“Necəsən?”) onun tərkib elementlərinin dəyərlərinin cəmi deyil. İngilis dilində bu, sağlamlıq sualından daha çox salamlaşmadır. Belə bir misal, alimin anlayışına görə, nitqlə vəziyyət arasındakı əlaqəni aydın şəkildə nümayiş etdirir. Beləliklə, Z.Həris belə qənaətə gəlir ki, diskurs təhlili cümlənin təhlilindən kənara çıxır və həmişə situasiya ilə əlaqələndirilir – “istər bu, istər sadəcə bir insanın

bəyanatı olsun, istər söhbət olsun, istərsə də bir insanın, bəzən aylarla, xüsusi tipdə işi olsun. Səbəb odur ki, hər bir əlaqəli diskurs müəyyən bir vəziyyət daxilində baş verir – istər danışan bir adamın və ya söhbətin və ya bir neçə ay ərzində bəzən oturub müəyyən bir ədəbi və ya elmi ənənədə müəyyən bir kitab yazan birinin dilində baş verir. [16, s. 3]. Deməli, belə nəticəyə gəlmək olar ki, Z.Həris tərəfindən “diskurs” termininin dilçilik elminin konseptual aparatına daxil edilməsi dilin və linqvistik vahidlərin kontekstual istifadəsinin öyrənilməsi zərurəti ilə izah olunur. Qeyd edək ki, 20-ci əsrin ikinci yarısında Z.Hərisin təklif etdiyi terminin mənası xeyli dəyişmişdir. “Danışmanı” təyin etmək üçün bir çox yanaşmadan biz digərləri arasında öz anlayışının dərinliyinə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən birini ayırd edəcəyik. Bunlar XX əsr 70-ci illərin əvvəllərində yaranmış fransız diskurs təhlili məktəbinin əsərləridir. Onun formalaşmasına M.M.Baxtinin əsərləri və qeyd olunanların nəşri təsir göstərmişdir. Fransız dilçi alimləri C.Haroşe, P.Anri, M.Pesse Z.Hərisin formalaşdırdığı “diskurs” anlayışının şərhini ilə tam razılaşmaya-raq, onun təklif etdiyi metodu mətnlər korpusuna tətbiq etməyə çalışırlar. Z.Hərisin məqaləsindəki bir sıra müddəalar tənqiddə məruz qalır. Beləliklə, çatışmazlıq kimi qeyd olundu ki, Z.Həris yalnız bir mətni təhlil edir, ona görə də söhbət mətnin özü ilə korrelyasiyasından gədir.

90-cı illərin əvvəllərindən Rus dilçiliyində fransız fəlsəfi fikrinin bu mövqeləri geniş və rəngarəng cavab tapmışdır. Ümumi nəzəriyyənin problemlərinə dair XX əsr monoqrafiyaları nəşr olunur, nəzəriyyənin konseptual müddələrinin təhlili və tənqidi kontekstində fransız dilçilərinin istinad etdiyi diskurs (V.G.Borbotko, V.I.Karasik, V.V.Krasnıx, M.L.Makarov, Yu.E.Proxorov, K.F.Sedov və s.) müzakirə edilir. Beləliklə, T.V.Milevskaya qeyd edir ki, “diskursun “həyata qərqlənmiş” nitq kimi yozulması, şübhəsiz ki, F.de Sossure tərəfindən irəli sürülən üçlüyə qayıdır: dil – nitq – nitq fəaliyyəti” və dilçilikdə daxili və xarici ziddiyyətlər. [12, s. 188-189].

G.N.Manaenko qeyd edir ki, “nitq” termini ilk yarandığı gündən bütün elm adamları tərəfindən nitqlə bağlı hadisələri öyrənmək və təsvir etmək üçün istifadə olunurdu. [11, s. 86].

Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, indiki mərhələdə yerli dilçilik elmi xarici Amerika və Fransa dilçiliyində formalaşmış diskursiv tədqiqat təcrübəsini mənimsəməkdədir. Dil elminin yeni yanaşmalarla zənginləşdirilməsi “lingvistik biliyin koqnitiv-diskursiv paradiqmasında yeniliyin yaranmasına gətirib çıxarır” [6, s. 23]. Bu prosesdə ən mühüm məqam “diskurs” məfhumunun dillə ictimailiyi, dil və şəxsiyyəti birləşdirən problemlər silsiləsində dilçiliyin terminoloji sisteminə daxil olmasıdır. Termin tədqiqatda olduqca təbii şəkildə – “dil”, “nitq”, “nitq fəaliyyəti”, “lingvistik (nitq) şəxsiyyət” anlayışlarını vahid bir bütövlükdə birləşdirməyə cəhd kimi – təhlil metodologiyasının yenilənməsi yolu kimi görünür. Görünür, belə bir metodologiya yerli dilçilik üçün perspektivli və məhsuldar ola bilər, çünki o, humanitar biliyin inkişafı və qurulması üçün yeni vektor təyin edir.

Yalnız 20-ci əsrin 60-cı illərinin ortalarında müstəqil elm sahəsinə çevrilməyə başlayan müasir diskurs nəzəriyyəsi meydana çıxmazdan əvvəl də bu terminin müəyyənləşdirilməsinə cəhdlər olmuşdur. Diskurs sözünün ən qədim mənası fransızcadır və dialoqlu nitq deməkdir. Artıq 19-cu əsrdə bu termin çoxmənalı idi: 1860-cı ildə Yakob Vilhelm Qrim tərəfindən “Deutsches Woerterbuch” Alman di-

li lüğətində, “Diskurs” termininin aşağıdakı semantik parametrləri yaranır: 1) dialoq, söhbət; 2) nitq, mühazirə. Bu yanaşma mətn dilçiliyi adlanan çoxsaylı tədqiqatlar çərçivəsində diskurs nəzəriyyəsinin formalaşması zamanı xarakterik olmuşdur. Bu, dilçiliyin tədqiqatdan kənara çıxdığı dövr idi, diskurs nəzəriyyəsi təcrid olunmuş deyim (cümlə) və konstitutiv xassələri tamlıq, ardıcılıq və s. olan mətni təşkil edən deyimlərin sintaqmatik zəncirinin təhlilinə keçdi. Mətnin öyrənilməsi dili ayrılmaz ünsiyyət vasitəsi kimi nəzərdən keçirmək, mətn vasitəsilə həyata keçirilən insan fəaliyyətinin müxtəlif aspektləri ilə dilin əlaqələrini daha dərindən öyrənmək istəyi ilə müəyyən edilirdi. İntensiv inkişafda olan mətn dilçiliyi insanların ünsiyyətinin mahiyyəti, ilkin şərtləri və şərtləri haqqında bir elm kimi dilçilikdən nitq linqvistikasına dönüş yaratmış, ünsiyyət aktına diqqətin artmasına səbəb olmuşdur. Tədqiqat obyektı, eləcə də mətni öyrənən dilçilik sahəsinin özü, mətnlə bağlı nitqin təşkili, terminoloji təriflə bağlı mübahisə yaşandı. Başlanğıcda “mətn linqvistikası” termini bir çox alimlərin fikrincə, heç də uğurlu deyildi və bəzi dilçilik əsərlərində ardıcıl nitq mətni diskurs adlanır.

“Diskurs” termininin çoxmənalılığına münasibətini T.M.Nikolaeva belə izah edir: “Diskurs mətn dilçiliyinin polisemantik terminidir, bir sıra müəlliflər tərəfindən demək olar ki, omonim olan mənalarda istifadə olunur. Onlardan ən mühümləri: 1) ardıcıl mətn; 2) mətnin şifahi-danışiq forması; 3) dialoq; 4) mənaca bir-biri ilə əlaqəli ifadələr qrupu; 5) nitq əsəri verilən kimi – yazılı və ya şifahi” [13, s. 467].

Diskurs nəzəriyyəsinin meydana çıxması dil elminin inkişafında keyfiyyət sıçrayışına səbəb oldu və tədqiqatçıların qarşısında diskursun linqvistik təsvirini vermək kimi ən çətin vəzifə qoydu. Dilçilik daxilində yaranan mətnlə diskurs nəzəriyyəsi heç vaxt əlaqəni kəsməmiş, ardıcıl olaraq tədqiqat predmetinin differensiallaşdırılmasına, “mətn” və “diskurs” anlayışlarının fərqləndirilməsinə doğru irəliləmişdir. Məsələn, V.G.Borbotkonun tərifinə görə diskurs bir mətndir, lakin dilin kommunikativ vahidlərindən ibarət olan bir mətndir – cümlələri və onların birləşmələrini davamlı semantik əlaqədə olan daha böyük birliklərə çevirir ki, bu da onu ayrılmaz bir varlıq kimi dərk etməyə imkan verir [1, s. 8].

Borbotko vurğulayır ki, linqvistik material kimi mətn heç də həmişə ardıcıl nitqi, yəni diskursu təmsil etmir. Mətn diskursdan daha ümumi bir anlayışdır. Diskurs həmişə mətndir, lakin bunun əksi doğru deyil. Hər mətn diskurs deyil. Diskurs mətnin xüsusi halıdır. Müasir dilçilikdə diskurs birmənalı şəkildə şərh olunur.

Məqalənin predmeti. Məqalənin predmeti diskurs anlayışının tarixi inkişafı və onun müxtəlif dövrlərdə müxtəlif alimlər tərəfindən necə izah olunmasıdır. Burada həm qədim və orta əsr mütəfəkkirlərinin, həm də XX əsr dilçilərinin və psixolinqvistlərinin nəzəri baxışları təhlil olunur. Məqələdə diskursun mətnlə, nitqlə və düşüncə ilə əlaqəsi göstərilir, eyni zamanda “diskurs” və “mətn” anlayışlarının fərqləndirilməsi məsələsinə diqqət yetirilir.

Elmi yenilik. Məqalənin elmi yeniliyi ondadır ki, müəllif diskurs anlayışının tarixi köklərini sistemləşdirərək müxtəlif nəzəri yanaşmaları müqayisəli şəkildə təqdim edir. Müxtəlif dövrlərin – antik, orta əsr, İntibah və müasir dövrlərin – diskurs nəzəriyyəsinə verdiyi töfhələr ardıcılıqla izah olunur. Bundan başqa, Z.Hərisin, L.Yakubinskiyin, L.S.Vıqotskinin, A.R.Luriyanın və digər alimlərin konsepsiyaları ümumiləşdirilərək müasir dilçilik üçün nəzəri baza kimi təqdim

edilir. Beləliklə, məqalə diskursun yalnız terminoloji mənasını deyil, həm də onun elmi aparatda qazandığı statusu kompleks şəkildə izah edir.

Nəticə. Yekunda qeyd olunmalıdır ki, diskurs anlayışı müxtəlif elmi məktəblərin təsiri ilə zənginləşmiş, mətnin sadəcə linqvistik quruluşunun deyil, həm də sosial, psixoloji və mədəni kontekstlərinin öyrənilməsinə imkan yaratmışdır. Diskurs nəzəriyyəsi dilçilikdə mətn dilçiliyindən nitq linqvistikasına keçid üçün mühüm mərhələ olmuşdur. Müasir mərhələdə diskurs anlayışı dil, nitq və şəxsiyyətin qarşılıqlı əlaqəsini əhatə edən universal kateqoriya kimi çıxış edir. Məqalənin nəticələri göstərir ki, diskurs nəzəriyyəsi yalnız dilçilik üçün deyil, bütün humanitar elmlər üçün məhsuldar tədqiqat istiqamətidir.

Ədəbiyyat:

1. Борботько В.Г. Элементы теории дискурса. – Грозный: Изд-во Чечено-Ингуш. гос. ун-та, 1981. – 113 с.
2. Ван Дейк Т.А. К определению дискурса. – Л.: Сэйдж пабликэйшнс, 1998. – 384 с.
3. Выготский Л. С. Мышление и речь. М.: Лабиринт, 1999. 350 с.
4. Выготский Л. С. Психология искусства. СПб.: Азбука, 2000. 413 с.
5. Демьянков В. З. Текст и дискурс как термины и как слова обыденного языка // Язык. Личность / Отв. ред. В. Н. Топоров. М.: Языки славянских культур, 2005. С. 34-55.
6. Карасик В.И. Религиозный дискурс // Языковая личность: проблемы лингвокультурологии и функциональной семантики: Сб. науч. тр. – Волгоград: Перемена, 1999. – С. 5-19.
7. Касавин И. Т. Дискурс и хаос. Проблема титулярного советника Голядкина // Психология. 2006. № 1. С. 3-18.
8. Кибрик А. А., Паршин П. Б. Дискурс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.krugosvet.ru/ enc/gumanitarnye_ nauki/lingvistika/DISKURS.html](http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/DISKURS.html).
9. Леонтьев А. Н. Лекции по общей психологии. М.: Смысл: Академия, 2010. 509 с.
10. Лурия А. Р. Язык и сознание. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. 335 с.
11. Манаенко Г. Н. Дискурс: текст или деятельность по созданию текста? // Язык. Дискурс. Текст / Под. ред. Т. В. Милевской. Ростов-на-Дону: Пед. ин-т ЮФУ, 2009. С. 86-89.
12. Милевская Т. В. О понятии «дискурс» в русле коммуникативного подхода // Коммуникация: теория и практика в различных социальных контекстах. Пятигорск: ПГЛУ, 2002. Ч. 1. С. 188-190.
13. Николаева Т.М. Краткий словарь терминов лингвистики. – М.: Прогресс, 1978. – 480 с.
14. Романенко И.Б. Образовательные парадигмы: В истории античной и средневековой философии. СПб.: Изд-во Рус. христиан. гуманист. ин-та, 2002. 302 с.
15. Якубинский Л.П. Язык и его функционирование: Избр. работы. М.: Наука, 1986. 205 с.
16. Harris Z. Discourse analysis // Language. 1952. V. 28. № 1. P. 1–30
17. Habermas J. Erläuterungen zum Begriff des kommunikativen Handelns // Habermas J. Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verl., 1989. – S. 571-606.

Lala Rustamova

Summary**DIFFERENT APPROACHES TO THE HISTORY OF THE DISCOURSE**

This article discusses different approaches of different linguists to the history of discourse. The article mentions that the concept of "discourse" has a long history in science. In medieval philosophy, discursive thinking was opposed to thinking that was intuitive or holistic, emerging in a sequence of concepts or judgments. Especially in medieval scholasticism, discursive and intuitive knowledge were contrasted, where intuitive knowledge was understood as a unitary knowledge and discursive knowledge as discrete, rational knowledge. The history of the study of this phenomenon is also distinguished by the attention paid to it by ancient thinkers such as Aristotle and Plato. The article states that some authors, for example I.T. Kasavin, date the beginning of the history of the term "discourse" to the Renaissance. Later, in the middle of the 60s of the 20th century, the theory of modern discourse appeared, which began to become an independent field of science.

Лала Рустамова

Резюме**РАЗЛИЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ИСТОРИИ ДИСКУРСА**

В данной статье рассматриваются разные подходы разных лингвистов к истории дискурса. В статье отмечается, что понятие «дискурс» имеет давнюю историю в науке. В средневековой философии дискурсивное мышление противопоставлялось мышлению интуитивному или целостному, возникающему в виде последовательности концепций или суждений. Особенно в средневековой схоластике противопоставлялись дискурсивное и интуитивное знание, где интуитивное знание понималось как единое знание, а дискурсивное знание – как дискретное, рациональное знание. История изучения этого явления отличается также вниманием к нему со стороны античных мыслителей, таких как Аристотель и Платон. В статье указывается, что некоторые авторы, например И.Т. Касавин, относят начало истории термина «дискурс» к эпохе Возрождения. Позже, в середине 60-х годов XX века, появилась теория современного дискурса, которая стала становиться самостоятельной областью науки.

Rəyçi: fil.f.d. G.Q.Qurbanova

Xəyalə Qəmbərova
Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.2.507.045

İNGİLİS DİLİNDƏKİ DİSKURSDA ŞƏXSİN QRAMMATİK KONSEPTUALLAŞMASI HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

Açar sözlər: *şəxs, diskurs, konsept, konseptuallaşma, əvəzliliklər*

Key words: *person, discourse, concept, conceptualization, pronouns*

Ключевые слова: *лицо, дискурс, концепт, концептуализация, местоимения*

Giriş. Dil insan təfəkkürünün və mədəniyyətinin əsas daşıyıcısı olmaqla yanaşı, şəxs anlayışının da qavranması və ifadə olunmasında mühüm rol oynayır. Şəxs yalnız qrammatik kateqoriya kimi deyil, eyni zamanda konseptual vahid kimi də dilin strukturunda öz yerini tapır. Onun konsept kimi araşdırılması isə dilin pragmatik və koqnitiv səviyyələrini nəzərə almağı zəruri edir. Bu baxımdan, şəxs anlayışının qrammatik və leksik vasitələrlə necə konseptuallaşdığı məsələsi aktual tədqiqat istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

Son dövrlərdə dilçilikdə konseptlərin diskursda verballaşması, yəni dil vasitəsilə ifadə olunaraq məna qazanması prosesi geniş şəkildə öyrənilir. Şəxs konseptinin bu baxımdan təhlili göstərir ki, o, həm morfoloji formalarda, həm də pragmatik diskurs elementlərində özünü göstərir. Bu prosesdə xüsusilə əvəzliliklər – şəxs, mənsubiyyət, qayıdış və qeyri-müəyyənlik əvəzlilikləri – əsas qrammatik konseptuallaşdırma vasitələri kimi çıxış edir.

Tədqiqatda əsas məqsəd ingilis dilində şəxsin qrammatik vasitələrlə, xüsusilə əvəzliliklər vasitəsilə necə konseptuallaşdırıldığını müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədlə dilin funksional imkanları və diskurs janrları çərçivəsində pragmatik və koqnitiv aspektlər təhlil olunur. Məqalədə ingilis dili nümunələri əsasında, xüsusilə media diskursuna istinad edilərək, əvəzliliklərin şəxs konseptinin formalaşmasında və verballaşmasında necə iştirak etdiyi göstərilir.

Elmi yeniliyi.

Məqalənin elmi yeniliyi bir neçə əsas məqamda ifadə olunur:

1. İngilis dilində şəxs anlayışının qrammatik konsept kimi təqdim olunması – Əvəzliliklərin yalnız formal qrammatik vahid deyil, həm də diskursda şəxs anlayışını formalaşdıran konseptual vasitə kimi funksiyası araşdırılır.

2. Şəxs əvəzliliklərinin pragmatik və koqnitiv funksiyalarının təhlili – Araşdırmada əvəzliliklərin deyktik və anaforik/kataforik funksiyaları ilə yanaşı, onların şəxsi və cinsi konseptuallaşdırma potensialı da üzə çıxarılır.

3. You və one əvəzliliklərinin şəxssizlik bildirən pragmatik istifadələrinin tədqiqi – Bu əvəzliliklərin fərdiləşdirmə və ya ümumiləşdirmə məqsədilə media diskursunda necə işlənməsi konkret nümunələrlə göstərilir.

Praqmatik əhəmiyyəti. Tədqiqatın praqmatik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada əvəzliliklərin kommunikativ və funksional imkanları geniş şəkildə təhlil olunur. Əvəzliliklərin yalnız referensial deyil, eyni zamanda deyktik, anafirik və koqnitiv funksiyaları kontekstual çərçivədə araşdırılır. Bu isə, dil istifadəçilərinin real ünsiyyət vəziyyətlərində (xüsusilə media və ictimai diskursda) şəxs konseptini necə formalaşdırdığını anlamağa imkan verir.

Bundan əlavə, media diskursunda şəxs əvəzliliklərinin işlənmə xüsusiyyətlərinin təhlili, bu dil vahidlərinin ictimai rəyin formalaşmasında, fərdin və kollektivin təqdimatında necə rol oynadığını üzə çıxarır. Bu cür araşdırmalar praqmatik dilçilik, diskurs təhlili və kommunikasiya strategiyalarının tədrisi və tətbiqi üçün əhəmiyyətli metodoloji baza yaradır.

Eyni zamanda, araşdırmanın nəticələri multikultural və qloballaşan dünyada dil vasitəsilə şəxsiyyətin necə təqdim olunduğu məsələsinə də töhfə verir. Bu baxımdan, tədqiqat həm nəzəri, həm də tətbiqi dilçilik üçün dəyərli hesab oluna bilər. Şəxs dilin məzmun tərəfinin ayrılmaz hissələrindən biridir. Məzmun tərəfi dilin müxtəlif səviyyələrinə aid vahidlərlə ifadə olunur. Şəxs ilə dil arasında münasibətlər nəzərdən keçirilərkən, şəxsə qrammatik kateqoriya və konsept kimi yanaşmalarda fərqli və oxşar cəhətlər aydınlaşdırılmalıdır. Sırf formal baxımdan şəxs dildə bir qrammatik kateqoriya kimi mövcud ola bilər. Məlum olduğu kimi, hər bir nitq hissəsinə aid qrammatik kateqoriyalar (hal, zaman, kəmiyyət, şəxs, cins və s.) var. Bu kateqoriyaların dil elementləri vasitəsilə ifadə olunması müvafiq dilin tipoloji xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Azərbaycan dilindəki iltisafilik və yaxud rus və latın dillərində sintetik formaların çoxluğu sayəsində bu dillərin qrammatikalarında digər kateqoriyalarla yanaşı şəxs və mənsubiyyət kateqoriyaları da güclü şəkildə mövcuddur. Məsələn, rus dilində felin qrammatik kateqoriyaları arasında şəxs kateqoriyası xüsusi yer tutur. Bunun əksinə olaraq, ingilis dilində şəxs kateqoriyası bir qədər zəif şəkildə büruzə verir. Feillərin şəxs kateqoriyası sadəcə 3-cü şəxsin təkindəki əvəzliliklə, ismin şəxs kateqoriyası isə indiki zamanda işlənmə s, es suffiksi ilə ifadə olunur. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, şəxs kateqoriyası dil strukturunun morfoloji səviyyəsinə aid olan elementlərlə ifadə olunur, yəni bir qədər formal səciyyə daşıyır. Beləliklə, digər qrammatik kateqoriyalar kimi şəxs kateqoriyasının da mahiyyətində onun morfoloji səviyyədə formal vasitələrlə ifadəsidir. Bunun əksinə olaraq, şəxs digər qeyri-formal və müəyyən mənada məntiqi cəhətdən uyğun dil vasitələri ilə də ifadə oluna bilər. Əslində bu prosesi şəxsin qrammatik konseptuallaşması da adlandırmaq olar.

Şəxsin konsept kimi nəzərdən keçirilməsinin səbəbini başa düşmək üçün öncə konsept haqqında bəzi fikirlərə müraciət etmək lazımdır. A.Məmmədov konsepti “biliyin strukturu adlandırır və konseptlər arasında əlaqənin yaradılmasında diskursun” rolunu vurğulayır [21, s. 247]. Konsept anlayışının bilik və təfəkkürlə bağlı olduğu və müxtəlif yollarla (o cümlədən dil vasitəsilə) diskursda verballaşa bildiyi fikrini qəbul etsək, müxtəlif dilçilik tədqiqatlarında onun geniş və hərtərəfli araşdırılması səbəbi aydın olur. Bununla bağlı A. Vejbitska iki məsələni önə çəkir [26, s. 11]:

- 1) konkret bir konseptin digər konseptlərin müəyyənləşməsində oynadığı rol və
- 2) konkret bir konseptin fərqli dillərdə leksikləşməsi.

Bir sıra tədqiqatlarda konseptlər və onların dil ilə əlaqəsinin konseptuallaşma prosesi çərçivəsində tədqiq olunmasının vacibliyi bildirilir. Burada xüsusi rolu leksik (o cümlədən metafor və metonimiya kimi məcaz dili elementləri) və qrammatik (məsələn, deyktik elementlər) vasitələr oynayır. Əksər tədqiqatçılar [8, 14, 20] metafor və metonimiya kimi məcazların konseptuallaşmada aparıcı rola malik olduğunu bildirir. Bununla belə araşdırmalar göstərir ki, metafor və metonimiya ilə yanaşı deyktik elementlər də konseptuallaşmada fəal iştirak edir. Məsələn, K. Hart şəxs və işarə əvəzlilikləri kimi şəxs deyksislərinin, eləcə də deyktik feillərin və diskursda deyktik funksiya yerinə yetirən zaman formalarının konseptuallaşmada mühüm rolunu qeyd edir [14, s. 12-14]. Qeyd edilənlər mövzunun kifayət qədər aktual olduğunu və bu istiqamətdə gələcək tədqiqatlar üçün potensial imkanlar açdığını göstərir. Beləliklə, müxtəlif dil vasitələri konseptlərin formalaşmasında və nəhayət etibarilə konseptuallaşma prosesində aparıcı rol oynayır. Bu vasitələr arasında güclü pragmatik potensiala malik bəzi qrammatik elementlərin xüsusilə də əvəzliliklərin rolu diqqəti xüsusilə cəlb edir. Məqalədə məqsəd ingilis dilindəki diskursda şəxsin şəxs, mənsubiyyət, qayıdış və qeyri-müəyyən əvəzliliklər vasitəsilə qrammatik konseptuallaşmasını araşdırmaqdan ibarətdir.

Etnolinqvistika və koqnitiv dilçilik sahələrində tədqiqatçılar konseptləri adətən universal və mədəni konseptlərə bölürlər. Konseptlər həmçinin abstrakt və konkret kimi də qruplaşdırılır. A.Məmmədov və M.Məmmədov mədəni kimlik və cəmiyyətin davranış psixologiyasının spesifik mədəni konseptlərin yaranmasına səbəb olduğunu qeyd edirlər. Onlar həmçinin mədəni kimlikdən asılı olmayaraq dildən istifadə edənlərdə analoji düşüncə tərzinin mövcudluğu sayəsində universal konseptlərin yarandığını vurğulayırlar [19, s. 118]. Maraqlıdır ki, D. Kasasanto bəzi mədəni konseptlərin konseptual representasiyalar formalaşdıraraq qloballaşan dünyada universal mahiyyət əldə etdiyini qeyd edir [8, s. 129]. Universal konseptlər dil vasitəsilə diskursda verballaşma prosesində mədəni modifikasiyaya uğraya bilər. “Etnolinqvistika və Həqiqət, Sevgi, Nifrət və Müharibə Mədəni Konseptləri” adlı kitabda [24] müəllif abstrakt konseptlərin müxtəlif dillərdə ifadə olunması nəticəsində mədəni konseptlərin formalaşma bildiyi qeyd olunur. Bu yanaşmanı şəxs və onunla sıx bağlı olan həyat, ölüm, cins, yaş, irq və sosial status kimi universal konseptlərə tətbiq etmək olar. Onların diskursda verballaşması rəngarəng mədəni çalarlı konseptlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Bu baxımdan şəxs konsepti diqqəti cəlb edir. Şəxsin sosial həyatda əsas konseptlərdən biri kimi mövcudluğu onun diskursda konseptuallaşmasında rəngarəng qrammatik və leksik (o cümlədən metafor və metonimiya kimi məcaz dili elementləri) vasitələrin iştirakını labüd edir. Əslində bu dil vasitələrinin köməyi ilə şəxs diskursda konseptuallaşır. Şəxsin qrammatik vasitələrlə (xüsusilə deyktik funksiya çıxış edən şəxs, mənsubiyyət və qayıdış əvəzlilikləri) konseptuallaşması prosesində daha çox pragmatik aspektlər diqqəti cəlb edir. Digər tərəfdən, konseptuallaşma prosesində diskursun tipi və janrı, eləcə də dil vasitələrinin spesifik xüsusiyyətləri (məsələn, məcaz dili elementləri) şəxsin mədəni konsept çalarları əldə etməsinə səbəb olur. Bu halda isə diqqəti daha çox koqnitiv aspektlər cəlb edir. Beləliklə, şəxsin dil vasitəsilə konseptuallaşması prosesinin çox maraqlı pragmatik və koqnitiv aspektləri üzə çıxır.

Bütün dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də şəxsin grammatik konseptuallaşmasında şəxs bildirən ümumi isimlər (məsələn, *man, lady, bachelor, driver* və s.), şəxs bildirən bəzi ümumi isimləri formalaşdıran sözdüzəldici suffikslər (məsələn, *er, or*), şəxs adı bildirən xüsusi isimlər (məsələn, *John, Mary, Tiger, Wolf* və s.) və əvəzliliklər (*he, she, our, themselves* və s.) aparıcı rol oynayır. İngilis dilində şəxs bildirən bəzi isimlərin formalaşmasında bir sıra german və latın mənşəli sözyaradıcı suffikslərin də mühüm rolu var [7]. Buraya əsasən isimdən və yaxud feldən şəxs bildirən isim yarada bilən *er (player, employer), or (actor, visitor), ee (employee), ian (historian), ist (chemist)* kimi suffiksləri aid etmək olar. Nəhayət, şəxsin konseptuallaşmasında iştirak edən ən vacib grammatik vasitə kimi əvəzliliklər özünü göstərir. Qeyd edilən grammatik vasitələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Şəxs bildirən ümumi isimlər.
2. Şəxs adı bildirən xüsusi isimlər.
3. Şəxs bildirən ümumi isimləri formalaşdıran sözdüzəldici suffikslər.
4. Şəxs, mənsubiyyət, qayıdış və qeyri-müəyyənlik əvəzlilikləri

Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, şəxsi konseptuallaşdıran isimlərin əksəriyyəti eyni zamanda cinsi, yaşı, irqi və sosial statusu da konseptuallaşdırır. Bununla bağlı həmin isimlər daha çox leksik vasitə kimi şəxsin konseptuallaşmasında iştirak edir və bu prosesdə məcazlaşma amili mühüm rol oynayır. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, şəxs bildirən ümumi isimlərin və bəzi hallarda onların formalaşmasında iştirak edən sözdüzəldici suffikslərin, eləcə də şəxs adı bildirən xüsusi isimlərin şəxsin konseptuallaşmasında iştirakı ilə bağlı məsələ digər bir araşdırmanın mövzusudur. Bu məqalədə isə diqqətimizi əsas grammatik konseptuallaşma vasitəsi kimi özünü göstərən əvəzliliklərə yönəldəcəyik.

İngilis dilinin ənənəvi və yaxud təsviri (deskriptiv) grammatikalarına dair kitablardakı nitq hissələri (*parts of speech*) və yaxud söz sinifləri (*word classes*) adlandırılan bölgələrdə əvəzliliklərə ikili yanaşma var. Bəzi qrammatika kitablarında [23, s. 345] əvəzliliklər müstəqil söz kateqoriyası kimi təqdim olunur. Digər qrammatika kitablarında isə [22, s. 323] əvəzliliklər isimlərə aid söz qrupunun yarımqrupuna daxil edilir. Bu cür yanaşma İngilis dilinin Funksional Qrammatikasına dair kitablarda, eləcə də funksionalizm istiqamətində yazılmış Sistem Funksional Qrammatikaya dair əsərlərdə də [13, s. 52], [8, s. 19] və digər əsərlər) müşahidə olunur. Müəlliflərinin də giriş hissəsində qeyd etdiyim kimi hər hansı bir nəzəri baxışa əsaslanmayan Oxford Reference Guide to English Morphology adlı dərslikdə [7], eləcə də linqvistik pragmatikaya dair əsərlərdə [11, s. 337] isə əvəzliliklər funksional sözlər kimi nəzərdən keçirilir.

İngilis dilində 1-ci şəxsin təkində və cəmində şəxs əvəzlilikləri *I* və *we*, 2-ci şəxsin təkində və cəmində şəxs əvəzlilikləri *you* və *you*, 3-cü şəxsin təkində və cəmində şəxs əvəzlilikləri (*he, she* və *they*), təkdə və cəmdə mənsubiyyət əvəzlilikləri (*my, mine, your, yours, his, her, hers, our, ours, their, theirs, one's*), təkdə və cəmdə qayıdış əvəzlilikləri (*myself, yourself, himself, herself, ourselves, yourselves* və *themselves*) və nəhayət, qeyri-müəyyənlik əvəzlilikləri *anybody, anyone, each, everybody, everyone, nobody, no one* və *one* şəxsin grammatik konseptuallaşmasında bilavasitə iştirak edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində şəxssizlik bildirən *it* formal şəxs əvəzliyinin və müvafiq mənsubiyyət *its* və qayıdış əvəzliyinin

itself mövcud olduğuna baxmayaraq, bu əvəzlilər şəxsin konseptuallaşmasında iştirak etmir və buna görə də işdə araşdırılmır.

Tədqiqatımızda əvəzlilərin funksional sözlər kimi nəzərdən keçirilməsi fikrini əsas tutacağıq. Zənnimizcə, bu yanaşma əslində əvəzlilərin ünsiyyətdə dildən istifadə zamanı çox güclü funksional yükə malik qrammatik element olduqlarını təsdiq edir. Bu baxımdan ingilis dilindəki əvəzlilər xüsusi maraq kəsb edir. Məsələn, onların bu istiqamətdə araşdırılması zamanı 2-ci şəxs təkdəki şəxs əvəzliyinin *you* bəzən şəxssizlik bildirməsi qeyd olunur [16, 24]. Bu tədqiqatlarda əsasən *you* şəxs əvəzliyindən şəxssizlik bildirmək üçün istifadə olunduğu qeyd edilir (məsələn, *You only live once*). Digər maraqlı cəhət *one* əvəzliyi ilə bağlıdır. Deskriptiv qrammatika kitablarında bu əvəzliyin qeyri-müəyyənlik əvəzliyi kimi nəzərdən keçirilməsinə baxmayaraq, son tədqiqatlarda *one* şəxssiz əvəzlik kimi göstərilir [21].

İngilis dilində əvəzlilər arasında şəxs əvəzlilərinin mövqeyi xüsusi maraq kəsb edir. Məsələn, üçüncü şəxsin təkində işlənən *he* və *she* şəxs əvəzliləri vasitəsilə şəxsin konseptuallaşması prosesində cins və cəmlə bağlı sırf qrammatik və funksional-semantik baxımdan maraqlı məqamlar var. “İngilis dilinin Kembridge qrammatikası” adlı məşhur kitabda müəlliflər “3-cü şəxs təkdə işlənən əvəzlilərin qrammatik cinsi ifadə etdikləri”ni qeyd edir [22, s. 1468]. Qrammatik cins qeyd edilən əvəzlilərdən təbii cinsə *he*-*kişi* və *she*-*qadın* referensiya etmək üçün istifadəni nəzərdə tutur. Məsələyə funksional-semantik aspektdən yanaşan C. Layonz diskursda şəxs əvəzlilərindən cinsə davamlı olaraq referensiya etmək üçün istifadə olunduğunu bildirir [17, s. 288]. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, şəxs əvəzliləri eyni zamanda həm şəxsi, həm də cinsi konseptuallaşıra bilər. Şəxs əvəzlilərinin funksional mahiyyəti sayəsində onlar mətnə və diskursda çox mühüm anaforik və kataforik funksiya yerinə yetirir [1, 5, 12]. Bu funksiyalarda tez-tez işlənən *he*, *she* və *they* əvəzliləri mətnin və diskursun yaranması prosesini reallaşdıran anaforik və kataforik referensiyaları təmin edirlər. Eyni zamanda, bu əvəzlilər şəxsin konseptuallaşmasında da iştirak edir. Böyük Britaniyanın *The Guardian* qəzetinin 24 sentyabr 2024-cü il tarixli nömrəsində nəşr olunmuş belə bir məqalə başlığını nəzərdən keçirək:

Keep the faith, Starmer (Böyük Britaniyanın baş naziri) urges as he vows to build “a new Britain”

Bu qəzet başlığında *he* şəxs əvəzliyinin mətnyaradıcı anaforik funksiya (*he*-*Starmer*) yerinə yetirməsi ilə yanaşı şəxsin və cinsin konseptuallaşmasında iştirakı diqqəti cəlb edir. Beləliklə, *he* yalnız mətnyaradıcı vasitə kimi koheziyanı deyil, həmçinin diskursun yaranmasında əsas amil olan koherentliyi də təmin edir.

Nəhayət, əvəzlilərdən müxtəlif pragmatik məqsədlər üçün də istifadə oluna bilər. Bu zaman şəxs, mənsubiyyət, qayıdış və işarə əvəzliləri çox mühüm deyktik funksiya yerinə yetirirlər. Deyktik elementlər haqqında dilçilik ədəbiyyatında çoxsaylı əsərlər var [2, 3, 5, 9, 10]. Qeyd etmək kazımdır ki, əvəzlilərin deyktik funksiyası nəzərdən keçirilərkən, şəxs, mənsubiyyət və qayıdış əvəzliləri ilə işarə əvəzliyi arasındakı fərq göstərməlidir. İşarə əvəzliyi istisna olmaqla digər qeyd edilən əvəzlilər deyktik funksiya ilə yanaşı şəxsin konseptuallaşmasında da iştirak edirlər. Əlbəttə ki, bu prosesdə şəxs əvəzlilərinin rolu müstəsna əhəmiyyət

kəsb edir. Onlar həm çox rəngarəng deyktik funksiya yerinə yetirir və eyni zamanda şəxsi konseptuallaşdırır. Bununla bağlı Ş. Mahmudova yazır [2, s. 17]:

Qeyd etmək lazımdır ki, 1-ci şəxsin şəxs əvəzlilikləri şəxs deyksisinin əsas ifadə vasitəsi kimi nəzərdə keçirilir.

İngilis dilində 2-ci şəxsin tək və cəmində işlənməsi nəzərdə tutulan *you* şəxs əvəzliyinin praqmatik baxımdan maraqlı işlənmə məqamları var. Bununla bağlı A. Məmmədov *you* əvəzliyinin işlənməsinin ikili mahiyyət daşıdığını qeyd edir. Bu əvəzliyin ingilis dilində həm təkdə, həm də cəmdə işlənməsi maraqlı praqmatik effekt yarada bilər [20, s. 251-252]. O, bu cür hallara ingilis dilindəki media diskurs janrlarında tex-tez rast gəlinməsinə vurğulayır. Media mətn müəllifi bir tərəfdən, personifikasiya (fərdiləşdirmə) məqsədilə konkret bir şəxsə müraciət edərkən, digər tərəfdən isə şəxsin sosiallaşdırılması əsasında kollektivə, sosial qrupa və hətta bütöv xalqa müraciət edərkən *You*-dan istifadə edir. *You* şəxs əvəzliyinin digər maraqlı işlənmə məqamı *You know* ifadəsi ilə bağlıdır. Tədqiqatçılar bu ifadəni diskurs markeri adlandırırlar və ondan tez-tez istifadə olunmasını bəzi praqmatik səbəblərlə izah edirlər. Bu səbəblərdən biri dildən istifadə edən öz auditoriyasını düşünməyə dəvət etmək məqsədidir. Digər bir səbəb *you know* vasitəsilə ünsiyyət zamanı qısa bir fasilə götürmək istəyidir [16]. Bu və digər bənzər funksiyalar *you know* diskurs markerində işləyən *you* əvəzliyinin bir neçə funksiya yerinə yetirdiyini görürük. Böyük Britaniyanın *The Guardian* qəzetinin 25 sentyabr 2024-cü il nömrəsində nəşr olunmuş Böyük Britaniyanın Baş Naziri K. Starmerin televiziya müsahibəsindən bir cümləyə baxaq:

I do understand how, you know, colleagues in the Labour movement feel about this.

Bu misal *You know* diskurs markerindən istifadənin incə praqmatik aspektlərini (bu halda tərəddüd) və eyni zamanda, *you* sayəsində şəxsin konseptuallaşdırıldığını göstərir.

Nəticə. Beləliklə, şəxsin dil vasitəsilə konseptuallaşması zamanı praqmatik və koqnitiv aspektlər mühüm rol oynayır. Praqmatik aspektlər daha çox şəxsin qrammatik vasitələrlə, xüsusilə də deyktik elementlərin köməyi ilə konseptuallaşması prosesində üzə çıxır. Koqnitiv aspektlər isə şəxsin leksik vasitələrin, xüsusilə də metafor və metonimiya kimi məcaz dili elementlərinin köməyi ilə konseptuallaşması prosesinə aiddir.

Şəxs, mənsubiyyət və qayıdış əvəzliliklərinin müxtəlif janrlara aid media diskursda həm deyktik elementlər kimi, həm də şəxsi konseptuallaşdıran vasitə kimi rolunun çox maraqlı praqmatik aspektləri olduğuna dəlalət edir. Zənnimizcə, əvəzliliklərin məhz bu istiqamətdə araşdırılması onların diskursiv funksiyalarının tədqiqində yeni perspektivlər açır.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri Bakı 2016
2. Mahmudova Ş. İngilis dilində deyksinin ifadə vasitələri. Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın Avtoreferatı, Bakı, 2018
3. Артемова О.А. Семантика и прагматика дейкиса в Белорусском и английском языках. Автор. дисс. канд. филологических наук., Минск, 2022

4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва: Наука, 1981
5. Кирвалидзе Н.Г. Дейктические средства в системе современного английского языка и их роль в организации текста Автореф. дисс. доктора филол. наук. Москва, 1991
6. Bauer L., R. Lieber and Í. Plag Oxford Reference Guide to English Morphology. Oxford: Oxford University Press. 2013
7. Bloor Th. and M. Bloor The Functional Analysis of English London: Hodder Arnold, 2004.
8. Casasanto D. When is a linguistic metaphor a conceptual metaphor? In. Vivyan Evans and Stephanie Pourcel (eds.) New Directions in Cognitive Linguistics. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 2009 127-146
9. Denroche Ch. *Metonymy and Language*. New York: Routledge 2014
10. Fillmore Ch. Santa Cruz Lectures on Deixis. Indiana University Linguistics Club 1975.
11. Gardelle Laura & Sandrine Sorlin (eds.) 2015 The Pragmatics of Personal Pronouns. Amsterdam: John Benjamins, 2015.
12. Halliday M. and Hasan R. Cohesion in English, London: Longman, Dressler Wolfgang and Robert De Beaugrande 1980 Introduction to Text Linguistics.. London: Longman 1976
13. Halliday M. and Matthiessen Ch. An Introduction to Functional Grammar. Third edition, London and New York: Routledge 2004
14. Hart Ch. 2011 Moving beyond metaphor in the cognitive linguistics approach to CDA: Construal operations in immigration discourse. In. Christopher Hart (ed.), *Critical Discourse Studies in Context and Cognition*. Amsterdam: John Benjamins. 171-192.
15. Jean E. Fox Tree*, Josef C. Schrock 2002 Basic meanings of you know and I mean. Journal of Pragmatics. Vol. 34 727-747
16. Kitagava Ch. and A. Lehrer 1990 Impersonal uses of personal pronouns. Journal of Pragmatics. Vol. 14. Issue 5., 739-759
17. Lyons J. 1977 Semantics. Vol. II. Cambridge: Cambridge University Press,
18. Lyons J. 1981 Language, Meaning and Context. London: Fontana paperbacks
19. Mammadov A. and M. Mammadov 2014 The role of figurative language in political discourse In Marek Kuzniak, Agnieszka Libura and Michal Szawerna (eds) From conceptual Metaphor Theory to Cognitive Ethnolinguistics: patterns of imagery in language. Frankfurt Am Main. Peter Lang 113-126
20. Mammadov Azad 2014 Deictic representations of person in media discourse Lodz Papers in Pragmatics. Vol. 10. (2). 245-261
21. Pearson Hazel 2023 Impersonal Pronouns and First-Person Perspective. Annual Review of Linguistics. Vol. 9, 293-311
22. Pullum G. and R. Huddleston The Cambridge Grammar of the English Language Cambridge: Cambridge University Press 2002
23. Quirk R. A Comprehensive Grammar of the English Language, London: Longman 1985
24. Underhill J. W. *Ethnolinguistics and Cultural Concepts Truth, Love, Hate and War*. Cambridge: Cambridge University Press 2012
25. Volker Gast, Lisa Deringer, Florian Haas and Olga Rudolff 2015 Impersonal uses of the second person singular and generalized empathy. In. Gardelle Laura & Sandrine Sorlin (eds.) The Pragmatics of Personal Pronouns. Amsterdam: John Benjamins. 2015 311-334
26. Wierzbicka A. *Semantics, Culture and Cognition Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*. Oxford: Oxford University Press 1992

Khayala Gambarova

Summary

**SOME NOTES ON THE GRAMMATICAL CONCEPTUALIZATION
OF PERSON IN ENGLISH DISCOURSE**

During the process of linguistic conceptualization of person in discourse, the role of the specific grammatical, lexical as well as cultural features emerges as crucial. These features directly influence the process of the linguistic conceptualization of person in discourse. The grammatical features of the process of the linguistic conceptualization of person in discourse implies the grammatical conceptualization. In this connection, the article investigates the issues related to the grammatical conceptualization of person in English discourse. The role of different types of pronouns, including personal, possessive, reflexive and indefinite pronouns in the grammatical conceptualization of person, as well as the pragmatic features of this conceptualization will be in focus.

Хаяля Гамбарова

Резюме

**НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ О ГРАММАТИЧЕСКОЙ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ
ЛИЦА В АНГЛИЙСКОМ ДИСКУРСЕ**

Роль некоторых специфических грамматических, лексических, а также культурных особенностей оказывается очень важной в процессе лингвистической концептуализации лица в дискурсе. Эти особенности непосредственно влияют на процесс лингвистической концептуализации лица в дискурсе. Грамматические особенности концептуализации лица в дискурсе подразумевают концептуализацию с помощью грамматических средств. В этой связи статья посвящена исследованию вопросов связанных с концептуализацией лица в английском дискурсе с помощью грамматических средств. Особое внимание будет уделено роли различных типов местоимений в том числе личных, притяжательных, возвратных и неопределенных в процессе грамматической концептуализации лица, а также прагматическим особенностям этой концептуализации.

Rəyçi: dos. C.Babayev

Nərgiz Paşazadə

<https://orcid.org/0009-0007-9279-7844>

Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.2.507.049

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN KONSEPTOSFERLƏRİNDƏ “QƏHRƏMANLIQ” (HEROISM) KONSEPTİNİN ASPEKT, SEKTOR VƏ ELEMENTLƏRİ

Açar sözlər: konsept, aspekt, sektor, element, qəhrəmanlıq

Keywords: concept, aspect, sector, element, heroism

Ключевые слова: концепт, аспект, сектор, элемент, героизм

Giriş. Konseptin strukturundakı çoxlaylılıq ayrı-ayrı dillərdə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olur və qarşılaşdırılan dillərdə eyni olmur. Bu fərqlilik isə əsas etibarilə konseptin formalaşdığı şəraitlə (sözün ən geniş mənasında: coğrafi, tarixi, sosial və s.) şərtlənir. Qəhrəmanlıq (Heroism) konsepti və onun mikrokonseptləri üzərində kifayət qədər geniş bəhs edilib. Bununla belə bu məsələyə bir daha qayıdaq və abstrakt konseptlərin xətti sxeminin qurulmasında yaranan çətinlikləri və onların nə ilə bağlı olduğunu qismən də olsa aydınlaşdırmağa çalışaq.

“Qəhrəmanlıq” konsepti özündə nələri birləşdirdiyini, daha doğrusu onun nüvə hissəsinə hansı anlayışlar və keyfiyyətlərin daxil olduğunu sadalayaq:

Qəhrəmanlıq – qəhrəman – igidlik – igid – qoçaqlıq – rəşadət – cəsurluq – cəsarət və s.

Eyni xətti ardıcılığı ingilis konseptinin timsalında quraq:

Heroism – hero – bravery – courage – fearlessness – valour və s.

Kontekstdə realizə olunduqda onların hər biri məhz situasiyaya uyğun mənada işlədilir və həmin əhatədə mövcud sinonimlər onu əvəz edə bilmir. Bu isə mikrokonseptlər dairəsinin kifayət qədər geniş olmasına baxmayaraq, onların hər biri kontekstə uyğun konkret mənanı çatdırır və bu mənanı başqa dilin daşıyıcısı öz konseptosferindən çıxış edərək qavrayır.

Daha bir məsələ aspektlər və sektorlarla bağlıdır. Onlar daha çox nüvəyə bilavasitə daxil olmayan, civarlara aid edilən məna çalarları vasitəsilə nüvəyə daxil olan əsas konseptin və onun mikrokonseptlərinin mənasının açılmasına xidmət edir, bizim halda “qəhrəmanlığın” və “qəhrəman”ın xarakterizə olunmasında vacib rol oynayır və bu zaman müsbət və mənfi konnotasiyalı anlayışlara geniş müraciət olunur və bu müraciət bilavasitə “qəhrəmanlıq” əməlinin edildiyi zaman və məkanla bağlı olur. Onlardan bəzilərini və onların “nüvə” ilə bağlılıq dərəcəsini nəzərdən keçirək.

“Qəhrəmanlıq” dedikdə sırası dil daşıyıcısının konseptosferində ön plana birinci olaraq “müharibə” (“war”) obrazı canlanır, halbuki qəhrəmanlıq heç də hə-

mişə müharibə, etnoslar, dövlətlər arasında mütəşəkkil silahlı qarşıdurma ilə, hərblə, dava, döyüşlə, vuruşla bağlı olmur. Bir şeylə razılaşımaq olar ki, qəhrəman və qəhrəmanlıq anlayışları, bu obrazların formalaşması çox qədim dövrlərdən başlayıb və müəyyən təkamül yolu keçərək, zaman-zaman mürəkkəbləşib, yeni məna çalarları kəsb edib. İlk olaraq qəhrəmanlıq “müharibə”, “vuruş”, “döyüşlə” bağlı olurdusa, hazırda bu konseptdə müharibə ilə bağlı olmayan məna çalarları da özünə yer alır və bu məna çalarları müxtəlif söz birləşmələri vasitəsilə realizə olunur. “Müharibə” (“war”) anlayışı “qəhrəmanlıq” konseptinə nisbətdə aspekt kimi götürülə bilər. Hazırda müharibənin müxtəlif növləri fərqləndirildiyindən, onların hər biri ayrılıqda sektorlar qismində nəzərdən keçirilə bilər. Onların bir qismini sadalayaq:

Müharibə (war) – vətəndaş müharibəsi (civil war); dünya müharibəsi (world war); partizan müharibəsi (partisan warfare); dəniz müharibəsi (naval warfare); soyuq müharibə (cold war); informasiya müharibəsi (information warfare) və s.

Bu sadalamada müharibənin bir sıra növləri göstərilir və bu növlər bir-birindən yerinə, məqsədinə, miqyasına və başqa xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Son vaxtlar “hibrid müharibə” və “ulduz müharibələri” kimi anlayışlar da geniş istifadəyə daxil olmuşdur. Bu isə “war” (müharibə) konseptinin qəliblənməyib, genişlənməyə və zənginləşməyə olmasına dəlalət edir.

Bu və ya digər dərəcədə “müharibə”nin bu və ya digər forması ilə bağlı olan və onu müəyyən cəhətdən səciyyələndirən anlayışlar ona nisbətdə element qismində çıxış edir. Yuxarıdan aşağı, böyükdən balacaya doğru konseptin özündən elementlərinə doğru anlayışlar sırası qurmaq mümkündür və hər dəfə eyni anlayışla başlayan anlayışlar sırası digərlərindən özəl tərikibinə görə fərqlənir:

Müharibə – qoşun – cəbhə (ön cəbhə; arxa cəbhə) – silah – döyüşçü (əsgər; muzdlu döyüşçü; könüllü əsgər)...

Bu kimi sadalamalar müxtəlif dövrlər və cəmiyyətlər üçün xeyli fərqlidir və bu fərq yuxarıdan aşağı irəlilədikcə daha kəskin nəzərə çarpır. Bunu yuxarıdakı sıranın hər elementinin tərkibinə nəzər saldıqda aydın görmək olar:

Qoşun – süvari – piyada

Süvari – ağır süvari – yüngül süvari

Piyada qoşun – nizə tutan – ox atan və s.

Müasir dövr üçün bu qradasiyalar ordunun təşkili və strukturu (taqım, bölüm, alay, briqada, korpus və s.), silah növlərindən asılı olaraq daha rəngarəngdir (tank qoşunları, raket qoşunları, aviasiya və s.). Bundan başqa, bir çox anlayışlar var ki, onlar bu və ya digər dərəcədə müharibəyə aid anlayışlarla bağlı olub onları xarakterizə edə bilər.

“Pəhləvan”, “bahadır” kimi anlayışlar da qəhrəmanlığı edən şəxsləri bildirmək üçün işlədilir. Bundan başqa əfsanəvi (Koroğlu, Beovulf, Robin Qud) və ya real el qəhrəmanları da (Qaçaq Nəbi, Qaçaq Kərəm və b.) qəhrəman, igid kimi anlayışların sırasında dururlar.

Müharibə üzərində qəhrəmanlığın məhz silahlı qarşıdurmada daha parlaq təzahür etdiyi üçün dayandıq. Amma “qəhrəmanlıq” yalnız müharibə zamanı göstərilir. “Əmək qəhrəmanı”, “Qəhrəman ana” kimi anlayışlar var ki, onların müharibə ilə bilavasitə bağlılığı yoxdur.

Yuxarıda **“brave”** konseptinin Azərbaycan dilindəki **“igid”** və **“mərd”** konseptlərə uyğun gəldiyini söyləmişdik. Əlbəttə, konkret misallar bu tezisimizi ilk nəzərdən təsdiqlədi, lakin aspektlər səviyyəsində apardığımız müqayisələr göstərir ki, müxtəlif konseptosferlərdə formalaşmış konseptlərin mənalarının bütün çalarlarında, incəliklərində üst-üstə düşməsi mümkün deyil. Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz misallarda **“brave”** lekseminin əsasən dilimizdəki **“igid”** anlayışı ilə səsləşən tərəfini nəzərdən keçirdik. Həmin leksemin daşdığı mənənin digər tərəfini, artıq müəyyənləşdirdiyimiz kimi **“mərd”** anlayışı təşkil edir ki, onun da Azərbaycan konseptosferində öz xüsusi yeri var və bu da, belə deyək, xalqın milli mentaliteti ilə sıx bağlıdır.

“Brave” lekseminin qarşılığı kimi lüğətlərdə **“qoçaq”** və **“mərd”** sözləri verilir. Lakin bu həqiqətən belədirmi? Əlbəttə ki, lüğətlərdə verilən leksemlərin onun ingilis konseptosferindəki mənə tutumunu tam açmır. Bunu yuxarıda nəzərdən keçirilən misalların təmsalında aydın gördük. Bununla belə, Azərbaycan dilində, xüsusilə də folklorda və aşiq ədəbiyyatında **“mərd”** anlayışının daha çox işlədildiyini nəzərə alaraq ingilis və Azərbaycan anlayışlarının nə dərəcədə bir-birinə müvafiq olduğunu və konsept səviyyəsində kəsişib-kəsişməməsini aydınlaşdırmağa çalışaq.

“Mərd” sözü fars mənşəli olub, **“kişi”** mənasını verir. Buna görə də izahlı lüğətlərdə məhz bu mənə birinci verilir:

1) Mərd – 1) kişi; 2) adam, insan; 3) qəhrəman, igid; 4) əliaçıq, səxavətli. [2, s.53]

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə yanaşma bir qədər fərqlidir. **“Mərd”** sözünün əsas mənası kimi **“kişi”** sözü göstərilir, qalan mənaların məcazi olduğu qeyd olunur. Bu mənələrə diqqət yetirək: **“Sözündə, əhdində möhkəm olan adam; vəfalı, etibarlı; alicənab”** və **“İgid, qəhrəman, cəsur, qorxmaz adam”** [1, s.344].

Gördüyümüz kimi, burada əvvəlcə müsbət konnotasiyalı insani keyfiyyətlər, **“kişiyə”** xas sifətlər qeyd olunur, sonra daha dar mənə əhatəli **“igid”**liklə bağlı sifətlər sadalanır. Bunu elə həmin lüğətdə **“mərdlik”**lə bağlı izah da təsdiqləyir:

“MƏRDLİK is. 1.Sözündə, işində etibarlı, vəfalı olma; sədaqət, vəfa, etibarlılıq, kişilik, alicənablıq.

2. İgidlik, qəhrəmanlıq, şücaət” [1, s.344]

Bu mənələr Şəmkirli Aşıq Hüseynin **“Mərd”** divanısında demək olar ki, kifayət qədər dolğun əksini tapır və hətta deyə bilərik ki, şeirdə verilən mənələrin heç də hamısı lüğətlərdə birbaşa əksini tapmayıb. Yəni başqa sözlə desək, sözün kontekstual mənası lüğəti mənələrindən xeyli genişdir. Burada **“mərd”**in pozitiv xüsusiyyətləri önə çəkilir və onun əksi olan **“namərd”**lə müqayisə edilməklə daha qabarıq göstərilir:

Bir mərd ilə ulfət qılan
Axır bir gun mərd olu,
Namərd ilə ulfət qılan
Col-biyaban dərd olu,
Namərd bir mehman görəndə
İki gözü dörd olu,
Mərd cəkər alar əlindən,
Gen acar sufranı mərd... [7]

Ayrı-ayrı kontekstlərə müraciət etdikdə görürük ki, heç bir lüğət milli şüurda, konseptosferdə konseptin arxasında duran məna çalarlarının hamısını ümumiləşdirib verməyə qabil deyil. Məsələn, Aşıq Ələsgərin “Mərd” divanısında çatdırılan məna yuxarıdakı izahlarda yoxdur. Şeirin elə birinci sətirlərində bunu bariz görürük:

Altı gündə xəlq eylədi
Aləmi subhanı mərd; [8]

Burada görürük ki, “mərd” dedikdə aşıq birmənalı şəkildə Allahı nəzərdə tutur. Sonrakı sətir və bəndlərdə “mərd” sözü dəfələrlə təkrarlanır, lakin bu zaman “mərd” sözü sifət və zərf kimi işlədilir: Ayın, Günün dünyanı dolanması, Quranın Məhəmməd peyğəmbərə göndərilməsi, xəlifə Osmanın onu yazıya aldırması, İbrahim peyğəmbər və oğlunu qurban verməsi məsələsi və s. Bu kontekstdə realizə olunmuş mənaları nə izahlı, nə də ikidilli lüğətlərdə axtarmaq real deyil. Əsas məsələ: lüğətlər dilin ikişafının müəyyən mərhələsində dildə əksini tapmış mənaları əks etdirir. Müəllif leksik vahiddən yaradıcı istifadə edərək onu metaforikləşdirir, yeni məna çalarlarında işlədirsə, bu məna çaları başqaları tərəfindən də işlədilib dövriyyəyə daxil edildikdən sonra tərtibatçıların diqqətini cəlb edir və lüğətlərə salınır.

“Mərd” anlayışı tez-tez “namərd” sözü ilə qarşılaşdırılaraq işlədilir və kontekstlərdən görünür ki, “mərd” konseptinin məna tutumunun realizəsində, daha bariz çatdırılmasında onun əhəmiyyəti böyükdür.

Aşağıdakı kontekstdə “mərdlik” və onun antonimi olan “namərdlik” birbaşa qarşılaşdırılır:

“Koroğlu dedi:

– Eyvaz, mən bir dəfə onu mərdliklə basıb, mərdliklə də buraxmışdım. Amma o bunun əvəzində mənə namərdlik elədi” [3. s.207].

Bu kontekstdən mərdlik və namərdlik anlayışlarının arxasında duran informasiyanı tam anlamaq mümkün deyil. Hətta dastanın müraciət etdiyimiz boyundan belə bunu etmək çətinidir. Koroğlu düşmənin niyyətini bilmək üçün Qarsa, kəşfiyyətə yollanır, onun orada olduğunu biləndə gecə ikən tutmağa çalışırlar, o vuruşa-vuruşa özünü minarəyə çatdırır, Eyvaz dəlillərlə onu xilas etməyə gəlir, Ərəb Reyhanla küştü tutur, onu yıxır və Koroğlunun nə qərar verəcəyini gözləyir və məhz bu zaman Koroğlu yuxarıdakı sözləri deyir.

Boyun əvvəlində səfərdən qayıdan Koroğlu Aşıq Cununu soruşur və biləndə ki, onu Toqata kəşfiyyətə göndəriblər, deyir: *“Gərək onu Qarsa göndəraydınız. Mən Hasan paşanın qeyrətinə bələdəm. O da zərbi-dəstimi görüb. O bizim üstümüzə gələ bilməz. Amma Reyhan igid adamdı. Özünün də məndə həyfi var”* [3, s.189]. Bu kontekstdə Koroğlu Ərəb Reyhanı “igid adam” adlandırır. Buradakı igid anlayışı mərd anlayışının sinonimi deyil, bunu yuxarıda misal çəkdiyimiz deyim də təsdiq edir: Koroğlu Ərəb Reyhanı namərd, onun etdiyi hərəkəti isə namərdlik adlandırır. Bu misallar eyni zamanda Azərbaycan dilində tez-tez işlədilən “mərd igid” söz birləşməsinə daha dərinədən başa düşməyə imkan verir.

İndi isə qayıdaq Koroğlunun yuxarıda misal çəkdiyimiz deyimindəki “mərd” və “namərd” anlayışlarına və onların ingilis dilində qarşılıqlarını tapmağa çalışsaq.

Eyvaz Ərəb Reyhanı yıxıb xəncəri onun boğazına dirəyəndən sonra Koroğlu *“...mən bir dəfə onu mərdliklə basıb, mərdliklə də buraxmışdım, – deyir və*

hökmünü verir (“*Amma o bunun əvəzində mənə namərdlik elədi*”). Deyimin birinci hissəsində “mərlək” sözü iki dəfə işlədilir və hər iki halda cümlədə hərəkəti xarakterizə edən zərflilik funksiyasını yerinə yetirir. Həmin cümlə ingilis tərcüməsinə də bu kimi verilə bilər: “*I once pressed him bravely and let him go bravely*”. Tərcümədə “mərdlik” anlayışı “*bravely*” sözü ilə çatdırılır. Doğrudur, “*bravely*” ləksik vahidinin qarşılığı kimi ikidilli lüğətdə “cəsarətlə” sözü verilir ki, bu da “mərdlik”lə eyni olmasa da, qismən də olsa orijinalın fikrini çatdırır və bu məqamda cümlədə eyni sözün iki dəfə təkrarlanması da öz rolunu oynayır.

Deyimin ikinci hissəsinə müraciət etdikdə görürük ki, “namərd” sözünün ingilis dilində qarşılığının tapılması çox çətin məsələdir. Bu da dilin zənginliyi, ifadə imkanları və bu kimi digər amillərlə bağlı deyil, məhz dil daşıyıcısının konseptosferində çatdırılması vacib olan konseptin tam qarşılığının olmaması ilə əlaqədardır. Sözügedən cümləni ingilis dilinə belə tərcümə etmək olar: “*But instead of that, he was rude to me*”.

Bu tərcümədə namərqliyin qarşılığı kimi “*rude*” sözü götürülmüşdür ki, bu da dilimizdəki “kobud”, “qaba” anlayışlarına müvafiqdir. Lüğətlərə müraciət etsək, görürük ki, burada “*traitor*” və “*treacherous*” orijinalın mənasını daha dolğun çatdırı bilər, lakin bu leksemlərin arxasında dilimizdə “*xain*”, “*satqın*” və “*xaincəsinə*”, “*satqıncasına*” leksemləri durur və dil daşıyıcısı yaxşı bilir ki, “namərd” sözü daşdığı məna tutumuna, dil daşıyıcısının konseptosferində bildirdiyi konseptə görə “*xain*” və “*satqın*”dan fərqlidir, onların eynisi deyil.

Əvvəlcə müraciət etdiyimiz ləksik vahidlərin hər birinin arxasında duran mənaları müəyyənləşdirməyə çalışaq.

“*Namərd. sif. – Alçaq, müxənnəs, nakişi, əclaf*”. [1, s.455]. “Mərd” kimi “namərd” sözü də fars mənşəlidir və bu iki söz bir-birinin antonimidir.

Başqa lüğətdə NAMƏRD sözünə – “*kişi olmayan*” 1) rəzil, alçaq; 2) vəfasız, sözünün üstündə durmayan kimi izah verilir [2, s.171].

Hər iki halda izahlar səsləşir, insanın neqativ xüsusiyyətlərini əks etdirir. “*Xain*” və “*satqın*” da mənfi konnotasiyalı məna daşıyırlar, lakin “namərd”in sinonimi qismində işlədilmirlər.

“*Xain*” dedikdə, “*vətəninə, xalqına xəyanət edən; satqın, xəyanətkar, dönnük*” [2, s.414] insan nəzərdə tutulur. *Xain* xəyanət etdikdən sonra belə adlandırıla bilər, yəni faktik olaraq “*xəyanət*” əməli olmalıdır ki, bu addımı atan *xain* adlandırılınsın. Xəyanət dedikdə isə “*Özünə olan etimaddan sui-istifadə edərək dönnüklük etmə; xainlik, xaincəsinə hərəkət, etibarsızlıq*” [2, s.455] nəzərdə tutulur.

Nəticə. Beləliklə, biz “mərd” və onun əksi olan “namərd” anlayışlarını bir sıra kontekstlərdə nəzərdən keçirərək bu konseptlərin özündə ehtiva etdiyi məna çalarlarını bütövlükdə və onun ingilis konseptosferində tam qarşılığının olub-olmamasını müəyyənləşdirməyə çalışdıq və aydınlaşdırdıq ki, bu iki anlayışın ingilis konseptosferində tam qarşılığı yoxdur və bu milli mentalitet, xalqın dünyagörüşü, tərbiyə, həyata yanaşma və s. ilə şərtlənir. “Mərd” və “namərd” anlayışları ilə yanaşı “*namus*”, “*qeyrət*”, “*ar*” kimi anlayışlar da var ki, ingilis konseptosferində onların da qarşılığını tapmaq çətindir. Bunu konkret misallardan görmək olar. Belə ki, “*namus*” sözü lütətlərdə ingilis dilinə “*honour*”, “*good name*”, “*rectitude*”, “*honesty*” kimi tərcümə olunur. “*Namus*” sözünün qarşılığı kimi verilən bu sözlərin lüğəti qarşılığını axtarsaq, görürük ki, “*honour*” dilimizə “*şərəf*”,

“good name” – “yaxşı ad, təmiz ad”, “rectitude” – “düzgünlük”, “honesty” – “dürüstlük” kimi tərcümə olunurlar. Bir Azərbaycan dili daşıyıcısı kimi, bu tərcümələri gördükdə başa düşürük ki, hətta onların hamısı bir yerdə azərbaycanlının konseptosferindəki “namus” konseptini əks etdirmək iqtidarında deyil. Əsas səbəb isə dillərin zəngin və ya kasıb olması deyil, konseptosferlərin və ayrı-ayrı konseptlərin tamamilə fərqli mühitlərdə (sözün ən geniş mənasında) formalaşması və milli şüurda müəyyən obrazlar şəklində saxlanılması ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4 cildə, 3-cü cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 672 s.
2. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti. 2-ci cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 472 səh.
3. Koroğlu. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2005, 552 səh.
4. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб.пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва, Издательский центр «Академия», 2001.
5. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – Москва, АСТ: Восток – Запад, 2010.
6. <https://whitman-prod.unl.edu/published/LG/1867/poems/51>
7. [https://az.wikisource.org/wiki/M%C9%99rd_\(%C5%9E%C9%99mkirli_A%C5%9F%C4%B1q_H%C3%BCseyn\)](https://az.wikisource.org/wiki/M%C9%99rd_(%C5%9E%C9%99mkirli_A%C5%9F%C4%B1q_H%C3%BCseyn))
8. [https://az.wikisource.org/wiki/M%C9%99rd_\(A%C5%9F%C4%B1q_%C6%8F%C9%99sg%C9%99r\)](https://az.wikisource.org/wiki/M%C9%99rd_(A%C5%9F%C4%B1q_%C6%8F%C9%99sg%C9%99r))

Nargiz Pashazada

Summary

ASPECTS, SECTORS AND ELEMENTS OF THE CONCEPT OF "HEROISM" IN THE ENGLISH AND AZERBAIJANI CONCEPT SPHERE

The "core-periphery" pair schematically reflects the structure of the linguo-culturological concept. In fact, its structure is much wider, deeper and more multi-layered. The multi-layered structure of the concept is not objectionable to anyone, but it has its own specific characteristics in different languages and is not the same in comparable languages. This difference, inequality is determined mainly by the conditions (in the broadest sense: geographical, historical, social, etc.) of the formation of the concept. Here we stop at the difficulties of creating a linear scheme of abstract concepts and seek to find out at least partly what it relates to. We have examined the concept of "mərd" and its antonym "namərd", tried to identify the nuances of their meanings in general, tried to find out whether they have a full correspondence in English language, and found that in the English conceptsphere there is no complete correspondence of these concepts, which is determined by national mentality, people's worldview, upbringing, views on life, etc. Along with the concepts "mərd" and "namərd", in the English conceptsphere it is difficult to find correspondence with such concepts as "namus", "qeyrət", "ar". This is clearly reflected in concrete examples. Thus, the word "namus" in English dictionaries is translated as "honour", "good name", "rectitude", "honesty". If you try to translate these English words back into Azerbaijani dictionaries, you will see that "honour" is translated as "şərəf" (glory, honour, honor, etc.), "good name" – "yaxşı ad, təmiz ad" – "honest name, pure (i.e. unspoiled) name", "rectitude" – "düzgünlük" (directness), "honesty" – "dürüstlük" (correctness). We, as natives of the Azerbaijani language, understand perfectly that even all these meanings together cannot fully convey what is behind the concept of "namus" in the concept sphere of Azerbaijani.

And the main reason for this is not the wealth or poverty of language. This is due to the fact that the concept sphere of a particular people and individual concepts have formed in different conditions (in the broadest sense of the word) and are stored in the national consciousness in the form of certain images.

Наргиз Пашазаде

Резюме

**АСПЕКТЫ, СЕКТОРЫ И ЭЛЕМЕНТЫ КОНЦЕПТА «ГЕРОИЗМ»
(HEROISM) В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ
КОНЦЕПТОСФЕРАХ**

Пара «ядро-периферия» схематически отражает структуру лингвокультурологического концепта. В действительности, структура его значительно шире, глубже и многослойнее. Многослойность структуры концепта ни у кого возражений не вызывает, но эта многослойность в разных языках имеет свои специфические особенности и в сравниваемых языках неодинакова. Эта разность, неодинаковость обуславливается в основном с условиями (в самом широком смысле: географическими, историческими, социальными и др.) формирования концепта. Здесь мы остаемся на сложностях создания линейной схемы абстрактных концептов и стремимся хотя бы частично выяснить то, с чем это связано.

Мы в целом ряде контекстов рассмотрели понятие «mærd» и его антоним «namærd», постарались выявить в целом оттенки их значений, попытались выяснить, имеют ли они полное соответствие в английском языке, и выяснили, что в английской концептосфере полного соответствия этих понятий нет, что обусловлено национальным менталитетом, мировоззрением народа, воспитанием, взглядами на жизнь и пр. Наряду с понятиями «mærd» и «namærd», в английской концептосфере трудно найти соответствия и таким понятиям, как «namus», «qeyrət», «ar». Это четко выявляется при рассмотрении конкретных примеров. Так, слово «namus» на английский в словарях переводится, как «honour», «good name», «rectitude», «honesty». Если попытаться обратно перевести по словарям эти английские слова на азербайджанский, то увидим, что «honour» переводится как «şərəf» (слава, почет, почесть и др.), «good name» – «yaхşı ad, təmiz ad» – «честное имя, чистое (т.е. незапятнанное) имя», «rectitude» – «düzgünlük» (прямота), «honesty» – «dürüstlük» (правильность). Мы, как носители азербайджанского языка, прекрасно понимаем, что даже все эти значения вместе не могут полностью донести то, что стоит за концептом «namus» в концептосфере азербайджанца. И основная причина этого кроется не в богатстве или бедности языка. Это обусловлено тем, что концептосфера того или иного народа и отдельные концепты сформировались в различных условиях (в самом широком смысле слова) и хранятся в национальном сознании в виде определенных образов.

Rəyçi: prof., fil.e.d. F.F.Cahangirov

Fidan Abıyeva

*The Academy of the State Security Service of
the Republic of Azerbaijan named after Heydar Aliyev
Military Research Institute*

10.30546/2518-752X.2.507.061

THE EFFECTIVENESS OF GENRE-BASED PEDAGOGY IN MILITARY LANGUAGE TRAINING

Keywords: *Military English, genre analysis, military texts, military discourse*

Açar sözlər: *Hərbi İngilis dili, janr təhlili, hərbi mətnlər, hərbi diskurs*

Ключевые слова: *Военный английский, жанровый анализ, военные тексты, военный дискурс*

Introduction. In purely scientific terms Military English is a special field involving communication skills that are precise to ensure there is no obscurity in operational environments. One of the most fundamental ways of teaching English to military personnel is teaching it through genre analysis. Genre analysis is a method that focuses on examining, understanding the structure, styles, language used, linguistic features of different types of texts and discourses. According to N. Fairclough genre or type may be characterized as “socially ratified way of using language in connection with a particular type of social activity” [1, p. 27]. In terms of Military English, a genre refers to a type of discourse that follows a certain pattern and serves a specific purpose in the military sphere. Viewed from this angle, orders, briefings, operational reports, after-action reports, and manuals intended for training of military staff are among the examples that can be included into military genre. Each genre involves distinctive language features, such as structured formats, occupation-specific language, formal tone. Genre analysis involves close examining of these texts to have good handle on how language is used to achieve communicative goals within military domain. Through genre analysis, learners acquire insights into the norms, structures and requirements tied to different types of communication, which enables them to use language effectively in different military scenarios. In this regard, genre-based pedagogy centers on teaching language through the study and production of different genres. This approach enables learners to have the clear idea of not just the language itself but also the social context, objectives and intended audience of the texts. In some cases, of course, identifying purpose may be relatively easy. Recipes, for example, would appear to be straight forward instructional texts designed to ensure that if a series of activities is carried out according to prescription offered, a successful gastro-nomic outcome will be achieved [5, p.46]. Even though learners can speak English, they may not be able to understand it to the required level. In military settings, this approach can be of great value for some reasons like ensuring contextual learning. In

contextual learning learners are exposed to language in realistic settings, which has direct effect on making them become more proficient in interpreting and producing military discourse and know English well enough to handle negotiations. Learners are encouraged to engage in tasks that simulate real military scenarios, such as writing orders, creating reports on military operations or conducting briefings, thus increasing practical relevance of language learning. Genre analysis is conducted by instructors or researches to identify the specialized use of language in particular contexts, and by learners to raise their awareness of the target language [3, p.33]. By studying specific genres, learners sharpen key skills and master competences in writing, speaking and interpreting military documents and discourse. Genre based pedagogy has proved to contribute greatly to the improvement of Military English instruction in various ways. Furthermore, it leads to substantial lexical growth to report on the current operations or things alike. By analyzing military texts, learners develop an understanding of organization or phrasing in them which in turn gives rise to clear communication and effective negotiation in both written and oral forms. Communication appears to be an inseparable part of professional military practice and conversely communicative expertise is essential part of being a professional [4, p. 101]. Through the analysis of the language used in different military genres, learners acquire profound knowledge of the specific vocabulary, grammar and strategies that are effective in different contexts. Genre-based tasks reflect real military exercises, equipping learners with practice in writing orders, making reports and conducting briefings. This applied learning helps bridge the gap between academic learning and operational requirements. Military experience from the international peace support operations over the last two decades has given many proofs that effective communication is not possible without a common language [2, p.89]. For instance, a genre-based approach could entail examining the format of military operational order, highlighting essential elements like mission statements, goals and planning details. Learners could then be assigned to compose their own operational orders by applying the linguistic features and structures they have mastered. Despite the effectiveness of genre-based pedagogy, there are still challenges in applying it. The followings are among the problems faced both by learners and trainers:

- **Complexity of Military Texts.**

Military texts usually feature specialized vocabulary, intricate sentence formats and cultural elements that makes it difficult for non-native speakers or for people who are new to the subject to comprehend them.

- **Curriculum design.**

The effective implementation of genre analysis into the curriculum requires thoughtful planning to ensure that students are exposed to a variety of genres and gain structured support to understand and produce them.

- **Limited time.**

Unquestionably, military personnel have hectic schedules, so it should not be surprise if they have limited time to fully participate in genre-based activities. Therefore, it is strongly required from instructors to balance theoretical side with practical exercises.

Genre-based pedagogy offers an effective framework to language learning emphasizing a practical, context-oriented approach which not only helps learners enhance language proficiency, but also provides them with the real-world challenges of military operations. Even with its certain challenges, the significance of the genre-based pedagogy in boosting communication skills and language proficiencies makes it valuable asset for instructors teaching English in military settings.

Conclusion. Genre – based pedagogy presents an effective, practical framework for teaching Military English, focusing mainly on context-oriented approach to language acquisition. By examining specific genres used in military communication, genre analysis equips learners with skills aligned with the needs, requirements of military operations. Despite challenges such as intricate structure of military texts, time constraints, highly specialized terminology used in these texts, the benefits of genre-based teaching should not be taken lightly as genre-based teaching enhances communicative competence, forces practical application of the theoretical knowledge, and targeted language skills and becomes an invaluable asset in military English teaching.

Originality and Contribution. Existing research on genre pedagogy mainly focused on professional English, academic English rather than military English. The application of genre-based pedagogy to the military domain has received comparatively less attention so far. The article aims at filling the gap by analyzing how genre-based pedagogy can be applied to teaching language to military staff. Furthermore, it pays attention to challenges while applying genre-based pedagogy to teaching military texts which have not been fully addressed before.

Practical Implications. The practical importance of the article lies in its direct relevance to military English teaching. It sheds light on effective methods for teaching English through genre-based pedagogy. In addition, the article offers insight to the teachers who want to align classroom teaching with real- world communication. While addressing challenges, it demonstrates how to effectively apply specific competences that are important in communication in military settings and provides instructors with valuable insights offering ways to better satisfy learners` needs in military field.

References:

1. Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. London: Longman.
2. Georgieva, V. (2015). *Military English: From Theory to Practice*. Sofia: Georgi Stoikov Rakovski National Defense College.
3. Kim, D. (2015). *The Impact of Genre-Based Pedagogy for Military English Writing at the Korean Naval Academy*. University of Florida.
4. Orna-Montesinos, C. (2013). English as an International Language in the Military: A Study of Attitudes. *LSP Journal*, 4(1).
5. Swales, J. (1990). *Genre Analysis: English in Academic and Research Settings*. Cambridge: Cambridge University Press.

Fidan Abiyeva

Xülasə

HƏRBİ DİL TƏLİMİNDƏ JANR ƏSASLI TƏDRİSİN SƏMƏRƏLİLİYİ

Məqalədə janr əsaslı pedaqogikanın Hərbi İngilis dilinin tədrisində və hərbi heyətdə mühüm dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində rolu araşdırılır. Hərbi ingilis dili hərbi sahəsində, xüsusən də beynəlxalq, gərgin əməliyyat mühitlərində aydın, effektiv ünsiyyətin təmin edilməsində əvəzolunmaz vasitədir. Janr təhlili hərbi ingilis dilinin tədrisi zamanı hərbi nitqin tərkibini, ünsiyyətin məqsədini, lingvistik elementlərini anlamaq məqsədi daşıyan ən təsirli təhsil üsullarından biri hesab olunur. Öyrənənlər hərbi mətnlərdə təkrarlanan nümunələri və lingvistik normaları müəyyən etməklə, hərbi məzmununda istifadə olunan dil haqqında biliklərini artırmaqla, hərbi məzmununda istifadə olunan dil haqqında biliklərini artırmaqla.

Фидан Абиева

Резюме

**ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЖАНРОВОЙ ПЕДАГОГИКИ
В ВОЕННОЙ ЯЗЫКОВОЙ ПОДГОТОВКЕ**

В статье рассматривается роль жанровой педагогики в преподавании военного английского языка и развитии критических языковых навыков у военнослужащих. Военный английский язык является незаменимым инструментом для обеспечения четкой и эффективной коммуникации в армии, особенно в международной, напряженной оперативной обстановке. Жанровый анализ считается одним из наиболее эффективных методов обучения военному английскому языку, направленным на понимание композиции, цели общения и языковых элементов военной речи. Обучающиеся могут расширить свои знания языка, используемого в военных контекстах, выявляя повторяющиеся закономерности и языковые нормы в военных текстах.

Rəyçi: prof. A.Məmmədov

Amalya Meherremzade
Azerbaijan University of Languages

10.30546/2518-752X.2.507.065

THE CULTURAL MANIPULATION THROUGH LANGUAGE BY SOCIAL MEDIA AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Keywords: social media, algorithms, hashtags, social norms, digital communities

Açar sözlər: sosial media, alqoritmlər, hashtaglar, sosial normalar, rəqəmsal icmalar

Ключевые слова: социальные сети, алгоритмы, хэштеги, социальные нормы, цифровые сообщества

Introduction

In the digital age, social media platforms and artificial intelligence (AI) technologies have revolutionized how we communicate, share information, and interact with the world. Once simple tools for connecting people, these platforms have evolved into powerful forces that significantly shape our personal beliefs, cultural practices, and even global societal norms. With algorithms driving content creation and consumption, social media is not only a space for social interaction but also an arena where cultural narratives are constructed, ideologies are spread, and identities are formed.

As these platforms continue to grow in influence, understanding their impact on culture, identity, and society has never been more critical. The integration of AI into the content curation process amplifies the power of social media, creating both opportunities and challenges. This essay delves into how algorithms shape what we see, how they influence cultural trends, and the positive and negative effects of this new digital landscape on our collective and individual identities. From the rise of global trends to the reinforcement of biases, we explore the multifaceted role social media and AI play in shaping modern culture.

In recent years, social media platforms and artificial intelligence (AI) technologies have grown rapidly, and their influence on society and culture has become stronger than ever. These platforms are no longer just tools for sharing information—they are now powerful forces shaping the way people think, the values they hold, and even how they see themselves and others. Social media isn't just a place to connect with friends or share pictures; it has become a space where individuals' beliefs, identities, and attitudes are influenced and sometimes formed.

The Role of Algorithms in Social Media. Social media platforms like Facebook, Instagram, and TikTok use complex algorithms to show users content that is specifically tailored to their interests and online behaviors. This means that when you log in, you don't see random posts. Instead, you are shown content that the platform thinks will interest you most, based on your past likes, shares, comments, and who you follow. These algorithms present content that introduces

users to specific ideas, cultural trends, and worldviews. Over time, this can shape how people think about certain topics, from political beliefs to lifestyle choices.

The Hidden Dangers of Personalization. While personalized content can be useful in finding relevant information or staying up to date on trends, it also comes with significant risks. One major concern is that these algorithms tend to prioritize content that generates the most engagement, such as posts that are emotional, sensational, or controversial. This focus on high-engagement content can lead to the spread of misinformation, reinforce biases, and limit exposure to diverse perspectives. In some cases, users may end up with a narrow view of the world, being exposed only to ideas that align with their existing beliefs.

Moreover, the algorithms driving social media aren't neutral. They are designed to influence user behavior. The content users see is not a random selection but rather a carefully curated set of posts meant to keep them engaged, often leading them deeper into specific ideologies or viewpoints. As AI plays a bigger role in content curation, it becomes clear that these technologies shape not only what we see but also how we understand important social and political issues.

The Impact of AI and Social Media on Culture. Social media and AI are also having a profound impact on culture itself. Through language and symbols shared across networks, social media plays a significant role in shaping cultural narratives. For example, viral hashtags, memes, and popular symbols often carry specific ideological messages or cultural values. These messages spread quickly, influencing people's thoughts, and sometimes reinforcing stereotypes or promoting certain societal norms. Over time, this constant exposure can alter how people think, how they behave, and which cultural values they prioritize.

AI algorithms are at the heart of this process. By analyzing user behavior and interests, algorithms decide which content to present. This not only influences what people see but also the cultural and social ideas they absorb. For instance, if you engage with content about a particular lifestyle or worldview, the platform will likely show you more of that content, reinforcing your existing beliefs and interests.

The Positive and Negative Effects of Cultural Manipulation. The manipulation of culture through social media and AI can have both positive and negative effects.

Cultural Homogenization: One effect is the potential for cultural homogenization, where different cultures become more alike. Social media promotes global trends that, over time, can erase cultural differences. For example, the same trends, music, or fashion can spread around the world, making cultures seem more similar. This is often driven by influencers, celebrities, and global brands who set certain standards or ideals that everyone starts to follow.

Emergence of New Cultural Norms: At the same time, social media and AI give rise to new cultural values and norms. The rise of influencer culture, TikTok trends, and online activism has created new ways for young people to define themselves and engage with society. These new cultural norms may sometimes clash with traditional values or long-standing cultural practices, leading to tensions between generations or communities.

Shaping Identity: Social media and AI also play a role in shaping both individual and collective identities. People now form their identities not only in relation to their immediate social circles but also in the context of a global, online

community. Social media allows people to present themselves in specific ways, influenced by the trends and norms that dominate these platforms. Over time, social media becomes a powerful force in defining what is "normal," what is "cool," and what is considered socially acceptable.

Social Media, Beauty Standards, and Identity. Platforms like Instagram have become major players in shaping cultural standards, especially in areas like beauty and self-image. Influencers often promote certain beauty ideals, creating a pressure for young people to conform to these standards. Through posts, filters, and advertisements, these platforms can affect how users perceive their own appearance and their self-worth. This phenomenon contributes to the rise of cosmetic culture, where physical appearance is often prioritized over other aspects of identity.

TikTok and the Fast-Paced Transformation of Culture. TikTok, known for its short, dynamic videos, is another platform where cultural trends emerge and spread rapidly. Trends can go viral in a matter of hours, and users quickly adopt new ideas, memes, or political movements. This fast-paced nature of TikTok culture allows for the rapid creation and diffusion of new cultural values, ideologies, and social movements. While this can be exciting and energizing, it also means that culture is in constant flux, with trends and values changing at an accelerated pace.

Conclusion. The influence of social media and AI on cultural manipulation is undeniable. These platforms are not just places for entertainment or socializing; they are shaping individual identities, collective cultures, and social norms. Algorithms, designed to keep users engaged, are now powerful tools that influence the way people think, what cultures they adopt, and which ideologies they support.

However, this influence is not without consequences. The manipulation of culture through social media and AI can have both positive and negative effects. While it can lead to the spread of new cultural values and norms, it can also contribute to cultural homogenization and the reinforcement of biases. As these platforms continue to evolve, it is crucial that we recognize their impact on society and culture, and consider how to balance the benefits with the risks of cultural manipulation.

Future research should explore the broader implications of social media and AI on cultural diversity, identity formation, and global social norms. Only then can we fully understand the extent to which these technologies are shaping our world.

References:

1. Chomsky, N., & Herman, E. (2002). *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. Pantheon Books.
2. Van Dijck, J. (2013). *The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media*. Oxford University Press.
3. Zengler, T. (2019). *AI for Social Good: How Artificial Intelligence is Transforming Society*. O'Reilly Media.
4. Əhmədov, A. (2021). Sosial media və mədəniyyətin formalaşmasında rolu. Bakı: Nəşriyyat.
5. Qasimov, M. (2019). Süni intellektin sosial şəbəkələr üzərindəki təsiri. Bakı: Elm və Təhsil.

Amalya Məhərrəmzadə

Xülasə

**SOSIAL MEDIA VƏ SÜNİ İNTELLEKTİN DİL ÜZƏRİNDƏN
MƏDƏNİ MANİPULYASIYASI**

Son illərdə sosial media platformaları və süni intellekt (SI) texnologiyaları sürətlə inkişaf edərək cəmiyyət və mədəniyyət üzərindəki təsirlərini daha da gücləndirmişdir. Bu platformalar yalnız məlumat paylaşmaq üçün alətlərdən ibarət deyil, insanların düşüncə tərzini, dəyərlərini və özlərini və başqalarını necə gördüklərini formalaşdıran güclü təsir vasitələrinə çevrilmişdir.

Sosial media platformalarında istifadəçilərin qarşısına çıxan məzmun, istifadəçinin maraq və davranışlarına əsaslanaraq alqoritmlər tərəfindən seçilir. Bu şəxsi məzmunlar, istifadəçiləri müxtəlif ideologiyalara, həyat tərzlərinə və dünyagörüşlərinə yönləndirə bilər. Lakin bu alqoritmlərin əsas məqsədi istifadəçiləri daha çox əlaqə yaratmağa sövq etmək olduğu üçün, bəzən saxta məlumatların yayılması, təhrif olunmuş dünya görüşlərinin formalaşması və müxtəlif baxışların təhrif edilməsi kimi problemlər ortaya çıxır.

Амалыя Мехерремзаде

Резюме

**КУЛЬТУРНАЯ МАНИПУЛЯЦИЯ ЧЕРЕЗ СОЦИАЛЬНЫЕ МЕДИА
И ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ**

В последние годы социальные медиа-платформы и технологии искусственного интеллекта (ИИ) развиваются с высокой скоростью, усиливая их влияние на общество и культуру. Эти платформы уже не являются просто инструментами для обмена информацией, а стали мощными средствами формирования мышления людей, их ценностей, а также того, как они видят себя и других.

Контент, который появляется на социальных медиа-платформах, выбирается алгоритмами на основе интересов и поведения пользователей. Этот персонализированный контент может направлять пользователей к различным идеологиям, стилям жизни и мировоззрениям. Однако основной целью этих алгоритмов является побуждение пользователей к большему взаимодействию, что порой приводит к распространению ложной информации, формированию искажённых мировоззрений и искажению различных точек зрения.

Rəyçi: prof. A.Y.Məmmədov

ƏDƏBİYYAT

Nərmin Kərimova
Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.2.507.070

APOKALİPTİK ƏDƏBİYYATIN TARİXİ VƏ POSTMODERN MÜSTƏVİDƏ TƏHLİLİ

Açar sözlər: elmi fantastika, apokaliptik diskurs, mədəni transformasiya, son, başlanğıc

Keywords: science fiction, apocalyptic discourse, cultural transformation, end, beginning

Ключевые слова: научная фантастика, апокалиптический дискурс, культурная трансформация, конец, начало

Giriş. Spekulyativ təxəyyülə əsaslanan elmi fantastika janrı gələcəkdə elmi və texnoloji inkişafın doğura biləcəyi dəyişikliklərin mümkün təsvirlərini ortaya qoyur. Elmi fantastika gələcəyə dair proqnozlar verməklə kifayətlənmir, eyni zamanda insanın mənəvi və sosial dəyərlərini də təhlil edən yanaşma formalaşdırır.

Elmi fantastikanın alt janrlarından olan apokaliptik ədəbiyyat bəşəriyyətin məhvə sürüklənməsini və sivilizasiyanın süqutundan sonrakı vəziyyəti təsvir edir. Apokaliptik ədəbiyyatın formalaşması və inkişafı bəşəriyyətin XX əsrdə yaşadığı real fəlakətlərin, xüsusilə dünya müharibələrinin yaratdığı sarsıntılarla sıx bağlıdır.

İşin elmi yeniliyi. Apokaliptik ədəbiyyat sadəcə dini və fəlakət yönümlü aspektlər ilə məhdudlaşmır, mürəkkəb və çoxqatlı mədəni diskurs kimi də çıxış edir. Məqalədə apokaliptik və distopik janrlar arasında mövcud olan struktur və semantik fərqlər nəzəri baxımdan müqayisəli şəkildə araşdırılmış, apokalipsis ideyasının XX əsr mədəniyyətindəki funksiyaları təhlilə cəlb olunmuşdur. Həmçinin apokaliptik ədəbiyyatın postmodernist fəlsəfi yanaşmalar ilə kəsişmə nöqtələri postmodernist nəzəriyyəçilərin fikirləri əsasında təqdim olunmuşdur. Bununla yanaşı, məqalə mədəni və etik yenilənmə ideyasının apokaliptik struktur daxilində necə formalaşdığı ilə bağlı müxtəlif tədqiqatçıların konseptual yanaşmalarını analitik şəkildə ümumiləşdirmişdir.

İşin praktiki əhəmiyyəti. Apokaliptik təxəyyülün zamanla dəyişməsi və bu dəyişikliyin cəmiyyətin kollektiv şüurundakı narahatlıqlarla əlaqəli olduğunu göstərən məqalədə apokaliptik janr üzrə müasir nəzəri fikirlərin sistemləşdirilməsi bu sahədə aparılan elmi diskursların tədris prosesinə integrasiyasına imkan yaradır.

Aparılan təhlillərin nəticəsində formalaşan əsas fikirlər ədəbiyyatşünaslıq fənni çərçivəsində janrların diskursiv inkişafını əhatə edən dərş vəsaitlərində istifadə oluna bilər. Eyni zamanda “son”, “yenilənmə” və “tarixin sonu” kimi anlayışların analitik təhlili vasitəsilə həm tədqiqatçılar, həm də tələbələr üçün apokaliptik düşüncənin mədəni və fəlsəfi çalarlarını izah edən konseptual baza formalaşdırılır ki, bu da tədqiqatın praktiki əhəmiyyətini müəyyənləşdirən əsas amillərdəndir.

Apokaliptik dünyagörüşün tarixi transformasiyası.

XX əsrdə baş vermiş qlobal miqyaslı hadisələr həm fərdi, həm də kollektiv şüurda dərin və silinməz izlər buraxmışdır. Həmin hadisələr insanın texnoloji və siyasi potensialının dağıdıcı ola biləcəyini nümayiş etdirmiş, bəşəriyyətin öz əli ilə özünün məhvini səbəb ola biləcəyi ehtimalını ciddi təhlükəyə çevirmişdir.

Bütün bu hadisələrdən sonra formalaşan intellektual və mədəni mühit əvvəlki dövrlərin fəlsəfi və estetik düşüncə sistemlərinin davamını çətinləşdirmişdir. Universal dəyərlərə, irəliləyişə və humanizmə əsaslanan baxışlar yerini mədəni skeptisizmə, etik və estetik qeyri-müəyyənliyə vermişdir. Belə bir şəraitdə apokaliptik düşüncə təkcə dünyanın fiziki və dini baxımdan sonunu deyil, həm də mə-nəvi, intellektual və mədəni tənəzzül ehtimalını ifadə etməyə başlamışdır.

Xristian teologiyasında dünyanın sonuna dair ilahi vəhyləri ifadə etmək üçün istifadə olunan “apokalipsis” termini müasir akademik diskursda, xüsusilə dinşünaslıq, fəlsəfə və ədəbiyyatşünaslıq sahələrində daha geniş mənə çalarları kəsb etmişdir.

Bu anlayış XIX əsrdə ilk dəfə sistemətik şəkildə alman tədqiqatçıları tərəfindən elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Onlar apokaliptik mətnləri yalnız dini vəhy forması kimi deyil, həm də sosial-mədəni kodların daşıyıcısı və ictimai transformasiyalara dair simvolik xəbərdarlıq kimi təhlil etmiş, apokalipsis anlayışa yeni mənalar yükləmişlər ki, bunun nəticəsində, anlayış sekulyar kontekstdə, həm də interkonfessional münasibətlər prizmasından təhlil obyektinə çevrilmişdir.

“Qurtuluş tarixi” (*Heilsgeschichte*) konsepsiyasının banisi olan İohan Kristian Konrad fon Hofmann (*Johann Christian Konrad von Hofmann*) apokaliptik mətnləri tarixi prosesin bir hissəsi kimi təhlil etmişdir. Alimin fikrincə, apokaliptik mətnlər yalnız axirət haqqında vəhy deyil, Tanrının tarixə müdaxiləsinin ifadəsidir. O bu cür mətnlərin zamanın axarı içində Tanrının iradəsini və gələcəyə dair planını açıqladığını qeyd edir.

Apokaliptik mətnlər üzərində apardığı tədqiqatla tanınan digər alman alim Ernst Vilhelm Henqstenberqdır (*Ernst Wilhelm Hengstenberg*). O, Əhdi-Ətiqdə yer alan, apokaliptik ədəbiyyatın əsas nümunələrindən sayılan “Daniel” kitabı ilə yanaşı, Əhdi-Cədidin həm sonuncu, həm də apokaliptik ədəbiyyat nümunəsi kimi qəbul edilən “Vəhy” kitabını da xristian esxatologiyası kontekstində təhlil etmiş və belə bir qənaətə gəlmişdir ki, apokalipsis gələcəkdə baş verəcək hadisələrin xə-bərçisidir.

Vilhelm Henqstenberqin yaşamasından fərqli olaraq, apokaliptik ədəbiyyatı İsrail dini tarixinin inkişaf mərhələsi kimi görən Yulius Vellhauzen (*Julius Wellhausen*) isə apokaliptik ədəbiyyata tarix-tənqid metodologiyası ilə yanaşır. O bu mətnləri yəhudi xalqının siyasi təzyiqlər və sosial ümitsizlik şəraitində yaratdığı psixoloji və dini reaksiyanın məhsulu kimi qiymətləndirir. O hesab edir ki,

apokaliptik mətnlər gələcəyə ümid bəsləyən, lakin real siyasi dəyişikliklərə nail ola bilməyən cəmiyyətin ruhani təsəllisi kimi meydana çıxmışdır.

Herman Qunkel (*Hermann Gunkel*) isə apokaliptik janrın mifoloji köklərinə diqqət yetirir. Apokaliptik mətnləri qədim miflərin yenidən işlənmiş forması hesab edən Gunkel məsələyə forma tənqidi (*formgeschichte*) prizmasından yanaşmışdır. O, apokaliptik mətnləri kollektiv yaddaşda kök salmış miflərin yeni dini kontekstdə yenidən formalaşmış variantı olduğunu vurğulayır.

Göründüyü kimi, bu tədqiqatçılar apokaliptik ədəbiyyata fərqli elmi və fəlsəfi baxış bucaqlarından yanaşmış, teoloji, tarixi, sosioloji və mifoloji qatları üzə çıxarmışlar. İ.Hofmann apokaliptik ilahi məqsədin tarixdə mərhələli şəkildə açılması kimi təhlil edir. Lakin digər tədqiqatçılar apokaliptik mətnlərdə daha çox insanın sosial və psixoloji vəziyyətinin araşdırılmasına yönəliirlər. İ.Hofmann və V.Henqstenberq apokaliptik ilahi planla əlaqələndirərsələr də, Hofmann daha çox tarixi prosesə diqqət yetirir, V.Henqstenberq vəhylərin peyğəmbərlik funksiyasını müdafiə edir. Digərlərindən fərqli olaraq, Y.Vellhauzen apokaliptik mətnləri vəhy deyil, tarixi-psixoloji fenomen kimi izah edir və onların dini dəyərini ikinci plana qoyur. Apokaliptik nə vəhy, nə də siyasi reaksiya kimi görən H.Qunkel bu mətnlərdə ilkin mifik düşüncənin izlərini axtarır və dini məzmunu simvolik-şüuraltı səviyyədə izah edir.

Apokaliptik və distopik janrların müqayisəli təhlili.

Apokaliptik düşüncədə dünyanın artıq yaşanacaq bir yer olmaması ideyası onu müəyyən mənada distopik janr ilə yaxınlaşdırır. Hər iki janrda bəşəriyyətin gələcəyi ilə bağlı dərin narahatlıq və pessimist baxış mövcuddur. Lakin bu janrlar arasında mahiyyətə mühüm fərqlər var.

Distopik ədəbiyyat, əsasən, gələcəkdəki bir cəmiyyətin sosial, siyasi və texnoloji inkişaf nəticəsində totalitar nəzarətə və mənəvi degradasiyaya sürüklənməsini əks etdirir. Bu cür mətnlərdə totalitar idarəetmə, fərdi azadlıqların məhdudlaşdırılması, texnologiyanın insan həyatına nəzarət vasitəsinə çevrilməsi, ideoloji manipulyasiya və sosial bərabərsizliyin dərinləşməsi kimi motivlər yer alır. Janrın əsas konflikt xətti fərddə dominant sistem arasındakı qarşıdurma üzərində qurulur. Fərd sistemə qarşı çıxır, bəzən isə bu sistemlə uyğunlaşmaq məcburiyyətində qalır.

Distopik janrdan fərqli olaraq, apokaliptik ədəbiyyat daha çox sosial və mədəni strukturun çökməsindən sonrakı systemsizliyə diqqət yetirir. Burada artıq cəmiyyətin mövcud strukturları dağılmış, mədəni və sivilizasiya sistemləri tənəzzül yaşamışdır. Əsərlərdə təsvir olunan dünya, adətən, kütləvi ekoloji fəlakətlər, nüvə müharibələri, ölümcül epidemiyalar və ya fəvqəltəbii qüvvələrin müdaxiləsi ilə məhv olmuşdur. İnsanın əsas motivasiyası daha çox sağ qalmaq instinkti ilə müəyyənləşir. Qəhrəmanlar sistemə qarşı çıxmırlar, xaos vəziyyətində həyatda qalmağa, birlik yaratmağa və yeni bir cəmiyyət qurmağa cəhd göstəriirlər.

Bundan əlavə, iki janr arasında zaman konsepsiyası ilə bağlı yanaşma da fərqlidir. Distopik mətnlərdə gələcək mövcud problemlərin məntiqi nəticəsi kimi şərh olunur. Apokaliptik əsərlərdə isə qırılma nöqtəsi artıq baş vermişdir. Burada diqqət əsasən cəmiyyətin qalıqları üzərində yeni başlanğıc ehtimallarına yönəlir.

Bu fərqlər əsasında demək mümkündür ki, distopik ədəbiyyat cəmiyyətin gələcəyinə dair tənqidi yanaşma təqdim edir, apokaliptik ədəbiyyat isə ekzistensial və metafizik sualları gündəmə gətirir.

Apokaliptik ədəbiyyatda fəlakət və bərpa ideyası.

Apokaliptik ədəbiyyatın yalnız fəlakətlərin təsviri ilə məhdudlaşmadığını vurğulayan bir sıra tədqiqatçılar bu janrın insan psixikasının və kollektiv arzuların dərin qatlarına işıq tutduğunu qeyd edirlər. Belə yanaşmalara əsasən, dünyanın sonunu anlayışı sadəcə fiziki və sosial məhvə aktı deyil, eyni zamanda fərdi və cəmiyyətin arzuladığı transformasiyanın metaforasıdır. Bu kontekstdə “son” anlayışı həm real, həm də simvolik səviyyədə şərh oluna bilər. “Son” yeni mərhələyə keçidin, keçmişlə üzləşmənin və mənəvi yenidən doğuluşun imkanına çevrilir. Bu baxımdan, professor Erik S. Rabkinin (*Eric S. Rabkin*) fikirləri diqqəti cəlb edir: *“Dünyanın sonuna dair hekayələr bir tərəfdən, cəmiyyətin sosial dəyərlərinin mümkün nəticələrini üzə çıxarır, digər tərəfdən isə kollektiv və fərdi arzularımızın mənasını açır. Dünya hansı sonla qarşılaşarsa, həmin son onun öz daxili məntiqindən doğur: dünyanın məhv edilməsi – vətəndaş, uşaq, ən əsası, fərd üçün – yeni bir dünyanın yaradılması və yenidən formalaşdırılması məqsədi daşıyır”* [11, s. 8]. E. Rabkinə görə, apokalipsisin əsas məqsədi dağılmanı təsvir etmək deyil, onun nəticəsində baş verə biləcək yaradıcı yenilənməni mümkünləşdirməkdir. Burada məhv həm metaforik katarsis, həm də insani iradənin və təxəyyülün fəallaşması üçün başlanğıc nöqtəsi kimi təqdim olunur. Bu yanaşmaya əsasən, yeni dünyanın qurulması yalnız xarici reallığın dəyişməsi deyil, fərdin iç dünyasında baş verən dərin mənəvi və əxlaqi transformasiyanın nəticəsidir.

Amerikalı ədəbiyyatşünas və tənqidçi Ceyms Berqerin (*James Berger*) də apokaliptik düşüncəyə dair təqdim etdiyi konsepsiya çağdaş mədəniyyətin strukturlaşmasında böyük əhəmiyyət daşıyır. O, həm *“Sonun Ardınca: Post-apokalipsisin ifadə forması”* (*After the End: Representations of Post-apocalypse*, 1999) adlı tədqiqatında, həm də *“XX əsr apokalipsisi: Proqnozlar və nəticələr”* (*Twentieth Century Apocalypse: Forecasts and Aftermaths*, 2000) adlı məqaləsində apokalipsisin artıq baş vermiş bir hadisə kimi təcrübə edildiyini irəli sürür. C. Berqerə görə, XX əsrin ikinci yarısından etibarən bəşəriyyət sadəcə potensial fəlakətlərlə deyil, artıq yaşanmış dağıntıların nəticələri ilə yaşamağa məcbur qalmışdır. E. Rabkin kimi onun təhlilində də “son” həm real, həm də simvolik səviyyədə təzahür edir. Real səviyyədə o, soyqırım, atom bombaları, ekoloji və nüvə təhlükələrini, simvolik səviyyədə isə mədəniyyətin dağılması, ideologiyaların süqutu və kollektiv dəyərlərin aşınması kimi hadisələri nəzərdə tutur. C. Berqerin fikrincə, bu travmalar sadəcə keçmişin izlərini daşımır, həmçinin onlar çağdaş ictimai və bədii şüurun formalaşmasında əsas rol oynayan mədəni təməl qatlarına çevrilmişdir.

“XX əsr apokalipsisi: Proqnozlar və nəticələr” məqaləsində tədqiqatçı apokaliptik düşüncəni mədəni-psixoloji narahatlıqlar fonunda yaranmış refleksiya forması qismində dəyərləndirir. O bildirir ki, *“apokaliptik düşüncə dünya üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edən travmatik hadisələrin yaratdığı narahatlıq fonunda formalaşır”* [3, s. 389]. Deməli, apokalipsis sadəcə məhv aktı deyil, həm də kollektiv şüurun pozulması və yenidən qurulması prosesidir.

Apokaliptik əsərlərdə tez-tez rast gəlinən mövzulardan biri post-apokaliptik dövrdə sağ qalan insanların taleyidir. Apokalipsis mövzulu əsərlərdəki obrazlar ənənəvi dəyərlərə sadıq qalsalar da, C. Berqer hesab edir ki, keçmiş strukturlara bağlılıq onların eyni səhvləri təkrarlamasına gətirib çıxarır. Bu da insanların tarixdən dərs çıxarmadığının sübutudur.

Bu fikirlər akademik Qabriel Makkinin (*Gabriel McKee*) apokaliptik ədəbiyyata yanaşması ilə tamamlanır. Q.Makki apokaliptik mətnləri yalnız gələcəkdə baş verəcək fəlakətləri xəbər verən narrativlər kimi deyil, həm də mövcud sosial-əxlaqi quruluşu tənqid edən və bu quruluşun ilahi iradəyə əsaslanan yeni bir sistemlə əvəz olunmasını ehtiva edən ideoloji layihə kimi dəyərləndirir. Onun fikrincə, *“apokaliptik ədəbiyyat gələcəklə bağlıdır və mövcud nizamın məhv olması, dirilər və ölümlər üzərində hökm verilməsi və nəticədə, ilahi şəkildə idarə olunan yeni bir nizamın qurulması ilə nəticələnməyə böhranı proqnozlaşdırır”* [10, s. 236]. Q.Makkinin yanaşması da apokaliptisi yalnız son kimi deyil, həm də mənəvi və etik yenilənmə aktı kimi təqdim edir.

Ədəbiyyatşünas Devid C.Li (*David J. Leigh*) apokaliptik strukturun əsasını təşkil edən arxetipləri sistemli şəkildə təhlil edir. O, “XX əsr nəsrində apokaliptik modellər” (*Apocalyptic Patterns in Twentieth-Century Fiction*, 2008) adlı kitabında apokaliptik ədəbiyyatda rast gəlinən əsas elementləri aşağıdakı şəkildə təqdim edir: *“Kosmik fəlakət, köhnə dövrdən yeni dövrə keçid, xeyir və şər qüvvələr arasındakı mübarizə, ali cənnətə çatmaq arzusu, Tanrının köməyi və son mühakimə mərhələsi”* [8, s. 5]. Bu elementlər yalnız dini mətnlərdə deyil, həm də modern və postmodern ədəbiyyatda simvolik formada işlənmiş kompleks arxetiplər kimi çıxış edir. D.Li bu strukturları “tarixin qırılma nöqtəsi” və “yenidən doğuluş” kimi anlayışlarla əlaqələndirir.

D.Linin təhlilində kosmik fəlakət motivi insanlığın qarşı-qarşıya qaldığı ümumbəşəri məhv təhlükəsini simvolizə edir. Bu fəlakətlər texnoloji inkişafın nəzarətsiz nəticələri, ekoloji böhran, nüvə müharibəsi və ya yadplanetli müdaxiləsi şəklində təqdim edilir. Köhnə dövrdən yeni dövrə keçid isə sadəcə zaman ölçüsündə dəyişiklik deyil, həm də mədəni və mənəvi transformasiyanı ehtiva edir ki, bu da əsasən dağıdıcı və sarsıdıcı hadisələrlə müşayiət olunur. Xeyir və şər arasındakı mübarizə dini simvollarla mələk və şeytan qismində təqdim olunsada, müasir ədəbiyyatda sosial ədalətsizlik, siyasi repressiya və psixoloji parçalanmaların təsviri formasında ifadə edilir. Ali cənnətə çatmaq arzusu isə həm ilkin mifik başlanğıca qayıdışı, həm də utopik gələcəyə yönəlmiş metafizik ümidləri simvollaşdırır. Bu istək apokaliptik ədəbiyyatda yalnız dini məkan anlayışı ilə yox, həm də estetik və etik idealizmlə sıx bağlıdır. Cənnət burada insanlığın mənəvi bütövlüyə və harmoniyaya çatmaq istəyinin bədii təzahürü kimi çıxış edir.

Apokaliptis ideyasının mədəniyyətin tənəzzülü və tarixin sonu kontekstində şərhə də vacib istiqamətlərdən biridir. İspan filosofu Xose Orteqa-i-Qasset (*José Ortega y Gasset*) “Kütlələrin üsyanı” (*La rebelión de las masas*) əsərində apokaliptik çöküşü tarixin fərdiyyət prinsipi üzərində qurulmuş mərhələsinin sonu kimi dəyərləndirir. Onun fikrincə, fərdi və yaradıcı potensialın kollektiv və bərabərləşdirici şüurla əvəz olunması mədəniyyətin öz-özünü inkarına və tənəzzülə aparır.

Apokaliptik ədəbiyyat fəlakətlərin təsviri ilə kifayətlənmir, insanın həm fərdi, həm də kollektiv transformasiyasını əks etdirir. O, keçmişlə üzləşməni və yeni başlanğıc ehtimalını simvolizə edir, mədəni və etik yenilənmənin zəruriliyini vurğulayır. Apokaliptik janr həm tarixi təcrübələrə, həm də gələcəyə yönəlmiş ümid və qorxulara aid suallar ortaya qoyur və insan mövcudluğunun mürəkkəbliyini ifadə edir.

Postmodern apokaliptik: Tarixin, reallığın və məna sistemlərinin dağılması.

Postmodernist nəzəriyyəçilər Jan-Fransua Liotar (*Jean-François Lyotard*), Jan Bodriyar (*Jean Baudrillard*) və Frensis Fukuyama (*Francis Fukuyama*) bu baxış bucağını daha da inkişaf etdirərək metanarrativlərin çökməsi, mədəniyyətin simulyakrlarla əvəzlənməsi və reallıqla əlaqənin qırılması kimi anlayışlarla apokaliptik dünyagörüşünü formalaşdırırlar.

J.Liotar metanarrativlərin süqutunu bilik sistemlərinin və ictimai legitimliyin zəifləməsi ilə əlaqələndirir. Onun fikrincə, Maarifçilik dövründən etibarən Qərb sivilizasiyası elmi bilik, irəliləyiş və azadlıq kimi universal metanarrativlərə əsaslanmışdır. Lakin postmodern dövrdə bu hekayələr parçalanmışdır. Heç bir ideoloji, yaxud elmi sistem artıq ümumbəşəri iddia irəli sürə bilmir. "*Postmodernizmdə legitimlik metanarrativlərdən deyil, lokal dil oyunlarından və heterogen biliklərdən yaranır*" [9, s. 24]. Bu, mədəni və ideoloji baxımdan apokaliptik dönüş kimi şərh olunur. Çünki vahid məna və universal məqsəd anlayışları yoxa çıxır, insanlıq tarixi "çoxsəslilik və fraqmentasiya" şəklində yenidən yaranır.

J.Bodriyar "Simulyakrlar və simulyasiya" (*Simulacra and Simulation*, 1981) əsərində simulyasiya konsepsiyası vasitəsilə göstərir ki, postmodern mədəniyyət artıq reallığın özünü yox, onun saxta surətlərini təqdim edir. O bu prosesi hiperreallıq adlandırır. "*Reallıq artıq yoxdur, yalnız kodlar və simulyasiyalar var. Apokaliptik artıq gələcəkdə gözlənilən hadisə deyil, hər gün ekranlarda yaşanandır*" [1, s. 59]. J.Bodriyar üçün apokaliptik dünya artıq fəlakətlər və ya Tanrının qəzəbi nəticəsində yox, simulyasiyanın reallığı əvəz etməsi ilə meydana gəlir. Mədəniyyət öz obyektiv əsasını itirir, tarix virtuallaşır, mənalar parçalanaraq qeyri-müəyyənləşir.

F.Fukuyama isə 1989-cu ildə "tarixin sonu" konsepsiyasını irəli sürərək kommunizmin dağılması və liberal demokratiyanın yayılması ilə bəşəriyyətin ideoloji inkişafının son mərhələsinə çatdığını iddia edir: "*İnsanlıq tarixi ideoloji mübarizə tarixini bitirmişdir. Liberal demokratiya son universal idarə forması kimi qalmışdır*" [6, s. 3]. F.Fukuyamanın fikri özündə utopik və apokaliptik ikiliyi əks etdirir. Utopik baxımdan, F.Fukuyama bütün ideoloji qarşıdurmaların bitəcəyini, sabit və dinc bir dünya qurulacağını vəd edir. Apokaliptik məzmun etibarilə isə bu fikir tarixin dayandığını, gələcəyin mənasız bir təkrara çevrildiyini ehtiva edir.

Postmodern nəzəriyyəçilərin yanaşmaları göstərir ki, apokaliptik düşüncə sadəcə gələcəkdəki fəlakətlərə dair xəbərdarlıq deyil, həm də çağdaş mədəniyyətin və təfəkkür sistemlərinin dağılma prosesini təhlil edən konseptual çərçivədir. Bu yanaşma metanarrativlərin süqutu, simulyasiyanın reallığı əvəzlənməsi və tarixi prosesin dayanması kimi anlayışlar vasitəsilə bir tərəfdən, mədəni tənəzzülün şərhini təqdim edir, digər tərəfdən, mənənin, tarixin və reallığın yenidən qurulması zərurətini ön plana çəkir.

Nəticə.

Apokaliptik ədəbiyyat müasir dünyanın üzləşdiyi narahatlıqların və mənəvi böhranların bədii ifadəsi kimi çıxış edir. Bu janr yalnız fəlakətlərin və fiziki məhvənin təsviri ilə məhdudlaşmır, həmçinin insanın özü ilə, keçmişi və mümkün gələcəyi ilə üz-üzə qaldığı bir düşüncə sahəsi yaradır. Apokaliptik motivi vasitəsilə texnologiya, hakimiyyət, təbiət və insanın daxili aləminə dair bir sıra suallar irəli sürülür. Baş

verən fəlakətlər təkcə maddi deyil, eyni zamanda mənəvi və mədəni çöküşləri əks etdirir. Bütün bunlar apokaliptik ədəbiyyatın yalnız sonu ifadə etmədiyini, həm də sonun içində gizlənmiş yeni başlanğıcları dəyərləndirən janr olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Baudrillard, J. *Simulacra and Simulation* / J. Baudrillard. – University of Michigan Press, – 1994. – 164 p.
2. Berger, J. *After the End: Representations of Post-apocalypse* / J. Berger. – Minneapolis: University of Minnesota Press, – 1999. – 304 p.
3. Berger, J. *Twentieth Century Apocalypse: Forecasts and Aftermaths* // *Twentieth Century Literature*, – 2000. Vol. 46, № 4, – p. 387–395.
4. Collins, J. *The Apocalyptic Imagination: An Introduction to Jewish Apocalyptic Literature* / J. Collins. – Eerdmans, – 1998. – 351 p.
5. Cross, F. M. *Canaanite Myth and Hebrew Epic: Essays in the History of the Religion of Israel* / F. M. Cross. – Harvard University Press, – 1997. – 396 p.
6. Fukuyama, F. *The End of History and the Last Man* / F. Fukuyama. – Free Press, – 2006. – 464 p.
7. Kellner, D. *Jean Baudrillard: From Marxism to Postmodernism and Beyond* / D. Kellner. – Stanford University Press, – 1989. – 246 p.
8. Leigh, D. J. *Apocalyptic Patterns in Twentieth-Century Fiction* / D. J. Leigh. – University of Notre Dame Press, – 2008. – 272 p.
9. Lyotard, J. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge* / J. Lyotard. – Minneapolis: University of Minnesota Press, – 1984. – 144 p.
10. McKee, G. *The Gospel according to Science Fiction* / G. McKee. – Louisville, KY: Westminster John Knox Press, – 2007. – 312 p.
11. Rabkin, E. S. *The End of the World* / E. S. Rabkin, M. H. Greenberg, J. D. Olander – Southern Illinois University Press, – 1983. – 242 p.
12. Ортега-и-Гассет, Х. *Восстание масс* / Х. Ортега-и-Гассет. – Москва: АСТ, 2002. – 509 с.

Narmin Karimova

Summary

HISTORICAL AND POSTMODERN ANALYSIS OF APOCALYPTIC LITERATURE

The article examines the formation, philosophical foundations, and cultural significance of apocalyptic literature as a subgenre of science fiction. Emerging in the context of global catastrophes such as wars, genocides, and ecological crises of the XX century, the genre reflects not only physical destruction but also the decline of human moral, social, and cultural frameworks.

German scholars have interpreted this genre within religious and historical contexts, while contemporary researchers such as Rabkin, Berger, McKee, and Leigh regard it as a symbolic space for transformation and renewal.

The article also clarifies the distinctions between apocalyptic and dystopian genres and analyzes the apocalyptic perspectives on reality, history, and meaning systems through the lens of postmodern theorists such as Lyotard, Baudrillard, and Fukuyama.

Нармин Каримова

Резюме

**ИСТОРИЧЕСКИЙ И ПОСТМОДЕРНИСТСКИЙ АНАЛИЗ
АПОКАЛИПТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ**

В статье рассматриваются формирование, философские основания и культурная значимость апокалиптической литературы как поджанра научной фантастики. Возникшая на фоне глобальных катастроф XX века – войн, геноцидов и экологических кризисов, данная литература отражает не только физическое разрушение, но и упадок нравственных, социальных и культурных основ человеческого бытия.

Немецкие исследователи трактуют этот жанр в религиозно-историческом контексте, тогда как современные учёные, такие как Рабкин, Бергер, Макки и Лей, рассматривают его как пространство трансформации и обновления.

Также в статье проводится разграничение между апокалиптическим и антиутопическим жанрами, а апокалиптическое мировоззрение в отношении реальности, истории и системы смыслов анализируется через призму постмодернистских теорий Лиотара, Бодрийяра и Фукуямы.

Rəyçi: fil.e.d., prof. A.Z.Sabitova

Muxtar Kazımoğlu-İmanov
Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.2.507.072

XALQ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ YALANÇI QƏHRƏMAN ARXETİPİ

Açar sözlər: Əkizlər mifi, mərasim, inanc sistemi, folklor, mənfə yalançı qəhrəman, müsbət yalançı qəhrəman, yalançı qəhrəmanın magik funksiyası.

Keywords: mythologeme of twins, narrative motif, ritual culture, belief systems, oral tradition, folklore, false hero archetype, comic false hero, protective ritual functions

Ключевые слова: миф о близнецах, ритуал, система верований, устная традиция, фольклор, отрицательный ложный герой, положительный ложный герой, магическая функция архетипа.

Giriş. Folklor anlayışı altında daha çox xalq ədəbiyyatının başa düşülməsi və folklorşünaslığın da ən çox xalq ədəbiyyatının ayrı-ayrı janrlarını araşdırmağa istiqamətləndirilməsi sovet dövrünün yanlış tendensiyalarından biridir. Bu yanlışlığı aradan qaldırmaq üçün, ilk növbədə, folklorşünaslığı bu elm sahəsinə son dərəcədə yaxın olan etnoqrafiya və sənətsünaslığın imkanları ilə təmin etmək lazım gəlir. Sənətsünaslığın araşdırma imkanları folklorun mahiyyətindəki musiqi amilini, etnoqrafiyanın araşdırma imkanları isə folklorun adət-ənənələrlə bağlılığını ardıcıl tədqiqat predmetinə çevirməyə əsaslı zəmin yaradır. Xalq mədəniyyətində yalançı qəhrəman arxetipini qənaətbəxş şəkildə araşdırmaq folklorun musiqi və adət-ənənələrlə qırılmaz bağlılığını nəzərə almaqla mümkün olur.

Mövzunun aktuallığı. Yalançı qəhrəman arxetipi elə bir mövzudur ki, onun araşdırılması multidissiplinar yanaşma tələb edir. Yəni sənətsünaslıq və etnoqrafiya konteksti bu problemin elmi həlli üçün tam kifayət etmir və tədqiqatçı çağdaş psixologiya elminin, xüsusən də K.Q.Yunqun arxetiplər nəzəriyyəsinin imkanlarından istifadə etmək zərurəti qarşısında qalır. Multidissiplinar yanaşma yalançı qəhrəman kimi az işlənmiş bir mövzunun əsas parametrlərini müəyyənləşdirməyə yaxından kömək edir. Bir tərəfdən mövzunun indiyəcən hərtərəfli öyrənilməməsi, digər tərəfdən isə araşdırmada müxtəlif elm sahələrinə aid yanaşmaların ortaq məxrəcə gətirilməsi məqalənin aktuallığını şərtləndirən əsas amillər kimi ortaya çıxır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalə Azərbaycan folklorşünaslığında yalançı qəhrəman arxetipinə həsr olunmuş ilk məqalədir. İlk dəfə olaraq bu məqalədə yalançı qəhrəman arxetipinin əsas xüsusiyyətləri üzə çıxarılır; mifoloji kökləri araşdırılır; xalq mərasimlərindəki və folklorun ayrı-ayrı janrlarındakı ifadə formaları sistemli təhlil predmetinə çevrilir. Musiqi ilə müşayiət olunan yazqabağı mərasimlərin nağıl və dastanlardakı obraz və motivlərlə vəhdətdə götürülməsi məqalədə yeniliyi şərtləndirən əsas cəhətlərdəndir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə irəli sürülən əsas müddəalar folklorşünaslar, sənətsünaslar, etnoqraflar və psixoloqlar üçün maraq kəsb edə bi-

lər. Həmin mütəxəssislər həm tədris prosesində, həm də yeni elmi əsərlərin yazılmasında bu məqalədən istifadə edə bilirlər.

K.Q.Yunqun arxetip təliminə əsaslanıb deyə bilərik ki, yalançı qəhrəman (əlamətləri mahiyyətinə uyğun gəlməyən qəhrəman) ən ilkin, ən arxaik obrazlardan biridir. Mifdə özünəməxsus sistemi olan bu obrazı folklor üçün təsadüfi obraz saymaq doğru yanaşma deyil. Belə bir yanaşmaya V.Y. Propp kimi tanınmış folklorşünasın sehrli nağıllarından bəhs edən araşdırmalarında rast gəliksekə, demək, bəri başdan “təsadüfilik” məsələsinə aydınlıq gətirmək zərurəti yaranır. V.Y. Propp belə hesab edir ki, yalançı qəhrəman nə tarixi gerçəklikdən, nə mərasimlər, inanclar sistemindən, nə də miflərdən doğulub. Görkəmli folklorşünasın fikrincə, bu obrazı biz sırf nağıl obrazı, nağlın öz bətnindən doğulan obraz saymalıyıq [1, s.65]. V.Y. Proppun sadaladığı mərasim, inanc, mif və folklor kimi qaynaqlar sırasında söhbətə, ilk növbədə, mifdən başlamaq daha münasibdir. Çünki mifdən, arxaik mifoloji düşüncədən mərasim və folklora xətlərin uzandığı, yolların getdiyi şəksiz-şübhəsizdir. Mərasim və folklorda yalançı qəhrəman arxetipinə ən çox qida verən mif isə əkizlər mifidir.

Dünyanın müxtəlif xalqlarında əkiz qardaşlar, həmçinin əkiz bacılar haqqındakı mifoloji süjetləri məzmununa görə iki əsas qrupa ayıra bilərik: 1) əkizlərin bir-birinə yaxın olmasından bəhs edən süjetlər; 2) əkizlərin bir-birindən uzaq olub düşmən mövqelərdə dayanmasından bəhs edən süjetlər. Birinci qrupa aid süjetlərə yunan və hind miflərindən daha səciyyəvi misallar çəkmək mümkündür. Yunan mifində Kastor və Polluks adlı əkiz qardaşlarla tanış oluruq. Sparta kraliçası Leda-dan doğulan bu qardaşların biri (Polluks) ölümsüz, o biri (Kastor) isə ölümlü qəhrəmandır – Polluksun atası Zevs, Kastorun atası isə Tindareus adlı bir kraldır. Birinin ölümsüz, digərinin ölümlü olmasına baxmayaraq, qardaşları birləşdirən başlıca cəhət onların cəsurluğu və fədakarlığıdır. Bu fədakarlıq Kastorun öldürülməsi əhvalatında daha qabarıq şəkildə ortaya çıxır. Məşhur Arqonavtlar səfərində iştirak edən əkizlərin İd və Lünk adlı iki qardaşla davası düşür və Kastor bu davada öldürülür. Polluks bu ölümlə heç cür barışmaq istəmir. O, atası Zevsə yalvarır ki, Kastora da ölümsüzlük versin. Bu yalvarış müqabilində Zevs hər iki qardaşı göyə qaldırır və onları Əkizlər bürcünə çevirir.

Hind mifindəki Nasatya və Dasra əkiz qardaşları şəfavericilik, gözəllik, əxlaqi təmizlik və sədaqət simvolları kimi eyni funksiyanı daşıyırlar – at arabasında səma boyunca gəzib insanlara kömək edir, xəstələrə şəfa verirlər. Bu əkiz qardaşlar sübh anlayışı ilə bağlı olmaqla həm də qaranlıqdan işığa keçidi təmsil edirlər.

Əkiz qardaşların əks mövqelərdə durub bir-birinə düşmən kəsilməsi Misir və türk mifologiyasında özünü qabarıq şəkildə göstərir. Misir mifologiyasında əkiz qardaşlardan Osiris həyatvericilik, əmin-amanlıq, məhsuldarlıq və qanun tanrısı; Set isə xaos və şər tanrısıdır. Set hiylə ilə Osirisi bir sandığa salıb boğur və onun cəsədini Nil çayına atır. Osirisin bacısı (həm də həyat yoldaşı) İsis cəsədi sudan çıxarıb gizlədir. Set cəsədi yenidən ələ keçirib on dörd hissəyə bölür və bədənin hissələrini Misirin müxtəlif yerlərinə atır. İsis əkiz bacısı Neftida ilə birlikdə bədənin hissələrini toplayır, sehr oxuyub bədəni bərpa edir və Osirisi yenidən həyata qaytarır. İsisin ən böyük möcüzəsi bu olur ki, müvəqqəti dirilən Osirisdən hamilə qalır və ondan Horus adlı bir oğlu dünyaya gəlir. İsis tanrıların köməyi ilə

Horusu şər tanrısı Setdən qoruya bilir. Nil çayının bataqlıqlarında böyüyüb boya-başa çatan Horus Setə qarşı mübarizə aparmağa başlayır.

Əkiz qardaşlar arasındakı bu cür qarşıdurma Ülgen və Erlik haqqındakı türk mifi üçün də səciyyəvidir. Ülgen göylərin, Erlik isə yeraltı dünyanın təmsilçisidir. Işıq, bolluq, həyatvericilik və müdriklik Ülgenin; qaranlıq, xəstəlik, ölüm Erlikin simvollarıdır. Ülgen göylərdə Tanrıya daha yaxındır; Erlik isə yeraltı dünyada Tanrıdan xeyli uzaqdır və Tanrıya qarşıdır. Erlikin Tanrıya qarşı çıxmasının kökündə insanın yaranması ilə bağlı bir əhvalat dayanır: Tanrı bir gün Ülgenə insan yaratmağı buyurur. Ülgen suyun dibindən torpaq çıxarmaqda Erlikdən kömək istəyir. Erlik suyun dibindən torpaq çıxarsa da, onu ağzında gizlədir. Bundan qəzəblənən Tanrı Erliki yeraltı dünyaya göndərir. Beləliklə, Ülgen və Erlik arasında xeyir-şər, işıq və qaranlıq mübarizəsi başlayır.

Başqa misallara müraciət etmədən gətirdiyimiz bu nümunələr əsasında əkizlər mifinin ümumi mahiyyəti barədə fikir söyləyə bilərik. Əsas fikir ondan ibarətdir ki, həm birinci, həm də ikinci qrupa aid süjetlərdə əkizliyi təmsil edən tərəflərin bir-birini tamamlaması aparıcı xətt, əsas ideyadır. Bu tamamlama yunan və hind nümunəsində iki müsbətin bir-birini tamamlamasıdırsa, Misir və türk nümunəsində bir müsbət, bir mənfinin bir-birini tamamlamasıdır. Xeyir təmsilçisi Osirisə qarşı çıxan Seti, işıq təmsilçisi Ülgenlə daim çarpışmada olan Erliki müsbət tərəf adlandırmaq çətindir. Amma unutmamaq olmur ki, bu cür xtonik obrazları mütləq mənada mənfi tərəf adlandırmaq da düzgün deyil. Set və Erlik kimi obrazlarda mənfilik o halda mütləq mənfilik mahiyyəti daşıyırdı ki, onlar nizam-intizamın, ümumi ahəngin bərqərar olmasında rol oynamayırdılar. Xaosdan kosmosa keçid xeyir-şər qarşıdurması və əksliklərin vəhdəti sayəsində baş tutursa, demək, biz xeyirdə şər, qaranlıqda işıq ünsürünün mövcudluğundan danışmalı oluruq. Mütləq mənada mənfilikdən uzaq olmaq öz başlanğıcını mifdən götürür və mərasimlərdə, folklorun arxaik qatlarında özünəməxsus şəkildə üzə çıxır. Əkizlər mifində şəri, xaosu, qaranlığı təmsil edən tərəflərin mütləq mənalı mənfilikdən uzaq olması “Yalançı qəhrəman kimdir?” sualına doğru-düzgün cavab verməkdə mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Yalançı qəhrəman, adından göründüyü kimi, əsl qəhrəmanın əks tərəfidir və onun fəaliyyəti, əsasən, hiylə və uydurma üstündə qurulur. Yuxarıda gözdən keçirdiyimiz iki mif qrupundan ikincisi (yəni əkizlərin bir-birindən uzaq olub düşmən mövqedə durmasından bəhs edən süjetlər) yalançı qəhrəman üçün daha əlverişli zəmin yaradır. Misir mifindəki Set və türk mifindəki Erlik obrazlarında yalançı qəhrəmana məxsus əlamətlər görmək çətin deyil. Qardaşı Osirisi öldürüb özünü hökmdar elan edən Set həqiqi hökmdarlıq və həqiqi bəhadrılıqdan uzaq olduğuna görə yalançı qəhrəman mövqeyində dayanır. Oxşar vəziyyət Erlikin fəaliyyətində də ortaya çıxır. Özünü xeyirxah kimi qələmə verən və başlanğıcda Ülgenə köməklik göstərən Erlik əslində xeyirxahlıqdan uzaqdır, şərə qulluq yolunu tutur və yalançı qəhrəman funksiyası daşıyır.

Yalançı qəhrəman hansı ehtiyacdən doğulur və mifdə bu obrazın kifayət qədər geniş yer tutmasının səbəbi nədir? Əslində bu suala biz bir az əvvəl xeyir və şərin birlikdə nizam-intizam və tarazlıq yaratmasından danışarkən müəyyən qədər cavab vermişik. Fikrimizi davam etdirib onu da xüsusi xatırlatmağı vacib bilirik ki, yalançı qəhrəman mifdə həm də həqiqi qəhrəmana magik güc-qüvvət vermək

üçündür. Bəli, yalançı qəhrəman son nəticədə həqiqi qəhrəmanın yenidən dirçəlib yenilməz bir güclə meydana atılmasına səbəb olur. Osirisin ölüb-dirilməsi və Horus adlı oğlunun mübarizəyə qoşulması; həmçinin Ülgenin Tanrıya daha çox yaxınlaşması məhz yalançı qəhrəmanın – Erlikin atdığı bədxah addımlardan sonra baş verir.

Nağıl və dastanlarda əkizlər mifinin izlərini yaşadan tərəflər bir çox hallarda əkiz yox, “adi” qardaşlardan, həmçinin yaxın yoldaş, dost və silahdaşlardan ibarət olur. Məşhur “Məlikməmməd” nağılında əkiz olmayan üç qardaş, “Bamsı Beyrək” boyunda isə qohumluq əlaqəsindən uzaq iki silahdaş (Beyrək və Yalançı oğlu Yalancıq) qeyd etdiyimiz məsələ baxımından səciyyəvi nümunələr sayıla bilər. Nümunələr üçün ortaqlıq cəhət başqasının qismətinə və tutduğu yerə sahib çıxmaq, bu niyyətlə hiyləyə əl atmaqdır.

Əkizlər mifindən gələn düşüncə tərzini mərasim və inanclar sistemində də müşahidə etmək çətin deyil. Yalançı qəhrəman baxımından yanaşdıqda mərasimlər içərisində dünyaca daha çox məşhur olanı yalançı hökmdar mərasimidir. Bu mərasimin də başlıca məgzi yalançı hökmdar oyunu qurmaqla həqiqi hökmdarın güc-qüvvətini artırmaqdır. Belə oyun-mərasimlərdən birinin qədim Babilistanda keçirilməsi barədə ingilis etnoloqu C.C.Frezer məlumat verir. C.C.Frezerin qeydlərindən məlum olur ki, qədim Babilistanda ildə bir dəfə keçirilən yalançı hökmdar mərasimində ağalar və nöqərlər öz yerlərini dəyişirmişlər – nöqərlər buyruq verir, ağalar isə verilmiş buyruqları yerinə yetirmişlər. Ölümə məhkum edilmiş bir caniyə hökmdarın libası geydirilir və o, hökmdar taxtında əyləşdirilmiş. Ona ixtiyar verilmiş ki, hökmdarın yediklərindən yesin, içdiklərindən içsin, hökmdarın cariyələri ilə eys-işrətdə olsun. Mərasim başa çatdı kimi yalançı hökmdar taxtdan salınır, təmtəraqlı libas əynindən çıxarılır və o öldürülmüş [2, s.317]. C.C.Frezer yalançı hökmdar mərasimlərindən danışarkən 1591-ci ildə baş vermiş Şah Abbas – Yusif Sərrac əhvalatını da xatırladır. Bu həmin əhvalatdır ki, ulduzların toqquşmasından şaha – həqiqi hökmdara gələcək bəlanı sovuşdurmaq məqsədilə Yusif Sərracı – saraya düşmən kəsilən bir adamı müvəqqəti olaraq taxtda əyləşdirirlər. Saray əyanlarının inamına görə, Yusif Sərrac öldürülməklə bədxah fəvqəlbii qüvvələr aldadılmış olur və həqiqi hökmdar xəta-bəladan yaxa qurtarır.

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində, xüsusən də Naxçıvan və Qarabağda Novruz vaxtı keçirilən “Xan bəzəmə” oyunu da yalançı hökmdar mərasimlərinə bir nümunədir. Bu oyunda məzəli oyunlar müqabilində gülməyini saxlaya bilməyən yalançı xanın cəzalandırılması (məsələn, suya basılması) özündə mifoloji düşüncədən gələn inancı yaşadır. Bu inanc, təbii ki, həqiqi xana qol-qanad, güc-qüvvət verməklə bağlıdır.

Mərasimlərdə yalançı qəhrəman arxetipinin nə qədər geniş yer tutduğunu bəzi bölgələrimizdə, xüsusən də Gəncəbasarda Novruz qabağı dörd çərşənbədən əvvəl ayrıca yalançı çərşənbənin bayram edilməsindən də görmək mümkündür. Yalançı çərşənbə mifoloji semantikasına görə bədxah fəvqəlbii qüvvələri aldatmaq inancı ilə bağlıdır. Məlumdur ki, bu inanc həyat və məişətimizdə tez-tez qarşılaşdığımız bir inandır. Ailədə bir neçə qızdan sonra doğulmuş oğlan uşağına qız paltarları geyindirilsə və yaxud o öz adı ilə yox, başqa bir adla çağırılsa, demək, bu vəziyyətlərdə bədxah fəvqəlbii qüvvələri aldatmaq niyyəti güdülür.

Söhbəti yenidən yazla bağlı mərasimlərə qaytarsaq, qeyd edə bilərik ki, belə mərasimlərdən biri yalançı Tanrı mərasimidir. C.C.Frezer yalançı Tanrı mərasimini İtaliyada qeydə alır: italyanlar Maslenitsa günü Meşələr Tanrısının müqəvvəsini düzəldib şəhərin mərkəzi meydanına gətirirlər və orada müqəvvaya od vurub yandırirlər. Bu mərasimdə yalançı Tanrının yaradılmasında başlıca məqsəd bağlara və meşəliklərə magik güc-qüvvət verib, yaşıllığa, bar-bəhərə nail olmaqdır [2, 839-840]. Bu cür magik güc-qüvvət vermə funksiyasını bizim “Qodu-qodu” mərasiminə də aid edə bilərik. Həmin mərasimdə bəzədilib qapı-qapı gəzdirilən gəlin-cik yalançı Günəşdir, Günəş ilahəsinin simvoludur. Mərasimin sonunda gəlinciyyəin sındırılması həqiqi Günəşi hərəkətə gətirmək, onun çıxmasına nail olmaq üçündür. Günəş və hökmdarla bağlı bu cür mərasimlərin keçirilməsi təbiətdə və cəmiyyətdə harmoniya yaratmağa xidmət edir. Təbiətdə harmoniya yaratmağın başlıca şərtini qədim insan Günəşə güc-qüvvət verməkdə, cəmiyyətdə harmoniya yaratmağın başlıca şərtini Günəşin təmsilçisi olan hökmdara güc-qüvvət verməkdə görür. Qeyd edək ki, Novruz bayramında tonqal qalanmasının mifoloji mənələrindən biri də imitasiya vasitəsilə Günəşin işıq və istilik vermə gücünü artırmaqdır. Bəs bütün bu nümunələrin yalançı çərşənbə anlayışı ilə bir mifoloji bağlılığı yoxdurmu? Əlbəttə, var. İş burasındadır ki, həqiqi mərasim və yalançı mərasim anlayışları da mifoloji düşüncə üçün səciyyəvi anlayışlardır. Məsələn, qədim çağlarda bir-biri ilə son dərəcə mehriban münasibətdə olan iki tayfa bayram günlərində yalançı döyüş ritualı keçirirlər ki, şər qüvvələri aldatmış olsunlar və onların mehriban münasibəti pozulmasın. Və yaxud dünya xalqlarında dini mərasimlərin komik variantını nümayiş etdirmək adəti var. Din xadimlərinin iştirakı ilə keçirilən həmin oyun-parodiyalarda başlıca məqsəd həqiqi mərasimi şərdən qorumaqdır. Bu kimi nümunələrlə müqayisə bizdə yalançı çərşənbələrin də həqiqi çərşənbələri, bütövlükdə isə Novruz bayramını bədxah fəvqəltəbii qüvvələrdən qorumasına, daha doğrusu, belə bir mifoloji funksiya daşmasına əminlik yaradır.

Mərasimlərdəki yalançı qəhrəman – həqiqi qəhrəman paralelində mənfinin müsbətlə qarşılaşması xəttinin müəyyən əlamətləri var. Bu əlamətlər yalançı hökmdar mərasimlərində daha çox hiss olunur. Babil mərasimlərində müvəqqəti olaraq taxtda əyləşdirilən adamın canilər arasından seçilməsi, Şah Abbasla bağlı mərasimdə “lənətlənmiş” şəxs – Yusif Sərracın hakimiyyətə gətirilməsi məhz mənfi yalançı qəhrəman xəttindən xəbər verir. Amma bu fikri İtalyadakı yalançı Tanrı mərasiminə, Azərbaycanıdakı “Xan bəzəmə”, “Qodu-qodu”, “Yalançı çərşənbə” mərasimlərinə aid etmək çətindir. Əvvəla, bu mərasimlər heç də canilərin baş rolda çıxış etməsilə keçirilmir. İkinci isə bu mərasimlər başdan-başa gülüş, şadlıq, sevinc üstündə qurulur. Folklor mətninin (əlbəttə, mərasimlər də mətnidir) gülüş üstündə qurulması məzmunu əsaslı şəkildə dəyişdirir. Başlıca dəyişiklik müsbət-mənfi, yaxşı-pis, xeyir-şər qütblərinin bir-birinə qaynayıb-qarışmasında özünü göstərir. Komik məzmunlu mərasimlərə əsaslanıb nağıl və dastanlardakı yalançı qəhrəmanlara nəzər saldıqda bambaşqa bir mənzərə ilə qarşılaşırıq. Məlum olur ki, nağıl və dastanlardakı yalançı qəhrəmanların bir qismi məhz komik yönlüdür və həyatvericilik simvollarıdır. “Bamsı Beyrək” boyundakı Qısırca Yengə və Boğazca Fatma belə obrazlardır. Onlar həmin boyda yalançı adaxlı rolunda çıxış edir və həqiqi adaxlı olan Banıçiçəklə paralellik yaradırlar. Başlıca funksiyaları Banıçiçəyə magik güc vermək olan Qısırca Yengə və Boğazca Fatma

gülüş kultunun daşıyıcılarıdır və onları mənfi obraz adlandırmaq heç cür özünü doğrultmur.

Komik məzmunlu yalançı qəhrəmanın mətn daxilində həqiqi qəhrəmanla paralel, yan-yanaşı təqdim edilməsi vacibdirmi? Əlbəttə, yox. Mərasimlərdə yalançı Tanrı yanında həqiqi Tanrı, yalançı Günəş (Qodu) yanında həqiqi Günəş obrazlarının görünməməsindən də bəlli olur ki, qeyd etdiyimiz paralellik birbaşa və dolayı şəkildə təqdim edilə bilər. Birbaşa paralellik hər iki tərəfin – yalançı və həqiqi qəhrəmanların süjetdə iştirak etməsidirsə, dolayı paralellik ikinci tərəfin – həqiqi qəhrəmanın arxa planda nəzərə alınmasıdır. Dolayı paralelliğin səciyyəvi nümunələrinə tənbel və qorxaq adamlardan bəhs edən folklor süjetlərində rast gəlirik.

Tənbel və qorxaq adamlardan bəhs edən nağıl qəhrəmanları barədə iki fikir irəli sürmək mümkündür: 1) tənbellik və qorxaqlıq bir maskadır, personajlar öz qoçaqlığını bu maska arxasında gizlədirlər; 2) tənbel və qorxaq adamların “şücaəti” maska arxasında gizlənmiş qoçaqlığın üzə çıxması yox, yalançı pəhləvanlıqdır, həqiqi pəhləvanın məsxərəsini çıxarmaqdır. Birinci fikir tənbel və qorxaq personajlarda inisiyasiya mərasiminin izlərini axtarmaq təşəbbüsündən doğur. Belə hesab edilir ki, tənbellik və qorxaqlıq personajda “müvəqqəti ölüm” mərhələsidir, bu mərhələni keçəndən sonra personaj yeni mahiyyətdə ortaya çıxır. Belə bir mülahizənin irəli sürülməsinə əsas verən tutarlı faktlardan biri “Ustacan Əhməd” nağılındakı tabut epizodudur. Bu epizodda Ustacan Əhməd padşahın hüzuruna tabut içində gətirilir. “Dirilib” tabutdan çıxandan sonra Ustacan Əhməd, yəni tənbellər tənbeli kimi tanınmış adam hamını heyretə salan “igidlik”lər göstərir [6, s.127-128]. Komik məzmun daşıyan tabut əhvalatı “müvəqqəti ölüm” mərhələsi keçib yeni güc-qüvvət qazanmaq inamı ilə bağlı ola bilər. Amma bir məsələ qaranlıq qalır və o məsələnin aydınlaşdırılması zərurəti yaranır: Tənbellik və qorxaqlıq kimi “müvəqqəti ölüm” mərhələsindən keçəndən sonra yeni mahiyyət qazanan nağıl qəhrəmanı (əgər o, həqiqətən, yeni mahiyyət qazanırsa) nəyə görə son nəticədə tənbellik və qorxaqlıqdan uzaqlaşa bilmir və ümidini yalnız təsadüflərə bağlamalı olur? Əgər nağılın sonunacan biz baş qəhrəmanı pəhləvanlıqda aciz və naşı adam kimi görürüksə, onda hansı dəyişmədən, yeni mahiyyət qazanmadan danışmaq olar? Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qorxaq nağıl qəhrəmanının qorxaq olaraq qalmasını türkiyəli araşdırıcı E.Aslan da: “qorxaqlıq masalın sonuna qədər yoğunlaşaraq davam edir”, – şəklində təsdiq edir [7, s.41].

Tənbel və qorxaq adamlardan bəhs edən nağıllarda ölüb-dirilmə inancının ünvanı doğru-düzgün tapılmalıdır. Biz bu fikirdəyik ki, bu ünvan tənbel və qorxaq nağıl qəhrəmanı yox, arxa planda dayanan hökmdar obrazıdır. Uydurma hökmdar mərasimlərində olduğu kimi, tənbel və qorxaq adamlarla bağlı nağıllarda da “müvəqqəti ölüb” sonradan dirilməsi nəzərdə tutulan məhz hökmdardır. Tənbel və qorxaq nağıl qəhrəmanının funksiyası məzəli hərəkətləri ilə hökmdarın yenidən dirilməsinə zəmin yaratmaqdır. Bir çox nağıllarda və lətifələrdə hökmdarın yanında Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə və Kəlniyyət kimi komik fiqurların olduğunu görürük. Bu komik fiqurlar daha çox aqilliyin məsxərəsini çıxarır və aqil hökmdarlığa bu yolla magik təsir göstərmiş olurlar. Tənbel və qorxaq nağıl qəhrəmanlarında isə əsas hədəf padşahın aqilliyi yox, bahadırlığıdır.

Qorxaq nağıl qəhrəmanları ilə bağlı əhvalatların lətifələri xatırlatması təbii-dir. Əsas funksiyası gülüb-güldürməkdən ibarət olduğuna görə tənbel və qorxaq

nağıl qəhrəmanlarının Molla Nəsrəddin, Kəlniyyət kimi komik fiqurlar cərgəsinə qoşulmasında təəccüblü bir şey yoxdur. Oyunbazlıq əlamətinə görə bir sırada dayanan bu obrazlarda əsas fərq oyunbazlığın mövzusunda, nəyin məsxərəyə qoyulmasındadır. Mövzusundan asılı olmayaraq hökmdarla zarafat hökmdarı ifşa etmək, onu öldürücü gülüş hədəfinə çevirmək mahiyyəti daşımır. Tənbəl və qorxaq nağıl qəhrəmanının pəhləvanlığı və sərkərdəliyində olsa-olsa padşahın avam yerinə qoyulmağı var. Yəni nağıl qəhrəmanı özünün “qeyri-adi şücaəti”nə hökmdarı inandıra bilir. Bu inandırma isə nağıl qəhrəmanının kələkbazlığından daha çox hadisələrin təsadüfi gedişatı sayəsində baş verir. Nəticədə biz pəhləvanlığın, sərkərdəliyin özü ilə yox, onun imitasiyası, parodiyası ilə tanış oluruq. Bu, mifoloji parodiya tipidir və komik yönlü yalançı qəhrəmanlığın başqa nümunələrində də öz əksini tapır.

Nəticə. Yalançı qəhrəman – zahiri əlamətləri əsl mahiyyətinə uyğun gəlməyən qəhrəmandır. Yalançı qəhrəman arxetipi kök etibarilə əkizlər mifi ilə bağlıdır. Folklorda bu obraz transformasiyaya uğrayır və bir çox hallarda əkiz qardaşları yox, adi qardaşları, baş qəhrəmanla onun yaxın yoldaş və silahdaşlarını əhatə edir. Mənfi yalançı qəhrəmanın əsas xüsusiyyəti baş qəhrəmanın qismətinə sahib çıxmaq və onun tutduğu mövqeni tutmaqdır. “Məlikməmməd” nağılındakı böyük və ortancıl qardaşlar, “Bamsı Beyrək” boyundakı Yalançı oğlu Yalancıq mənfi yalançı qəhrəman nümunələridir.

Yalançı qəhrəman arxetipi yazqabağı mərasimlərdə Tanrı və yalançı Tanrı, hökmdar və yalançı hökmdar, çərşənbə və yalançı çərşənbə şəkillərində özünü göstərir.

Mərasimlərdəki nümunələrindən də aydın olur ki, yalançı qəhrəman komik məzmun daşıya bilər. “Ciddi” yönlü yalançı qəhrəmandan fərqli olaraq, komik yönlü yalançı qəhrəmanı mənfi obraz saymaq çətindir. Tənbəl və qorxaq nağıl qəhrəmanları; “Bamsı Beyrək” boyundakı Boğazca Fatma və Qısırca Yengə obrazları komik yalançı qəhrəmanlardır.

“Ciddi” və komik yalançı qəhrəmanları birləşdirən əsas cəhət baş qəhrəmana magik təsir göstərmək, onun güc-qüvvətini artırmaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. Ленинград, Изд-во Ленинградского Ун-та, 1986.
2. Фрезер Д.Д. Золотая ветвь. Москва, Изд-во Политической Лит-ры, 1980.
3. Тэрнэр В. Символ и ритуал. Москва, Наука, 1983.
4. Azərbaycan folkloru antologiyası, XII cild, Zəngəzur folkloru. Toplayanlar N.Nəbioğlu, M.Kazımoğlu, Ə.Əsgər. Tərtib edənlər Ə.Əsgər, M.Kazımoğlu. Bakı, Səda, 2005.
5. Allah yıxan evi qızlar tikər. Nağıllar. Toplayıb tərtib edənlər O.Əliyev, R.Xəlilov. Bakı, Yazıçı, 1994.
6. Azərbaycan nağılları, 5 cildə, 5-ci cild. Tərtib edən Ə.Axundov. Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1964.
7. Aslan E. Masal araştırmaları və Korkak Ali masalı üzərində bir inceleme // Milli folklor dergisi, 2001, № 52, s.33-45.
8. Azərbaycan nağılları, 5 cildə, 1-ci cild. Tərtib edən Ə.Axundov. Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, Bakı 1961.

Muxtar Kazimoglu-Imanov

Summary

THE FALSE HERO ARCHETYPE IN TRADITIONAL FOLK CULTURE

In traditional folk culture, the archetype of the *false hero* – a character whose outward traits and attributes do not correspond to his true essence – can be traced back to the mythologeme of the twins. In this mythic framework, the twin who embodies chaos, evil, and darkness (for example, Set in ancient Egyptian mythology or Erlik in Turkic mythology) incorporates key features of the false hero and serves as an archaic prototype for subsequent folkloric development.

Within oral and narrative traditions, this archetype undergoes significant transformation, moving from its mythological context into stories centered on ordinary brothers, close companions, and associates of the central protagonist. A defining feature of the false hero is his attempt to appropriate the destiny or social position of a brother or comrade. Notable examples of this figure include the elder and middle brothers in the Azerbaijani fairy tale Melikmammad and “False Son of the False One” from the Bamsı Beyrek cycle of the Book of Dede Korkut.

The false hero archetype is also evident in ritual culture, particularly in the representation of a fictitious deity, a pretender ruler, and ceremonial practices surrounding “false Charshenba” (pre-Nowruz Wednesdays). In these rituals, the fictitious deity replaces the true God, the false ruler symbolizes the legitimate sovereign, and the false Charshenba performs a protective function, safeguarding “authentic” festive days from supernatural malevolent forces.

Comic iterations of the false hero occupy a distinct place in oral tradition, with characteristic traits also reflected in ritual culture. Unlike their “serious” counterparts, comic false heroes are not perceived exclusively as negative figures. Examples include the lazy and cowardly protagonists of various folktales, as well as the characters Kisirja Yenge and Bogazja Fatma in the Bamsı Beyrek narrative.

According to mythological worldviews, the false hero possesses a magical capacity to enhance the strength and prowess of the true hero. This function represents a shared characteristic that unites both the “negative” and “positive” manifestations of the archetype.

Мухтар Казымоглу-Иманов

Резюме

**АРХЕТИП ЛОЖНОГО ГЕРОЯ В ТРАДИЦИОННОЙ
НАРОДНОЙ КУЛЬТУРЕ**

В традиционной народной культуре архетип ложного героя (персонаж, чьи черты и атрибуты не соответствуют его подлинной сущности) генетически восходит к мифологеме о близнецах. В мифе брат-близнец, олицетворяющий хаос, зло и тьму (например, Сет в древнеегипетской мифологии или Эрлик в тюркской), аккумулирует черты ложного героя и превращается в архаический источник для последующего фольклорного развития.

В фольклорной традиции данный архетип претерпевает трансформацию, смещаясь из мифологического контекста близнецов в сферу взаимоотношений обычных братьев, ближайших соратников и спутников главного героя. Характерной чертой ложного героя становится стремление присвоить судьбу или социальный статус брата либо товарища. Яркими примерами подобного образа выступают

старший и средний братья в сказке «Меликмамед», а также персонаж Яланчы оглы Яланджык (Ложный сын Ложного) из дастана «Бамсы Бейрек».

Архетип ложного героя проявляется также в ритуальной культуре, в частности, в образах вымышленного божества, мнимого правителя и в обрядах, связанных с «ложными» Чершембе (предпраздничными средами). В подобных обрядах мнимое божество замещает истинного Бога, ложный правитель символизирует настоящего правителя, а ложная Чершембе выполняет охранительную функцию, защищая «настоящие» праздники от сверхъестественных злых сил.

Особое место в устной традиции играют комические ложные герои, характерные черты которых прослеживаются в обрядовой культуре. В отличие от «серьёзных» персонажей данного типа, они не воспринимаются как отрицательные герои. Примерами таковых, являются ленивые и трусливые персонажи народных сказок, а также образы Кысырджа Йенге и Богазджа Фатмы в дастане «Бамсы Бейрек».

Согласно мифологическому мировоззрению, ложный герой обладает магической способностью усиливать силу и могущество истинного героя, что является объединяющей чертой как «отрицательных», так и «положительных» представителей данного архетипа.

Sevda Novruzəliyeva

<https://orcid.org/0009-0007-9535-7794>

Azərbaycan Tibb Universiteti

İradə Əliyeva

<https://orcid.org/0009-0000-9925-7890>

Azərbaycan Tibb Universiteti

10.30546/2518-752X.2.507.075

TANRI ANLAYIŞI DAHİLƏRİN QƏLƏMİNDƏ

Açar sözlər: Tanrı, əzəli, əbədi, yaradıcı, idarə edici, ingiliscə, rusca, azərbaycanca, dahilər, rəy və düşüncələr

Keywords: God, eternal, infinite, creator, ruler, English, Russian, Azerbaijani, geniuses, opinion and thoughts

Ключевые слова: Бог, извечный, бесконечный, творец, правитель, английский, русский, азербайджанский, гении, мнение и мысли

Giriş. Başlanğıc və sonu olmayan, mütləq pak, ölçüyə gəlməz güc, bənzərsiz yaradıcı və idarə edici, düşüncə və ağıl aciz qaldığı harmoniya sərgiləyici, ideal adil, dərk edilməz və duyulmaz olan, ağıl-düşüncə-qəlb-ruhu işıqlandıran olaraq Tanrı istədiyi hər şeyi istədiyi vaxtda və istədiyi formada reallaşdıran uca bir varlıqdır.

Tanrının varlığını təsdiqləyən dahilər, özəlliklə fizika-riyaziyyat-kimya-biologiya kimi elmi sahələrdə ad-san qazanan dahilər çoxdur. Bu dəqiq elmlərin bir ucu dəqiq olan Tanrıya bağlıdır. Xalq arasında belə bir deyim var ki, ağıllar qədər Yaradanı tanıyan yoxdur. Bu deyim doğru və düzgündür. Elmi faktlara dayanmayan istənilən dini fakt Yaradan kimlik və necəliyini yetərincə açıq göstərə bilmir. Unutmayaq ki, Qurani-Kərimdə Allahın 99 adından birisi “hər şeyi incəliyinə qədər bilən” anlamında “Əlim” adıdır. Bu kitabda elə yerlər var ki, Yaradanın “bilən” mənasında “Alim” olaraq anılır. Dilimizdə işlək olan “alim” sözü də ərəbcə olub, “bilən” deməkdir.

Pifaqor və Tanrı anlayışı

Dünyaca tanınan qədim yunan filosof və riyaziyyatçısı Pifaqor Tanrının var olmasını, insanın Onun tərəfindən yaradılmasını 25 əsr bundan öncə vurğulamışdır. Bu böyük alimin humanist qənaətinə görə, Tanrı insanı iki işdən ötrü yaratmışdır – bilik əldə etsin; yaşanmış, yaşanan və yaşanacaq proseslər üzərində təfəkkür etsin.

Diqqət edək ki, Pifaqor “düşünmək” demir, “təfəkkür etmək” (müşahidələr üçün dərin-dərin, dönə-dönə düşünmək) deyir. Sitatda latın kökənli “contemplate” bir feil olaraq türkcə “tefəkkür etmək”, rusca “размышлять” anlamına gəldiyi üçün biz də “təfəkkür etmək” feilini seçirik. Demək, bilik insana dayaq durur ki, insan irəliləsin və tərəqqi etsin, təbiətin sirlərini bilərək onlardan yararlanınsın, rahat və komfort bir yaşam yaşasın. Təfəkkür etmək isə insana bu şansı verir ki, insan özünü və dünyanı tanınsın, Yaradanın səbəblərə dayanan sirləri üzərində düşüncələrə dalsın. Göründüyü kimi, insanın qurtuluşu bilikdə və özünü tanımasındadır (1, s.23):

Every man has been made by God in order to acquire knowledge and contemplate.

Hər insan bilik əldə etmək və təfəkkür etmək üçün Tanrı tərəfindən yaradılmışdır.

Mark Siseron və Tanrı anlayışı

Tanrı varlığının necəliyinə aydınlıq gətirən dahilər çoxdur. Onlardan biri 21 əsr öncə Mark Siseron adlı Roma filosofu, natiqi və alimidir. Onun düzgün anlayışına görə, Tanrının varlığı bu ikisindən keçir – fani olan hər hansı bir şeyin qarışımından uzaqdır; ruhsal olandan başqası deyil. Demək, Tanrı fani (öləri) deyil, yalnız və yalnız ruhsal olandır (görünməyə də, hiss edilməyə də, eşidilməyə də, var olan insan ruhu kimidir). Bu dediyimiz Siseronun qələmində belə açıqlanır [2]:

Бога нельзя представить себе иначе, как духовным, свободным от примеси чего-либо тленного. Таков же и человеческий дух.

Tanrı hər hansı fani bir şeyin qarışımından uzaq olub, ruhsal olandan başqa cür təsəvvür edilə bilməz.

Nizami Gəncəvi və Tanrı anlayışı

Xalqımızın dünya ədəbiyyatına bəxş etdiyi Nizami əbədiyaşar şair-filosofdur. Şairin 5 poemasının girişlərində Tanrının hikməti, gücü, qüdrəti, elmi, məntiqi, böyüklük və ululuğu, arxa və dayaq durması, suçluları bağışlaması, düz yolda olanları mükafatlandırması, ədalətli olması, incə-incə işlər görməsi haqda qiymətli fikirlər var. Bütün bu fikirlər Tanrının kimliyinə işıq salan ədəbi notlardır.

“Sirlər xəzinəsi”ində Tanrının hökmünə dair örnəklərdən [3, s.23-24]:

Fikrin əvvəli və kəlamın sonu olan, qələmlərin boynuna boyunbağı bağlayan, bütün var olanları yaradan, pərdəli fələklərin pərdəsini açan, pərdəli iş görənin sirrini saxlayan, günəşin kəmərinə ləl ilə zinət verən, torpağa həyat donu verən, könül sahiblərinə hikmət göndərən, idrakın hər telinə inci düzən, düşüncənin gözüne işıq gətirən, dünya şahlarına qızıldan tac qoyan, suçluların üzrünü qəbul edən, alimlərin könlündə tədbir qaynağı olan, əzəli və əbədi olan.

“Xosrov və Şirin”ində Tanrının gücünə dair örnəklərdən [4, s.21-24]:

Qara torpağa sükunət verən, sonsuz fəlayə hərəkət verən, göyləri xəlq edib yaraşıq verən, saysız ulduzlara işıq verən, insan şüuruna hikmət öyrədən, incə xəyallara sənət öyrədən, zülmət gecələri işıqlandıran, günəşli və ayılı bir aləm verən, yeri və göyü saxlayan, bütün ölçülərdən iraq olan, tezlikdən və geclikdən hökmü uzaq olan, qara torpaqdan reyhan yaradan, tək və ulu olan, ölçü götürmədən torpağı ölçən.

“Yeddi gözəl”də Yaradanın ululuğuna dair örnəklərdən [5, s.19-22]:

Hər başlanğıcın ibtidası olan, sonların sonu olan, ulduzlardan gözəl məclis quran, səxa xəzinəsini icad edləyən, varlığı yaradan, cahana ruh verən, dünyada misli olmayan, həyata qol-qanad açan, varlığı yoxdan xələq edən, hər işin sonu olan, yaradılışı kamala yetirən, xəyala işıq saçan, sübhun çıraqını verən, beyində ağıldan çıraq yandıran, heç yerdə olmayıb hər yerdə olan.

“Leyli və Məcnun”da Tanrının əzəmətinə dair örnəklərdən [6, s.27-29]:

Adı ən gözəl başlanğıc olan, adı bağılı qapılara açar olan, zahirə və batinə bələd olan, yaradan və öldürən olan, aləmi dolduran və boşaldan, saysız nemətlər yaradan, ağıla mənalar verən, qapısında vəfa olan, xəzinəsi azalmayan.

“İskəndərnamə” (“Şərəfnamə”)də Tanrı böyüklüyünə dair örnəklərdən [7, s.15]:

Dünyaya padişah olan, bilik öyrədən, torpağın köksündə qələm işlədən, ağ-lın gözüünü işıqlandıran, doğru yollarda çıraq yandıran, daşların bağırina gövhər düzən, buludları yağıdıran, hər diyarı insanla bəzədən, işıqlı ürək və təmiz can verən, laməkan olan.

“İskəndərnamə” (“İqbalnamə”)də Tanrının qüdrətinə dair örnəklərdən [8, s.17]:

Əqlə yol göstərən, cahanın nəqşini çəkən, göylərin tavanını quran, bütün varlıqların fəvqində duran, suya naxışlar vuran, bağılı qapıları ilk açan, olmuş-olacağı yaradan, hər xəzinəyə açar olan, əsli və zati pak olan.

Nizami öz dövrünün aztronomik biliklərinə yaxşı bələd idi, bu sahədə ərəb-cə, pəhləvicə, yunanca, ibranicə və farsca kitablar oxumaqla. Bu 5 poemasının ayrı-ayrı yerlərində planetlərə və ulduzlara müraciət edib, onlardan bədii priyom və bədii fiqurlar düzəlmək üçün. Şair təkcə astronomiyaya deyil, dövrünün digər elmi sahələrinə aid kitablar mütaliə edərək, zəngin bilik sahibi olan bir şəxsiyyət olmuşdur. Dəqiq elmlərə dair zəngin biliyi sayəsində ədib “Yeddi gözəl” poemasının girişində bu qərara gəlir ki, bütün elmlər, yerdə və göylərdə olanlar tək və güclü olan Tanrıdan qaynaqlanır. Elə Yaradan ki, dil ilə danışmır, yaradılış sənəti ilə, hünəri ilə danışır. Şair görür ki, Tanrı hər şeyin içində var, çünki bunların içində olmasa idi, onlar var ola bilməzdi, böyüb arta bilməzdilər. Nizami gördü ki, hər şeyin varlığı, dayanışı, böyüməsi, bəhrə verməsi, nəsil artırması, yox olması Ona dayanır [5, s.21]:

İzlədim yolunu səyyarələrin,
Nə ki, elmlər var gizli və dərin
Oxudum, xəbərdar oldum da, vardım,
Varlıqlar sirrini yer-yer axtardım.
Səni tapan kimi yumdum kitabı,
Hamının sənədir gördüm xitabı.
Sənsən, hər varlığın içində Sənsən,
Bütün canlılara həyat verənsən.

Nikolay Kopernik və Tanrı anlayışı

Dünyanın geosentrik sisteminə görə kainat məhduddur, tərپənməz Yer onun mərkəzində yerləşir, Günəş, Ay, planetlər və ulduzlar Yerin ətrafında fırlanırlar. Qədim Yunanıstanda yaranan bu sistem antik və orta əsr astronomiyasının istinad etdiyi bir təməl idi. Nizami Gəncəvi də “Xosrov və Şirin” poemasında geosentrik sistemə dayanaraq, Yerin tərپənməz olduğunu və tərپənən göylərin mərkəzində yerləşdiyini vurğulayır.

Polşada doğulan, anası alman olan, atasının milliliyi bilinməyən, dahi riyaziyyatçı, astronom və teoloq olan Nikolay Kopernik 1543-cü ildə göy cisimlərinə dair bir astronomik kitabında kainatın mərkəzində Yerin yox, Günəşin yerləşdiyini, Yerin, planetlərin Günəşin çevrəsində dolandığını isbat etməklə dünya astronomiya tarixində bir inqilab olaraq heliosentrik sistemini irəli sürür.

Latın və alman dillərində yazan Nikolay Kopernik Tanrının varlığına, gücünə və potensialına dair bir çox kəlamların müəllifidir. Onun qələmindən çıxan bir sitatda Tanrının qüdrətli olması vurğulanır, müdrikliyi, ululuğu və gücü göstərilir, qanunlarının heyrat doğurucu olması qeyd olunur və bunların ən uca olan Tanrıya ibadət etmənin xoş və keçərli bir yolu olması açıqlanır [9]:

To know the mighty works of God, to comprehend His wisdom and majesty and power; to appreciate, in degree, the wonderful workings of His laws, surely all this must be a pleasing and acceptable mode of worship to the Most High.

Tanrının qüdrətli işlərini bilmək, müdrikliyini, ululuğunu və gücünü qavramaq, qanunlarının heyrat doğuran işlərini dəyərləndirmək, - bütün bunlar Ən Ucaya ibadət etmənin xoş və keçərli bir yolu olmalıdır.

Qalileo Qaliley və Tanrı anlayışı

17-ci əsr İtaliyan fiziki, mexaniki, astronomu, filosofu, riyaziyyatçısı, dövrünün elminə önəmli təsirlər edən, göy cisimlərini müşahidə etmək üçün ilk dəfə olaraq teleskopu işlədən, bir sıra görkəmli astronomik kəşflər edən Qalileo Qaliley Tanrı varlığı ilə bağlı bir sitatında üç önəmli məsələni önə çəkib – Tanrı varlığını qəbul etməsi, Tanrının insana duyğu, məntiq və intellekt verməsi, bunları işlətmək üçün Tanrının insana yasaq qoymasını qəbul etməməsi.

Yaradıcı insanlar, özəlliklə dahilər üçün Yaradanın ayırdığı “duyğu, məntiq, intellekt” üçlüyü qaçılmazdır. Onlarsız heç bir insan dahiyana düşünə bilməz, dahiyana kəşflər edə bilməz. İnsan gerçək çevrəsində yaşanan proses və informasiyaları duyğularla qəbul edərək onlara reaksiya verir. Duyğuların olmadığı anlarda heç bir idrak prosesi yaşanmır. Demək, duyğu idrakın təməl daşındır. Məntiq-alınan informasiyanı incələyən, doğru ilə yanlış ayıran, doğru düşüncənin aləti (vasitəsi) olan idrak prosesidir. İntellekt-yaradıcı və əqli bacarıqların, biliklərin effektiv yolla qavranılması və istifadəsinin toplusudur.

Göründüyü kimi, Qaliley deyir ki, insanı ucalara qaldırmaq üçün Tanrı duyğu-məntiq-intellekt üçlüyünü verirkən, onlardan yararlanmağı insana yasaq etməz. Kim deyibse yasaq edər, Qalileyin ona inanmaq borcu olmayıb, çünki dəyənlərin elmi faktları olmayıb, amma dahi Qaliley bir çox elmi sahələri əhatələyən yüksək biliyə sahib olub [10]:

I do not feel obliged to believe that the some God who has endowed us with sense, reason, and intellect has intended us to forgo their user.

Buna inanmağa borclu deyiləm ki, bizə duyğu, məntiq və intellekt bəxş edən eyni Tanrı bunları işlətməkdən vaz keçməyi bizdən tələb etsin.

İsaak Nyüton və Tanrı anlayışı

Günəş sistemində ulduz olan Günəş (sistemin mərkəzində olmaqla), planetlər, təbii peyklər, karlik planetlər, asteroidlər, meteroidlər, kometalar və kosmik toz var. Onların hər biri çəki və tutuma, sürət və hərəkət trayektoriyasına sahibdir. Onlar astronomik düzəni (nizamı) poza bilmirlər, var olacaqları müddətcə, o dü-

zən pozulmaz. Çünki vurğulanan düzən onların özlərindən yox, özlərinin fəvqündə olan Gücdən qaynaqlanır.

Dünyaca tanınan ingilis fiziki, riyaziyyatçısı, astronomu, klassik fizika və riyazi analizin yaradıcılarından biri olan İsaak Nyuton fiziki, riyazi, astronomik faktlara dayanaraq vurğulayır ki, Günəş, planetlər və kometalardan yığılan bir gözəl sistem olan Günəş sistemi intellekt sahibi olan (ölçüyə sığmaz ağıl sahibi olan) bir Varlığın proqram və gücü ilə ortaya çıxa bilər. Böyük alim davam edir ki, bu Varlıq hər şeyin ağası (sahibi) olaraq hər şeyi idarə edir, bütün varlıqlar üzərində hegemon olduğuna görə “Böyük Tanrı” ya “Universal Yaradıcı” adlana bilər. O, daha sonra bu Gücə uca Tanrı deyərək, yaradılmışlarda olmayan üç platonik özəlliyi Ona aid edir - əzəli, sonsuz, mütləq pak.

Qeyd edək ki, sadalanan özəlliklərin birincisi olan eternal “əzəli” bir anlayış olaraq “başlanğıcı olmayan başlanğıc” deməkdir, ikincisi olan infinite “sonsuz” bir anlayış olaraq “sonu olmayan son” anlamına gəlir, üçüncüsü olan absoluteli perfect “mütləq pak” bir anlayış olaraq “heç bir qüsurlu, eyib, yanlış olmayan” deməkdir.

Yerinə düşər vurğulayaq ki, eternal “əzəli” adlı anlayış Qurani-Kərimdə “Əvvəl” kimi, infinite “sonsuz” adlı anlayış “Axır” kimi, absoluteli perfect “mütləq pak” isə “Sübhən” kimi anılır. Göründüyü kimi, Qurani-Kərimdə olduğu kimi, Nyutonun qələmində də uca Tanrı başlanğıcı olmayan başlanğıc, sonu olmayan son və mütləq pakdır [11]:

This most beautiful system of the sun, planets and comets, could only proceed from the counsel and dominion of an intelligent and powerful Being. This Being governs all things, not as the soul of the world, but as Lord over all; and on account of his dominion he is wont, to be called Lord God or Universal Ruler. The Supreme God is a Being eternal, infinite, and absoluteli perfect.

Günəş, planetlər və kometalardan yığılan bu ən gözəl sistem ancaq intellektli bir Varlığın tövsiyə və hakimiyyəti ilə ortaya çıxa bilərdi. Bu varlıq dünyanın ruhu olaraq deyil, hər şeyin ağası olaraq bütün şeyləri yönədir və hegemonluğuna görə Böyük Tanrı ya Universal Yaradıcı adlanır. Uca Tanrı əzəli, sonsuz və mütləq pakdır.

Albert Eynşteyn və Tanrı anlayışı

Hər dahinin Tanrıya inamı onun özünə xas prizmasından qaynaqlanır. Bu işdə tək bir yanaşma yoxdur, necə ki hər hansı bir prosesdə yoxdur. Nəzəri fizikanın yaradıcılarından biri, fizika üzrə Nobel mükafatçısı, nisbilik nəzəriyyəsinin yaradıcısı, kvant nəzəriyyəsinin yaradıcılarından biri, yəhudi kökənli Albert Eynşteyn yazılarının birində Tanrıya inandığını, amma insanların tale və davranışları ilə maraqlanan bir Tanrıya deyil, bütün var olanların düzənli harmoniyasında özünü göstərən bir Tanrıya inandığını deyir. Bu alimin Yaradana inamı dini inandandan qaynaqlanmır, dəqiq elmlərə dayanan bir inandandan qaynaqlanır [12, s. 69]:

I believe in God who reveals Himself in the orderly harmony of all that exists, not in a God who concerns Himself with the fates and actions of human beings.

Mən insanların tale və davranışları ilə maraqlanan bir Tanrıya deyil, bütün var olanların düzənli harmoniyasında özünü göstərən bir Tanrıya inanıram.

Dünyada və göylərdə olanların hamısı tək olan bir Gücün harmoniyasına (düzəlinə, qayda-qanunlarına, diktəsinə) tabe olaraq var ola bilərlər. Dünya yarandan heç kim və heç nə Yaradandan harmoniyasından çıxa bilməz.

Şəms Təbrizi və Tanrı anlayışı

Tanrını tanıma yollarından biri Tanrı sevgisinə dayanan sufiyana yoldur. Bu yolda heç bir din, peyğəmbər və dini kitab tanınmır, ancaq Yaradan tanınır, Onu sevmək, düz və təmiz yaşamaq, pis işlərdən uzaq durmaq, həyatın diktə etdiyi acı və kədərə duruş gətirmək, çətinlikləri aşarkən səbr göstərmək, dünyapərəst olmaq önə çəkilir.

Mevlana Ruminin könül dünyasında böyük dəyişikliklərə səbəb olan, 13-cü əsr sufi şairi Şəms Təbrizi bir sitatında buyurub ki, ətrafınıza baxsanız, hər şeydə Tanrının üzünü (yaratdıqları ilə sizə baxdığını) görə bilərsiniz. Sonra deyir ki, Tanrı kilsədə, məsciddə və sinaqoqda deyil, hər yanda gizlidir (hər yanda olsa da, kimsə Onu görmür). Sonda yazır ki, Onu gördükdən sonra yaşayan olmadığı kimi, Onu gördükdən sonra ölən də yoxdur, yəni Tanrının sənət əsərlərini görən bir gün dünyadan köçər, öldükdən sonra ruhsal həyatını yaşayar [13]:

If you look around, you can find a face of God in each thing, because He is not hidden, in a mosque, but everywhere. As there is no one who lives after seeing him, there is also no one dying after seeing him. Who finds Him, stays forever with him.

Ətrafınıza baxsanız, hər şeydə Tanrının üzünü görə bilərsiniz, çünki O, kilsədə, məsciddə və sinaqoqda deyil, hər yerdə gizlidir. Onu gördükdən sonra yaşayan olmadığı kimi, Onu gördükdən sonra ölən də yoxdur. Onu tapan sonsuzadək Onunla qalır.

Mövzunun aktuallığı. Tanrı əzəli (başlanğıcı olmayan), əbədi (sonu olmayan) olduğu üçün bu ali varlıqla bağlı insanların, özəlliklə dahilərin fikir və düşüncələri həmişə aktual olub, indi də aktualdır, gələcək zamanlarda da aktual olacaqdır. Bu məsələ ilə bağlı bir çox alimlərin kitabları əsrlər boyu çap olunub, olunur və olacaq.

Məqalənin aktuallığı odur ki, yaradıcı, düzən verici, idarə edici olan Tanrı varlığı dünyaca tanınan dahilərin (dəqiq elmi sahələrdə böyük kəşflər edərək ad-san qazanan yaradıcı insanların) yazdığı kəlamların işığında incələnilir.

Bu elmi işdə ingiliscə və rusca sitatların, azərbaycancaya etdiyimiz doğru-düzgün tərcümələrin yer alması məqalənin orijinallığna, yeni ruhda olmasına, aktuallığının artmasına yol açır.

Elmi yeniliyi. Tanrı kainatı və yer üzünü yaradan ulu bir varlıqdır. Səhsiz varlıqlar Onun təyin etdiyi harmoniya, qanun və normalara uyaraq var ola bilirlər.

Məqalənin elmi yeniliyi odur ki, islam din alimlərinin qələmində deyil, filosof, şair, riyaziyyatçı və fizik olmaqla dünyada tanınan dahilərin qələmində Tanrı varlığı, gücü, hikməti və potensialına elmi işıq salınır.

Praktik əhəmiyyət və tətbiqi. Bu məqalədə qaldırılan problem və məsələlər, alınan nəticə və rəylər fəlsəfə, teologiya, ingiliscə və ruscadan azərbaycancaya filoloji tərcümələrlə bağlı elmi-tədqiqat işlərində, elmi məqalələrin tərtib olunmasında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Wise Quotes: Pythagoras, Independently Published, 2020, 35 p.
2. https://www.mail.umorno.ru/природа_душ_Цицерон
3. Nizami G., Sirlər xəzinəsi, Bakı, "Lider", 2004, 264 s.
4. Nizami G., Xosrov və Şirin, Bakı, "Yazıçı", 1982, 401 s.
5. Nizami G., Yeddi gözəl, Bakı, "Yazıçı", 1983, 355 s.
6. Nizami G., Leyli və Məcnun, Bakı, "Yazıçı", 1982, 355 s.

7. Nizami G., İskəndərnamə (Şərəfnamə), Bakı, “Lider”, 2004, 432 s.
8. Nizami G., İskəndərnamə (İqbalnamə), Bakı, “Lider”, 2004, 256 s.
9. <https://www.quote fancy.com/> To know the mighty works / Copernicus
10. <https://www.goodreads.com/> Quote by Qalileo Qalilei / I do not feel
11. <https://www.springer.com/> This most beautiful system / Newton
12. 100 Inspirational Quotes by Albert Einstein
13. <https://www.azquotes.com/> Shams Tabrizi Quotes / If you look

Sevda Novruzəliyeva
İrada Aliyeva

Summary

THE EXISTENCE OF GOD IS IN THE PEN OF GENIUSES

The subject of God is an endless subject. Every discovery made by man at the expense of geniuses is a great contribution to the study, research, recognition and introduction of God. Such scientific and progressive contributions are inevitable, every new discovery made in the future will both advance humanity and introduce people to God's power and knowledge.

We must note that the work of geniuses working in precise scientific fields is considered dominant (leading) in the work of knowing and introducing God from a scientific point of view. Geniuses working in imprecise scientific fields also accept God, but their opinions and ideas are based on personal approach and not based on scientific facts.

In this scientific work, the ideas and thoughts of world-famous people such as Pythagoras, Cicero, Nizami (as an astronomer of their time), Copernicus, Galileo, Newton, Einstein are presented in the light of Russian and English quotes, their work is appreciated because each of them word is a separate window to know God in scientific ways.

Новрузалиева Севда
Алиева Ирада

Резюме

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СУЩЕСТВОВАНИЕ БОГА В ПЕРУ ГЕНИЕВ

Тема Бога – это бесконечная тема. Каждое открытие, сделанное человеком за счет гениев, является огромным вкладом в изучение, исследование, признание и представление Бога. Такой научный и прогрессивный вклад неизбежен, каждое новое открытие, сделанное в будущем, будет не только продвигать человечество, но и знакомить людей с силой и знанием Бога.

Надо отметить, что работа гениев, работающих в точных научных областях, считается доминирующей (ведущей) в работе по познанию и представлению Бога с научной точки зрения. Гении, работающие в неточных научных областях, также признают Бога, но их мнения и идеи основаны на личном подходе, а не на научных фактах.

В этом научном труде идеи и мысли таких всемирно известных людей, как Пифагор, Цицерон, Низами (как астроном своего времени), Коперник, Галилей, Ньютон, Эйнштейн представлены в свете русских и английских цитат, их работа ценится, потому что каждое из их слов – это отдельное окно для познания Бога научными способами.

Rəyçi: akad. M.İmanov

Səbuhi Qəhrəmanov
Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.2.507.078

XƏLİL RZA ULUTÜRK POEZİYASINDA AZƏRBAYCANÇILIQ

Açar sözlər: Azərbaycançılıq dəyərləri, Vətən ideali, Ana dili uğrunda mübarizə, Cənub mövzusu, bütöv Azərbaycan

Keywords: the values of azerbaijanism, the ideal of the Motherland, the struggle for the native language, the theme of the South, the whole Azerbaijan

Ключевые слова: ценности азербайджанизма, идеал Родины, борьба за родной язык, тема Южного Азербайджана, единый Азербайджан

Giriş

Xəlil Rza Ulutürk Azərbaycanın müstəqilliyi yolunda çarpışan, siyasi müstəqilliyin qazanılmasında həm poeziyası, zəngin yaradıcılığı, həm də bilavasitə ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə mübarizə aparan şairlərdən biri olmuşdur. 1960-1970-ci illərin mübariz vətəncilik və azərbaycançılıq ideyaları ilə aşlanmış şeirləri Xəlil Rzanı 1980-ci illərdə açıq istiqlal uğrunda savaşlara gətirib çıxarmış, milli müstəqillik hərəkətinin ən fəal nümayəndələrindən biri kimi tanıtılmışdır. Sovet dönməndə Xəlil Rza imzası ilə yazıb-yaradan şair “Ulutürk” təxəllüsünü də məhz bu zaman qəbul etmiş, məramını aşkar şəkildə manifestasiya etmişdir. Azərbaycançılıq amalı və ideyaları uğrunda mübarizə Xəlil Rzanın həyat və yaradıcılığında dərin izlər buraxmış, şeirlərində parlaq şəkildə öz əksini tapmışdır.

Dil, Vətən ideyası və Azərbaycanın bütövlüyü anlayışlarının bədii ifadəsi

Xəlil Rza Ulutürkün həyatı və bütünlükdə yaradıcılıq yolu azərbaycançılıq amalı uğrunda savaşlarda keçmiş, şair idealını şeirlərində ən müxtəlif şəkildə – ictimai-siyasi motivlərlə, azadlıq ideyalarında, vətəncilik məsləyi və vətəndaşlıq mövqeyində, Azərbaycanın bütövlüyü və bilavasitə tərənnümü aspektlərində ifadə etmişdir.

Xəlil Rza Ulutürk XX əsr müstəmləkəçiliyinin mədəni ekspansiya siyasətini poetik şəkildə ifşa etmək məqsədilə yazdığı “Qəsbkarlar”, “Afrika”, “Prezident kabinəsi”, “Qrenada, Qrenada” və s. beynəlxalq mövzuda şeirlərində xalqların istiqlal marşını alqışlayır, vyetnamlılar, koreyalılar və almanların ədalətsiz olaraq parçalanmasından söz açarkən şairin Azərbaycan dərdi də qövr edirdi:

“Bu dərdlər dünyasında

öz qübarım var mənim:

Azərbaycan dilində

Hələ təzə dil açan Şəhriyarım var mənim” (“Qəsbkarlar”, 5, s. 336).

Mədəni müstəmləkəçiliyə qarşı çıxış edərkən Xəlil Rza dil amilinə önəm verir, yerli xalqın ana dilinin hakim millətin dili tərəfindən assimilyasiyasına etira-

zını ifadə edir, eyni qorxunu sovetlər ölkəsində ruslaşdırma siyasətində də görürdü. Xəlil Rza Ulutürkün ana dilinin saflığı uğrunda mübarizəsi, zamanında böyük rezonans doğurmuş, hətta o, təqib olunmuşdur.

“Riyakar” (1980) şeirində şair Azərbaycan dilinin gözəlliyi haqqında məqalələr yazıb övladını rus dilində oxudan bir ziyalının ikiüzlü obrazını yaradır, sərt tənqid edirdi: “Ancaq bir səs deyir ki, uyma onun felinə,/ Yağlı, nadan dilinə./ Öz balası həsrətdir Azərbaycan dilinə” [4, s. 123].

1969-cu il 3 yanvar tarixində Xəlil Rza müəllim kimi çalışdığı Azərbaycan Pedaqoji İnstitutundan azad edilir. Bəhanə olaraq məşğələlərə müntəzəm gəlmədiyini göstərilərsə də, şair özü sonralar bunu tələbələrinə azərbaycançılıq ideyalarını aşılamağı ilə izah etmişdir: “Tələbələrimə çox bağlı idim, onların hər birinin şəxsinə Azərbaycanı düşdüyümüz fəlakətlərdən xilas edə biləcək qəhrəman görmək istəyirdim. Başlıca məqsədim onlara milli şüur enerjisi aşılamaqdı. DTK-nı maraqlandıran həm də mənim bəzən tələbələri Yazarlar Birliyinə, Natəvan klubuna, disputlara, yazıçılar ilə görüşə, filarmoniyaya, teatra aparmağım idi” [1, s.176]. Daha əsaslı səbəb şairin yazdığı əsərlər, xüsusən “Ana dili”, “Dəlidağ” kimi şeirlərinin rəsmi hakimiyyət dairələrində narazılıq doğurması, Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin plenumunda, Yazıçılar İttifaqının rəyasət yığıncağında tənqid edilməsi idi.

Bütün təzyiqlərə sinə gərərək, “Ana dili” şeirini Xəlil Rza dəfələrlə işləmiş, zənginləşdirmiş, 1961-1979-cu il tarixi ilə “Laylam mənim, nərəm mənim” adıyla yenidən dərc etdirmişdir. Rejimə heç də güzəşt etməyən şair şeirin yad mühitə qarşı üsyankar, çağırış pafosunu qoruyub-saxlamışdır.

“Dəlidağ” şeirinin tənqidlərdən müdafiəsində də Xəlil Rza ideoloji silahdan istifadə edir, imperialist hücumlara qarşı “Dəlidağ kimi vüqarla dayanacağımızı”, “öz yurdumuzun ləyaqətini, şərəfini Babək, Koroğlu, Nəsimi kimi, M.Hüseynzadə kimi qoruyacağımız”ı bəyan edirdi [1, s. 181]. Əslində, şeirin simvolik qatını sovet senzurası aydın başa düşür, vüqarla, “Çovğuna, tufana gərib döşünü hələ dayanmış” Dəlidağın timsalında şairin nəinki Azərbaycanın bir parçasını, bütünlükdə Azərbaycanı nəzərdə tutduğunu bilirdi. Bu simvolik mənanı hələ Azərbaycan xalqının tarixi qəhrəmanlıq keçmişinə yozmaq olardı, lakin şeirin sonuncu bəndinin açıq manifestasiyası rejimi narahat edir, bütövlükdə X.Rza şeirinin üsyankar səciyyəsi tənqiddə hədəf olurdu.

Sənə bənzəyəydim həyatda mən də,

Döyüşdə tufanı yora biləydim.

Üstümə göylərdən od töküləndə,

Altında sənin tək dura biləydim [6, s. 66].

X.R.Ulutürkün Vətən ideali – azərbaycançılıqdır; O, Azərbaycanı tərənnüm edən, təbiətini, tarixi-mədəni keçmişini, milli-mənəvi dəyərlərini vəsf edən, aktuallaşdıran, Vətənin bugününü təhlil edən, sabahına işıq saçan onlarla şeir qələmə almışdır. “Mən nəyəm ki, ey Vətən?!” (1964), “Dağlara qalxıram” (1965), “Çaylarımız” (1967), “Qayalar şahid olsun”, “Vətən” (1970), “Nəsimi” (1973), “Od” (1973), “Yanardağ”, “Sultan Heydər yaylağında” (1974), “Kişilər” (1975), “Mərdlik məktəbi” (1975), “Babalar” (1976), “Yaxşı ki, bu yurdun balasıyam mən” (1978), “Respublikam” (1978), “Yurdum-yuvam” (1979), “Mən – Azərbaycanam” (1979), “Ayla günəş arasında” (1979), “Sual-cavab” (1980) kimi şeirlərin-

də poeziyasının predmeti bilavasitə Azərbaycandır, Azərbaycan düşüncəsidir. Şairin düşüncəsində Azərbaycan – odlar yurdu, insanları – od daşıyıcısıdır; az qala bütün şeirlərindən “od” məcazi leytmotiv kimi keçir. 1973-cü ildə “Xəlil Rza Od” imzası ilə yazdığı “Kimliyim” məqaləsində özü də bu məqamı vurğulayır: “Bəzi şeirlərimi “Od” və “Odsevər” ayaması ilə çap etdirmişəm. Sonralar məndən asılı olmayan səbəblərə görə bu, yasaq edilib. Məncə, doğma adları, soyadları, ayamaları diriltmək də borcumuzdur. Od Rza oğlu Xəlilbəyli, yaxud sadəcə olaraq: Xəlil Rza Od – ədəbiyyat tarixinə adım bu biçimdə düşsə yaxşı olar” [2, s. 18].

“Anan süd yerinə döşündən/ sanki/ sənə od içirdi, od əmizdirdi./ Yox! Sən yetimliklə böyümüsən ki.../ Sənə Odlar yurdu bu odu verdi...” (“Tamam doğma-günəş”, 4, s. 67) – Mikayıl Müşfiqə tərif verdiyi bu məcazları digər şeirində “Buz içində od” adı ilə başqa bir repressiya qurbanı Hüseyn Cavidə də şamil edir: “Üzümlü tutmuşam bütün cahana,/ Qış çıxıb,/ Cavidin baharı gəlsin!/ Onun ana yurdu Azərbaycana/ Sənəti gəlibdir, məzarı gəlsin...” [6, s. 64] Şairin 1962-ci ildə uzaqgörənliklə qələmə aldığı bu diləklər iyirmi il sonra Ulu öndər Heydər Əliyevin cəsarətli təşəbbüsü və hünəri ilə həqiqətən də gerçəkləşdi, Hüseyn Cavidin nəşi soyuq Sibir torpağından gətirilib doğma Naxçıvan torpağında dəfn olundu.

X.R.Ulutürkün şeirlərində mərd babalarımız “od saçan” (“Yurdu-m-yuvam”), “hamıya nur verən” (“Mən – Azərbaycanam”), “üstündə həmişə ayla gün” (“Yaxşı ki, bu yurdu balasıyam mən”), “al şəfəqli” (“Sizdən əziz kimim var?”), “Yansın ildırımlar/ Od tutub yansın...” deyib hökm edən (“Dağlara qalxıram”), “Yanardağın odu, ocağ/ Köçüb gözlərinə, bəbəklərinə” (“Yanardağ”), “Od-ocaq qalayan növrəstə bir qız” (“Sultan Heydər yaylağında”), “Yanar təndir kimi, qızı-şar sinəm/ Şimşəklər oynasın bəbəklərimdə” (“Babalar”), “İldırım qeyzini sel-sel axıdan”, “zülmətdə parlayan şimşək” (“Çaylarımız”) – deyib and verən, “Bizim şeirimizin od qılıncını/ Xətai sıyırmış, Sabir daşmış!” (“Poeziya, poeziya”) od övladlarıdır.

Bu epitetlər “od yuvası”nda yaşayan lirik qəhrəmanın genlə, qanla, torpaqla, ənənə və öyüdlə keçib-formalaşmış mərd, düzlük sevən, mətin xarakterini səciyləndirir:

“Alov paytaxtına toxunma, sakın!

Odlar diyarında doğulmuşam mən.

Səməndər quşuyam ana torpağın,

Yapalaq qənimi qızılquşam mən!” (“Düzlük”, 6, s. 86)

Xəlil Rzanın şeirlərində Odlar yurdu Azərbaycan metaforik rəngarəngliklə tərənnüm olunduğu kimi, metanomik planda, rəmzlərlə də mənalanır. Şair Azərbaycan torpağının azad, döyüşkən, mübariz insanlar yurdu olduğunu vurğulamaq üçün bir çox hallarda Çənlibel simvolikasından bəhrələnir. Xəzərin sahilində, Türkanə qurduğu azad, bərkətli, türk yurdu bağını “Çənlibel” adlandırır və kitabdan-kitaba zənginləşdirdiyi “Türkanım”, “Türkan – ilham qaynağım” silsiləsində Azərbaycanın, Azərbaycan insanının mənəvi gözəlliklərini təsvir və təqdim edir (“Çənlibelə dəvət”, “Məni gecələr də çağırır Xəzər”, “Xəzərdən bir görünüş”, “Bostançı”, “Tənəklər”, “Təmizlik uğrunda”, “Günəşi içənlərin türküsü” və s.).

Xəlil Rzanın şair “mən”i üçün “Göy göldə sübh açılır” (1961) da, “Masallı xatirələri” (1961) də, “Çıraqqala” (1977) da, “Yazbulaq, Ağsu, Göy göl” (1978)

də, “Astara yolları” (1979) da, Xəzər, Kəpəz, Qoşqar da (“Bahar kimi”, 1962) bütünlükdə Azərbaycan deməkdir:

“Qoy ilk bahar məni qucsun, mən də bu Yer kürəsini,
Mən oxuyum ürəyimin Azərbaycan nəğməsini” [3, s. 106].

Şair “Bayatı-Şiraz” (1964-1973), “Qanadlılar”, “Gələcəksən baharda” (1970), “Türkan nərgizləri” (1980) poemalarında qarış-qarış gəzib poetik xəritəsini cızdığı Azərbaycanı “Əfsanəvi bir ölkə” (1977) adlandırır, “Təbrizli şairin düşüncələri” (1970), “Həsrət” (1971) poemalarında Vətənin bütövlüyünü uzaq xəyallar deyil, gerçək arzular kimi qələmə alır.

1950-ci illər Azərbaycan şeirinin formalaşdırdığı milli-mənəvi xarakter bir çox mövzularda özünü qabarıq göstərirdi. Xəlil Rza şeirində bu lirik qəhrəman özündə Atlant gücü hiss edir. Bu illərdə xüsusən aktuallaşmış Cənubi Azərbaycan mövzusuna Xəlil Rza da özünəxas tərzdə, cəsarətlə toxunur. “Ulduzlar arasından gecələr qatar keçər, / Aləmi bir-birinə qəfildən qatar, keçər...” [6, s. 43] misraları ilə başlayan “Qatar gedər Araz boyu” şeiri (1959) sanki şairin şeirin altında göstərdiyi kimi, “Astara-Bakı-Naxçıvan qatarı” ilə səyahətini təsvir edən yol təəssüratını, müşahidələrini, duyğularını epik tərzdə, beytlərlə ehtiva edir. Həmin təsvir və duyğulardan doğan düşüncələr isə əsl azərbaycançılıq qayəsi daşıyır. Qışın soyuğunda yol gedən qatarın dinc, mehriban, bir-birinə qısılmış sərnəşinlərinin sakitliyini qəfil lirik qəhrəmanın Arazı görən nəzərləri pozur; o tayı görmək üçün “hovxurub pəncərənin buzunu əritməyə” qadir olan şairin “Azərbaycanı görər kim gözümlü arasa...” deyə gözlərində bütöv Vətən canlanır. Bu yerdə şairin üsyankar ruhu oyanır, qəhrəmanın narahat düşüncələrinə rəvac verir:

“Mən Arazı az qala gözlərimlə içərəm,
Dirəklərin üstündən alov kimi keçərəm...” [6, s. 45]

Sanki qəfəsə salınmış Arazın “pələng”ə dönüb coşması, “təkərlərin dibindən, məftillərin altından, relslərin qırağından ləngər vurub” “nifrətini, qeyzini daşdan-daşa çırpması” qəhrəmanın da hiss-həyəcanını kükrədir, düşündükləri getdikcə alovlu monoloqa dönür, real yaşantıları ömür qatarı ilə identikləşir: “Qatar deyil, o mənəm, bağrından od saçılan./ Qatar kimi qıvrılan, qatar kimi açılan...” [6, s. 46] “Qoşa rels”i “yaralı qollar”a bənzədərək, o taya uzandığını, Mərəndi, Marağanı, Təbrizi, Ərdəbili oyatmağa çalışdığını bədii eyhamlarla bildirir. Şeir bütövlükdə Azərbaycanın parçalanması, bir xalqın ikiyə bölünməsi gerçəklərinə kəskin etirazla tamamlanır:

“Sarılımışam Arazı, gözlərimdə od çaxır,
Mənim damarlarımdan qan axmır, Araz axır” [6, s. 47].

Cənub məsələsi, Azərbaycanın bütövlüyü ideyası milli varlıqla nəfəs alan Xəlil Rzanın həyatında başlıca qayələrdən birinə çevrilir, bütün yaradıcılığından leytmotiv kimi keçir. Həm bilavasitə bu mövzuda yazdığı “Apardı sellər Saranı”, “Təbrizli şairin düşüncələri” (1970), “Həsrət” (1971), “Gedər” (1976), “Xudafərin körpüsü” (1980), “Mində bir” (1980), “Şeirim”, “Səsin gəlsin, Təbrizim” (1980), “Gözün aydın, Azərbaycan” və s. şeir və poemalarında, həm də bir çox ictimai-siyasi mövzulu şeirlərində, lirik düşüncələrində, ayrı-ayrı poetik məcaz, təsvir, obrazlarında vahid Azərbaycan xəyalı şairi bir an belə tərk etmir.

Bütöv Azərbaycan sevgisi ilə Xəlil Rza oğluna Təbriz adını qoymuş, şeirlər həsr etmişdir (“Təbrizim mənim” (1965-1979); “Ata iftixarı” (1981); “Mənə

bənzə” (1981). “Övladına vətəninin adını verib” deyə ona “daş atanlar”a cavab olaraq “Təbrizim mənim” şeirində X.Rza: “Təbrizə gedən yollar sərhəddən keçmir ancaq, / gözdən, könüldən keçir,” – deyir, oğluna öyüd-nəsihətlə: “Qışqır bəşəriyyətdə:/ Mən odlar ölkəsinin od ürəyi Təbrizəm!” – vətənsəvrlik dərsi verir, “Elə bir zirvəyə qalxıb ucal ki,/ enmək istəsən də enəmməyəsən” – diləyir, gözlənilməz məcazla: “Səni qucmaq ilə bitişdirim qoy / Yurdumun yaralı xəritəsini!” – deyə şeiri bitirən şair (6, s. 169-172); “Mənə bənzə” şeirində daha bir bədii qarşılaşdırma ilə: “Sən Bakıya bənzəyirsən, Mən Təbrizə,/ Mənə bənzə! Ömrüm-günüm, Mənə bənzə!” (7, s. 119) – intim duyğularında da ideyasına sədaqətini ifadə edir. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Təbriz Xəlilbəyli Qarabağ uğrunda döyüşlərdə şəhid olaraq, atasının tərənnüm etdiyi heç zaman enməz ucalıqlara qovuşmuş, Xəlil Rza qəhrəman oğluna ağı-şeyrlər (1992) yazmışdır (“Bacım Arifənin oxşamaları”, “Azərbaycanın milli qəhrəmanı”, “Ağ”).

“Sən Vətən uğrunda keçdin canından

Mən sənin uğrunda ölmək istəyəm...” (“Təbrizimin qan bahası”, 7, s. 82)

Azərbaycançılıq, türkçülük, Şərqlilik ideyaları Xəlil Rza şeirində daim vəhdətdə olmuş, lirik qəhrəmanın bütövlüyünü təmin etmişdir. “Mən Şərqəm” (1968), “Özbək türkləri” (1974), “Övladıma sözüm” (1979), “Özbəkistan” (1980), “Mərdləş, ürəyim”, “Göylərdən gələn kişi” (1980) və s. sovet dönmində ictimai qıcıq doğuran bu aspektlər şairin yaradıcılığında 1980-ci illər üçün açıq platformaya çevrilir. “Türk sözündən qorxan gəda” (1986), “Özbək dili” (1986), “Gözün aydın, Şeyxzadə” (1987), “Azərbaycan-Türk salamı” (1988) türk xalqlarının birliyini, Turan idealını birbaşa tərənnüm və vəsf edən, türk özünüdərkinə çağıran şeirlərdir.

Nəticə

Xəlil Rza Ulutürkün yaradıcılığı milli özünüdərkini poeziyada bədii ifadəsidir. Sovet dövründə yazıb-yaratmasına baxmayaraq, o, rejimin ideoloji çərçivələrini aşaraq milli azadlıq hərəkatının bədii tribunası funksiyasını yerinə yetirmişdir. Şairin poetik dünyası azərbaycançılıq ideyasının sarsılmaz dayacağı kimi formalaşaraq gələcək nəsillərə milli kimlik, dil və mübarizə ruhunu aşılaman zəngin mədəni irs buraxmışdır. Xəlil Rza Ulutürk poeziyasında yaratdığı, uğrunda çarpışdığı, tərənnüm etdiyi “Azərbaycan kainatı” istiqlalını qazanmaqla, böyük şairin arzularının, əqidə və amallarının əbəs deyil, gerçək olduğunu göstərdi.

Vətən qarşısında əvəzsiz xidmətlərinə görə Xəlil Rza Ulutürk ölümündən sonra müstəqil Azərbaycan Respublikasının yüksək mükafatına – “İstiqlal” ordeninə layiq görülmüşdür.

Ədəbiyyat:

1. Əsgərli, Ə., Xəlil Rza Ulutürkün poetikası. – Bakı: Aspoliqraf, – 2012. 496 s.
2. Müasirləri Xəlil Rza Ulutürk haqqında / tərt. ed. F.Ulutürk. – Bakı: Çinar-Çap, – 2004. – 625 s.
3. Rza, X. Taparam səni. Şeyrlər və poemalar. – Bakı: Yazıçı, – 1980, – 267 s.
4. Ulutürk, R.X., Mən onsuz da əbədiyəm. Şeyrlər və poemalar. – Bakı: Gənclik, – 2003. – 1056 s.
5. Ulutürk, R.X., Məndən başlanır vətən. – Bakı: Apostroff, – 2014, – 448 s.

6. Ulutürk, R.X., Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / X.R.Ulutürk. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – 296 s.
7. Ulutürk, R.X., Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / X.R.Ulutürk. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2005. – 248 s.

Səbuhi Gəhrəmanov

Summary

AZERBAIJANISM IN KHALIL RZA ULUTURK'S POETRY

Khalil Rza Uluturk was one of the poets who fought for the independence of Azerbaijan both with his poetry, rich creativity and direct socio-political activity. Poetry of the 1960s and 1970s, imbued with the ideas of militant patriotism and azerbaijanism led Khalil Rza to the open wars for independence in the 1980s, promoting him as one of the most active representatives of the national independence movement. In the article the development of Khalil Rza Uluturk's native language, his irreconcilable position against the policy of russification, his consistent struggle for the integrity of Azerbaijan, which has split into two parts on the basis of poetic creativity and directly against the background of his socio-political activities are studied. The struggle for the goals and ideas of azerbaijanism left deep traces in the life and work of Khalil Reza Uluturk, in his poems it was reflected vividly. People's poet, who was constantly persecuted in Soviet times, at the end of the regime, during the events of January 20, 1990, was arrested for opposing the despicable policy of the empire and held as a political prisoner in the famous "Lefortovo Prison" in Moscow.

For his invaluable services to the motherland, Khalil Rza Uluturk was awarded the highest award of the Independent Republic of Azerbaijan – Istiglal Order.

Сабuhi Гəхрəманов

Резюме

АЗЕРБАЙДЖАНСТВО В ПОЭЗИИ ХАЛИЛА РЗЫ УЛУТЮРК

Одним из поэтов, боровшихся за независимость Азербайджана как своей общественно-политической деятельностью, так и богатейшим творчеством, поэзией – был Халил Рза Улутюрк. Проникнутые в 1960-1970-е годы идеями патриотизма и азербайджанизма стихи Халила Рзы в конечном итоге в 1980-е привели его к открытому противостоянию во имя свободы, утвердив за ним образ одного из самых передовых представителей движения за национальную независимость. В статье на основе общественно-политической деятельности и поэтического творчества Халила Рзы исследуются такие аспекты как развитие поэтом родного языка, его принцип непримиримости с политикой русификации, последовательная борьба за воссоединение целостности разделенного Азербайджана. Борьба за идеи и цель азербайджанства оставила в жизни и творчестве Халила Рзы Улутюрк неизгладимый след, ярко отразившись в его стихах. Подверженный непрерывным преследованиям в советский период, Народный поэт после событий 20 января 1990 года выступил против двуличной политики империи, за что был арестован и помещен в Лефортовскую тюрьму в Москве в качестве политического заключенного.

За неоценимые заслуги перед Отечеством Халил Рза Улутюрк был удостоен высокой награды независимой Азербайджанской Республики – ордена «Истиггал».

Rəyçi: akad. M.İmavov

Афер Ализаде

<https://orcid.org/0009-0007-3862-4037>

Азербайджанская академия художеств

10.30546/2518-752X.2.507.016

КОНЦЕПТ «ЛЮБОВЬ» В МИРОВОЙ ПРОЗЕ О ХУДОЖНИКЕ

Ключевые слова: любовь, вдохновение, творчество, иллюзия, мольберт, чувство трепета

Açar sözlər: eşq, ilham, yaradıcılıq, illüziya, molbert, həyəcan

Keywords: love, inspiration, creation, illusion, easel, a feeling of trepidation

Введение. Представленные в статье мастера слова, прослеживая масштаб личности художника, освещают грани его характера, поиски и обретения, восприятие любви. Чуткий художник нередко поддается инерции. Только искусство помогает художнику сохранить себя. Что важнее: вдохновение, любовь или усердие? Любовь и рисунок – отправные точки духовного мира художника? Истинный художник – это тот, кто рисует сердцем, следуя чувству, а не разуму? Всегда ли он относится к своей музе с почтением и трепетом? Художник в искусстве находит противоядие – воображаемый мир принимает более реальные очертания. Искусство заставляет трепетать, волноваться, размышлять. В живописи художник видит таинство. Находясь перед мольбертом, он становится частью неведомого действия. Чем сильнее он погружается в творчество, тем сильнее отдаляется от жизни.

Научная новизна статьи. Новизной работы является сосредоточенность исследования концепта «любовь» в мировидении художника на проблеме разных культур: азербайджанской и мировой, своеобразие которых мы пытаемся раскрыть на основе герменевтического анализа текстов произведений национальной и зарубежной литературы.

В романе «Творчество» (1886) Эмиль Золя повествует о судьбе несостоявшегося талантливого художника, непонятого и недооцененного современниками. Писатель воспроизводит страстные муки творчества, веру в самореализацию, безуспешные попытки вернуть утраченное равновесие, припадки отчаяния и систематическую травлю Клода Лантье, жаждущего выразить себя в живописи.

Судьба художника трагична и фатальна. Приютив в ненастную погоду незнакомую девушку, он все же находит в себе силы воспользоваться представившимся случаем и запечатлеть на холсте с чувством трепета и благоговения женскую наготу, боготворимую художником. Наготу утонченную, хрупкую, стыдливую. Золя рисует непокорную природу художника, его потрясение, восторг и упоение творчеством, неистовое желание воплотить

мечту. В нем борются противоречивые чувства. Клод предстает то поддающийся гневу от сознания собственной беспомощности, то в иступлении бьющийся над своей работой, измученный и ожесточенный в своем упорстве. Сторонник нового искусства – пленэра, Клод не понимает и не принимает общепринятую живопись. Настоящему художнику недостаточно одной мастерской: талант требует широких просторов. Любованье ночным Парижем, прогулка по острову Сен-Луи, бег по Гревской набережной, работа за Монмартрским холмом, достижение интересных эффектов в изображении пейзажей характеризуют в Клоде пылкого человека, для которого жизнь не существует вне живописи. Живопись для него есть форма художественного познания действительности. Но, как справедливо утверждает А.М.Зверев, «Новаторству, если оно неподдельно, не приходится рассчитывать на овалции» [2, 124]. Он сталкивается с потребительским отношением к искусству. Толпа не приемлет его новаторства – видение мира, выбор сюжета и его трактовку.

«Отвратительно примешивать к искусству низменные, меркантильные интересы!», – заявляет Золя [3, 369]. Писатель поднимает проблему культа успеха, его условности и относительности у отличающейся низким уровнем культуры вульгарной публики. Успех большого таланта все чаще зависит от нелепых и смешных случайностей. О живописи судят невежды. Живопись становится предметом торговли, а полотна – биржевой акцией. Разъяренные выскочки-миллионеры с брезгливой гримасой грубо отвергают работы Клода. С каждой отвергнутой картиной гибнут его иллюзии. Он не находит гармонии в союзе с Кристиной. Переноса свою любовь исключительно на полотна, он предпочитает искусство семейному счастью. Сама мысль о любви внушает ему страх и ужас. Жизненная правда только там, за мольбертом.

Творчество ни одного большого художника не вмещается в рамки определенного направления. Настоящий художник всегда выше устоявшихся традиций и канонов. Ему подвластны все стихии творческого самовыражения. Разнообразные проявления художественных исканий, попытки работать во многих жанрах отличают героя-художника романа Ги де Мопассана «Сильна как смерть» (1888). Упоенный славой Оливье Бертен – энтузиаст своего дела. После оглушительного успеха портрета Клеопатры, Париж, окружив его почестями, делает своим избранником и предсказывает творческое бессмертие. Запечатлевая на полотнах исполненных грации и изящества светских красавиц, он достойно играет свою роль «самого изобретательного и искусного истолкователя» неуловимой женской души [4, 31].

Мопассан предлагает читателю историю самозабвенной любви стареющего художника к молодой девушке. Влюбленный в красоту художник познает все грани любви – любовь-спасение, любовь-принуждение, любовь-собственничество, любовь-вожделение. Однако после встречи с Аннетой в свертхчутом Бертене вспыхивает любовь совершенно иного характера. Превратившись в точную копию собственной матери в молодости, Аннета лишает его душевного покоя. Любовь чувственная и поэтическая у Бертена сменяется губительной любовью, любовью сильнее смерти.

Примечателен роман Эриха Марии Ремарка «Приют грез» (1920). Лирический эпизод из жизни большого таланта передан немецким писателем углубленным показом душевных переживаний. Мансарда, названная героем романа «приютом грез», несет глубокую смысловую нагрузку и выступает не только ведущим элементом сюжета и фоном для развития действия. Мастерская есть обитель, новое измерение, полноценный образ произведения. Наделенная определенной символикой мастерская дает возможность выявить эмоциональное состояние художника. Рука старого композитора и художника Фрица Шрамма все тянется к альбому для эскизов. Он уже не может работать с прежней отдачей. Быстрыми штрихами мэтр набрасывает рисунок своей возлюбленной, ушедшей из жизни много лет назад. Сердечная привязанность, трогательная нежность, чувство трепета и прочие потрясения давно превратились в мираж, но мысленно художник трагического мироощущения продолжает оставаться в своем прошлом. Жизнеописание художника разворачивается ретроспективно – от настоящего к прошлому. Картины былого бесконечно оживают перед его глазами – сердце мастера перестало биться с тех самых пор, как он потерял юную Луизу – объект поклонения.

Нидерландский писатель Тейн де Фрис в романе «Рембрандт» (1935) обращается к образу художника, чье творчество являет собой вершину голландской реалистической школы. На страницах романа Рембрандт предстает человеком нелегкой судьбы: честный и бескомпромиссный, верный своим идеалам служитель искусства. Измеряя пальцами ширину краев холста, водя по нему кистью, нанося древесным углем линии и штрихи, портретист блаженно и мучительно ищет спасение в художественном труде. Это состояние рождает в нем чувство всепобедимости и непобедимости. Нередко творческий подъем уступает болезненному беспокойству и вызывает безудержное отчаяние, немощь и пустоту. Не все замыслы удастся воплотить: творческое видение временами покидает художника. Даже холст сопротивляется немощной руке. Одержимый творчеством Рембрандт не замечает вокруг себя зависть и тщеславие недругов, клевету и предательство. Он с горечью осознает истину: счастье никогда не бывает постоянным. Давать все, ничего не получая взамен, – трагическая участь всех великих мастеров.

Судьба посылает ему Титуса, сына от Саскии ван Эйленбурх, и Корнелию, внебрачную дочь от Хендрикье Стоффелс. Отношения Хендрикье с Рембрандтом церковный совет называет греховной связью. Блюстители нравственности угрожают несчастной женщине страшными карами, не допускают к причастию. Преданная Рембрандту и детям женщина не настаивает на законном браке, а предпочитает оставаться в глазах света его любовницей. Оставаясь до конца ему верной спутницей по жизни, она делит с ним все лишения и разочарования.

Любовь и брак не спасают героя романа Теодора Драйзера «Гений» (1915). Влюбленный в красоту, неспособный хранить верность одной женщине, не считающийся с жизненными условностями, мягкосердечный по природе и склонный к самоанализу и рефлексии Юджин Витла не имеет представления о чувстве привязанности к семье. Брачные узы ограничивают

его свободу и мешают восприятию искусства. Он не испытывает к Анджеле Блю глубокие чувства, недооценивает ум и душевную красоту девушки, воспитанной в строгих правилах добродетели, готовой во многом подчиниться патриархальным традициям и условностям своего времени. «У него были иные боги, которых он ставил выше ее, – богом было для него искусство, богом была природа, богом был человек, как объект для живописи», – пишет Драйзер [1, 238]. Юджин одержим лишь страстью к искусству.

Удача сопутствует герою романа Эрнеста Хемингуэя «Острова в океане» (1970) Томасу Хадсону во всем кроме любви. Художнику-маринисту с мировым именем не удастся упорядочить свою жизнь. Неистово влюбленный в искусство и бесконечно ему преданный Хадсон не может удержать любимую женщину, мать своего старшего сына Тома. Не удастся ему также сохранить второй брак: погружение в живопись составляет весь уклад его жизни. Этого требует состояние его души. «Мастерство – оно в тебе. В твоём сердце, в твоей голове, в каждой частице тебя. И талант тоже в тебе», – рассуждает герой Хемингуэя, высоко ставящий призвание художника [6, 378].

Герой романа Кензо Китаката «Зимний сон» (1996) предпочитает уединенный образ жизни в горной хижине. Эксцентричный художник замыкается в себе, полностью изолировавшись от окружающего мира. Предпочитая социальной жизни внутренний монолог с самим собой, он перестает замечать даже внешние проявления природы. Осенние цвета кажутся ему фальшивыми, люди вызывают у него только раздражение. Он выбирает непродолжительные связи и не ищет сердечной привязанности. Он не видит спасения в отношениях с Нацуэ Косуги, владелицей картинной галереи, предприимчивой и деловой женщиной, пребывающей в плену его таланта. Однако встреча с Акико Цукаду, юной художницей, проявившей живой интерес к его личности и творчеству, наводит на впечатлительного художника неведомое ранее умиротворение: уходят напряжение и безверие. Безотчетно вода углем по холсту, он пытается запечатлеть хрупкую девушку. Работа над портретом заполняет все его пространство, но после его завершения душевный подъем снова заменяется внутренней пустотой. Закончив портрет, он теряет интерес к девушке, расстается с мечтой и снова чувствует себя неживым.

В рассказе «Окно» азербайджанский писатель и киносценарист Нати́г Расулзаде предлагает читателю историю любви старого художника к юной девушке. Сердце не просто реагирует на внешний раздражитель. Это трепетное чувство воспринимается им как некий знак свыше – благословение, которое так жаждет душа творца. Любовь как центр мироздания дарит герою писателя новые импульсы созидания, вдохновляет на яркие художественные открытия. Он своей любовью обретает чувство сопричастности. Семидесятидвухлетний Мирага совсем не ощущает груз возраста, он по-новому начинает воспринимать свою немощность, а старость – это то состояние, когда человек перестает ощущать жизнь в себе и вокруг. Жизнь заново открывает для него светлые стороны, возрождая в разочарованном, «одиноким, желчным, обозленном» человеке интерес к настоящему [5, 419]. Может ли творчество быть альтернативой любви? Забыв о времени, Мирага

с душою работает над портретом Джейран. «В работе человек близок к Богу, как никогда, ближе, чем в молитве. Особенно в созидательной работе, в творчестве, когда просыпается в человеке творец, когда разгорается и ярко светит божья искра» [5, 442]. Поведение художника, его благородство и готовность принять поворот своей судьбы на грани последнего заката рисуется Расулзаде с большим тактом и мастерством. Его герой познает отеческую любовь, но судьба отказывает ему изведать чувства возлюбленного. Рассказ подчеркивает не подавленность старика, а его силу. Испытывая отрезвляющее чувство, он мужественно принимает союз девушки с молодым человеком и этим подчеркивает свою душевную мощь.

Заключение. Исследование вышеизложенных художественных произведений азербайджанских и зарубежных авторов позволяет прояснить смысловую наполненность этического концепта «любовь». Сущность незаурядной творческой личности заключается в ее избранности. Выдвигая положение о высокой содержательности изобразительного искусства, о его насыщенности глубокими идеями и образами, художник соотносит его с понятием универсума, и любовь воспринимает как благословение. Любовь есть духовная метаморфоза, позволяющая человеку познать себя как высшую субстанцию. Однако нередко он намеренно избегает любви и обретает гармонию только при соприкосновении с холстом. Творчество, уподобляясь религиозному акту, рассматривается им как богослужение. В творческом процессе он познает Бога. Постичь это откровение дано не каждому, ибо только избранный художник в ниспосланном ему Всевышним откровении преодолевает свою приземленность, свою земную конечность и устремляется к бесконечному.

Практическое значение статьи состоит в том, что она может представить интерес для литературоведов, изучающих как азербайджанскую, так и зарубежную литературу. Статья будет интересна также искусствоведам, которые хотят погрузиться в духовный мир художника.

Литература:

1. Драйзер Т. Гений: роман / Перевод с английского / Т. Драйзер. – Вильнюс: Государственное издательство художественной литературы Литовской ССР, – 1955. – 680 с.
2. Зверев А. М. Дворец на острие иглы: Из художественного опыта XX века / А.М.Зверев. – Москва: Советский писатель, – 1989. – 416 с.
3. Золя Э. Радость жизни. Творчество: романы / Перевод с французского/ Э. Золя. – Москва: Правда, – 1986. – 672 с.
4. Мопассан Г. Сильна как смерть: роман / Перевод с французского / Г. Мопассан. – Москва: Азбука-Аттикус, – 2010. – 288 с.
5. Расулзаде Н. Окно: рассказ // Ловушка. Повесть и рассказы / Н. Расулзаде. – Баку: Нагыл еви, – 2005. – 553 с.
6. Хемингуэй Э. Старик и море. Опасное лето. Праздник, который всегда с тобой. Острова в океане / Собрание сочинений: [в 4 томах] / Э. Хемингуэй. – Москва: Художественная литература, – т. 4. – 1982. – 735 с.

Afər Əlizadə

Xülasə

RƏSSAM HAQQINDA DÜNYA NƏSRİNDƏ “MƏHƏBBƏT” KONSEPTİ

Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan və xarici ədəbi mətnlərində “məhəbbət” konsepti məna yaradıcı element kimi araşdırılır. Tədqiqat obyektini kimi N. Rəsulzadə, E. Zolya, G. Mopassan, E. M. Remark, T. Fris, T. Drayzer, E. Heminqvey, K. Kitakatanın baş qəhrəmanı rəssam olan əsərləri götürülür. Yazıçılar psixoloji aspektdə həm rəssamın varlığının metafizikasını, həm də onu əhatə edən gerçəkliyi – məişət, ehtiyac və tələbatlarını işıqlandırır. Rəssamın həyatı axtarışlar və şirnikləndirici cazibə, gözləntilər və ümid-sizliklə zəngindir. “Məhəbbət” konseptinin təhlili özündə yaradıcılığa, rəssamlığa aludəliyi ehtiva edir. Diqqət mərkəzində məhəbbət, ekspressiya, infantilizm, fədakarlıq kimi psixoloji kateqoriyalardır. Yaradıcılıq əzabları, uğur kultu, rəssamın emosional həssaslığı məqalənin mövzusunun semantik mahiyyətini tamamlayır və genişləndirir. Rəssam yalnız öz daxili səsinə dinləməyə öyrəncəlidir. Fədakarcasına vəcd halında o, üstünlüyü eşqə deyil, incəsənətə verir.

Afer Alizadeh

Summary

THE CONCEPT OF "LOVE" IN WORLD PROSE ABOUT THE ARTIST

In this article the concept of love as a sense-forming element of the texts of Azerbaijani and foreign literature is examined. The works by N. Rasulzadeh, E. Zola, G. Maupassant, E.M. Remarque, T. Fries, T. Dreiser, E. Hemingway, K. Kitakata in which artist is the main character are drawn as a basis here. The writers illuminate both the metaphysics of artistic existence and its everyday reality – everyday life, needs and demands – in a psychological aspect. The life of an artist is full of searches and temptations, expectations and disappointments. The analysis of the concept of love appeals to the problem of immersion in the element of painting. The author's attention is fixated on different psychological categories, such as love, expression, infantilism, psychological instability, self-denial. The throes of creativity, the cult of success, the emotional sensitivity of the artist complement and expand the semantics of the stated theme. The artist is accustomed to listening exclusively to his own inner voice. In selfless extasy, he gives preference not to love, but to art.

Rəyçi: dos.G.Hüseynli

METODİKA

Ülkər Xanlarova

Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.2.507.080

İNGİLİS DİLİNDƏ QADIN VƏ KİŞİ CİNSİNİN DÜZGÜN İFADƏ EDİLMƏSİNİN TƏDRİSİ YOLLARI

Açar sözlər: *cins kateqoriyası, qadın cinsi şəkilçiləri, gender əsaslı stereotiplər, gender-neytral sözlər.*

Keywords: *category of gender, feminine suffixes, gender stereotypes, gender-neutral words.*

Ключевые слова: *категория рода, суффиксы феминизации, гендерные стереотипы, гендерно-нейтральные слова.*

Giriş. Müasir dövrdə ingilis dilində cins kateqoriyası mövcud olmasa da, bəzi cins bildirən söz və şəkilçilər vardır. Üçüncü şəxsin təkində şəxs əvəzlilikləri *he* (o kişi cinsi), *she* (o – qadın cinsi), *it* (o – orta cins) deyə üç cinsə görə səciyyə-lənir. Bundan başqa, ingilis dilində cins bildirən sözlər vardır və onlar aşağıdakı üç kateqoriyaya bölünür: kişi cinsi bildirən, qadın cinsi bildirən və cins bildirmə-yən sözlər. Bəzi sözlərin hansı kateqoriyaya aid olması bioloji cinsə əsasən müəy-yən olunur. Məsələn, *boy* (oğlan), *girl* (qız), *man* (kişi), *woman* (qadın) sözlərinin hər biri hansı cinsi ifadə edərsə, o kateqoriyaya da aiddir. İkinci qrup sözlər qo-humluq əlaqələrindən törəyən sözlərdir ki, bunlara da *husband* (ər), *wife* (arvad), *uncle* (əmi, dayı), *aunt* (xala, bibi) kimi sözlər aiddir. Növbəti sırada gələnlər *Mrs.* (xanım – aileli qadın), *Ms.* (xanım – subay qız), *Mr.*, *Sir* (cənab) kimi müraciət formalarıdır. Nəhayət, *-ess*, *-ette*, *-ine*, *-man*, *-woman* kimi şəkilçilərlə bitən sözlər də cins bildirir (məs., *actress* – aktrisa, *teacheress* – qadın müəllim, *fireman* – kişi yangınsöndürən, *hero-heroine*, *policewoman* – qadın polis və s.). Bəzi qadın adla-rı *-a* şəkilçisi ilə bitir (*Samantha*, *Victoria* və s.) və bu da qadın cinsinin göstəricidir.

Bəzən insana aid xüsusiyyətlər cansızlara aid edilir və cins ilə bağlı meta-foralar meydana gəlir. Məsələn, qida adları bildirən sözlərdən *cheesecake* (cizkeyk) cazibədar qadına bənzədilərək qadın cinsinə aid edilir. *Cherry* (albalı) və *bush* (kol) kimi nümunələr də qadın gözəlliyi ilə əlaqələndirilərək qadın cinsi hesab edilir. Qida vasitələrindən *beef* (mal əti) güclü və yaraşıqlı kişi, heyvanlar-dan *ape* (meymun) hündür və güclü kişiləri təmsil edir.

Cinsi ayrışeçkilik məsələsinin tez-tez gündəmə gəldiyi zamanda cins bildi-rən sözlərin istifadəsini məhdudlaşdırmağa meyl edilir. *Fireman* (kişi yangınsön-

dürən), *chairman* (kişi sədr), *spokesman* (kişi sözçü) kimi sözlərin istifadəsinin yalnız kişi cinsi üçün münasib olması sanki bu sənətin təkcə kişilər tərəfindən seçilə bilməsi anlamına gəlir. Ona görə də, bu sözlərin cins bildirməyən sinonimlərindən istifadə olunması daha məqsədəuyğun hesab olunur. Məsələn, *chairman* (kişi sədr) əvəzinə *chair* (sədr), *steward/stewardess* (stüard/stüardessa) yerinə *flight attendant* (təyyarə xidmətçisi), *spokesman* (kişi sözçü) əvəzinə *spokesperson* (sözçü) sözlərini işlətmək daha düzgün hesab edilir. Qız və ya oğlan olduğunu bilmədiyimiz körpə uşaqlardan danışarkən onlara *he* (o-kişi cinsi) və ya *she* (o-qadın cinsi) deyil, *kişi* və ya *qadın* cinsi ifadə etməyən *it* əvəzliyi ilə xitab edilməsi də neytral mövqedə durmağa kömək edir.

Cinsi bərabərliyin təbliğ olunduğu bir dövrdə *fireman* – *fire-fighter* (kişi yanğınsöndürən – yanğınsöndürən); *policeman/policewoman* – *police officer* (kişi polis/qadın polis – polis işçisi); *headmaster/headmistress* – *headteacher/head* (kişi direktor/qadın direktor – direktor); *waiter/waitress* – *server* (kişi ofisiant/qadın ofisiant – ofisiant); *manpower* – *workers, staff* (işçi qüvvəsi (buradakı *man* sözü *kişi* deməkdir və işçi qüvvəsinin sanki yalnız kişilərdən ibarət olmasına dəlalət edir – işçilər) kimi nümunələrdə müşahidə olunduğu kimi açıq-aydın cins bildirən sözlərin neytral sözlərlə əvəz olunmasına üstünlük verilir.

Bu cür neytrallıq təkcə isimlərə xas xüsusiyyət olmayıb sifətlərdə də müşahidə olunur. Məsələn, *brotherly* (qardaşcasına, mehriban) sifətindəki *brother* sözü qardaş demək olub kişi cinsinə aiddir. Onun yerinə *kind* (mehriban) sözünün işlədilməsi neytrallığın qorunmasına töhfə vermişdir. Bundan başqa, *qardaşlıq* kimi tərcümə edilən *brotherhood* mücərrəd ismi *fellowship* (*dostluq, yoldaşlıq*) sözü ilə əvəz edilməkdədir.

Yazıda eyni anda hər iki cinsə istinad edilməsi (*s*)*he, he/she, him/her* və ya *his/her* şəklində də ifadə edilir. Rəsmi nitqdə bu prinsip *he or she, his or her* deyərək qorunur. Müasir dövr üçün xarakterik olan digər üsul *he* (o-kişi c.)/*she* (qadın c.) əvəzliliklərinin *they* (onlar) ilə əvəz olunmasıdır. Məs., “Every employee must show his identity card” əvəzinə “Every employee must show their identity card on entering the office” variantına üstünlük verilir. Müasir dövrün tələblərinə görə, *they* əvəzliyindən istifadə edilməsi daha məqsədəuyğundur, çünki hər iki cinsə xitabən işlədilir, lakin birinci cümlədəki *his* əvəzliyinin əslində kişi cinsini ifadə etməsinə baxmayaraq hər kəsə aid edilməsi cinsi ayrışdırıcılıq əlaməti kimi qəbul edilir. Bu hal yalnız *they* əvəzliyinə aid olmaqla qalmır, cümlənin məqsədindən asılı olaraq, *their, theirs* yiyəlik əvəzlilikləri, *them* obyekt əvəzliyi, *themselves* qayıdış əvəzliyindən də bütün cinsləri ifadə etmək üçün istifadə edilir.

Cins kateqoriyasının mövcud olduğu dillərdən biri olan rus dili qadın cinsi düzəldən şəkilçilər baxımından zəngin olsa da, ingilis dilində bu şəkilçilərin sayı azdır. Bu məqsədlə istifadə olunan ən məhsuldar şəkilçi *-ess-dir, -ine, -euse, -enne, -ette* kimi şəkilçilər isə fransız dilindən alınmadır.

Bəzi mənbələrə əsasən, Amerikan cəmiyyətində birmənalı şəkildə aktrisalara *actress* deyilsə də, bu sənətin sahibi olan bir çox qadınlar onlara *actor* (*aktyor*) deyilməsinə üstünlük verirlər. Nümunələrdən *enchantress* (*sehrbaz, cadugər, ədəbiyyatda cəlbedici qadın*), *heiress* (*qadın varis*) əsasən publisistik üslubda işlənir. Ev sahibəsi mənasında *hostess* işlənsə də, televiziya və radio aparıcısı mənasında qadınlara *host* deyərək müraciət edilir. *Danseuse* (*balerina*), *masseuse* (*xanım massa-*

jist), *bankeress* (xanım bankir), *aviatress* (qadın pilot) kimi sözlər artıq dildə aktuallığını itirmiş və işlənməməkdədir. *Authoress* (qadın müəllif) və *poetess* (şairə) sözlərindəki -ess şəkilçisi isə köhnəlmiş sayılır.

Bundan başqa, sözlərə şəkilçi əvəzinə başqa bir söz əlavə etməklə də qadın cinsini ifadə etmək mümkündür. Bəzi sözlərə *she*, *female*, *lady*, *woman*, *girl* kimi qadın, qız, xanım mənasını verən sözlər əlavə edərək suppletivizm yolu ilə *she-cousin* (xalaqızı, bibiqızı, əmiqızı, dayıqızı) və ya analitik yol ilə *woman doctor* (qadın həkim) kimi qadın cins bildirən sözlər yaratmaq mümkündür.

Bəzi dillərdə cansız varlıqların da cinsi vardır. Bu, bəzən müəyyən şəkilçilərlə müəyyən olunsa da, bəzən heç bir qanunauyğunluğa əsaslanmır. İngilis dilində də bəzən cansız varlıqlar konkret bir cinsə aid edilir. Məsələn, gəmi, kilsə və ölkələr qadın cinsindədir. Gəmi sözünün qadın cinsi kateqoriyasına aid edilməsi dənizçilik mədəniyyətində uzun müddətdir mövcuddur. Bu, qadınların daim qoruyucu, yol göstərən olması kimi xüsusiyyətlərinin gəmi üzərinə köçürülməsi ilə bağlı olub, metaforik məna daşıyır. Məs., “*I travelled from England to New York on the Queen Elizabeth; she (the Queen Elizabeth) is a great ship.*” cümləsində gəmiyə *she* (o – qadın cinsi) formasında xitab edilmişdir. Başqa bir nümunədə “*I love my car. She (the car) is my greatest passion*” deyə məşindən qadın cinsi kimi bəhs edilmişdir. “*France is popular with her (France’s) neighbours at the moment*” nümunəsində isə Fransa qadın cinsi kimi təsvir edilmişdir. Bu kimi əlamətlər köhnə ingilis dilindən qalma ənənələrdir.

Fireman, *policeman*, *barman* (kişi yanğınsöndürən, kişi polis, barmen) kimi sözlərin onların qadın alternativlərindən daha aktual olması əvvəllər bu sənət sahiblərinin əsasən kişi olması ilə bağlıdır. Kişi və qadınlara biçilmiş sosial rollar nəticəsində ingiliscə əslində heç bir cins bildirməyən *doctor* (həkim), *professor* (professor), *surgeon* (cərrah) sözləri daha çox kişiləri nəzərdə tutur və *lady doctor* (qadın həkim), *woman professor* (qadın professor) kimi sözlərdən istifadə edərək sənət sahibinin cinsiyyətini vurğulamaq zərurəti yaranır. Eyni məsələ sənət qadınların seçdiyi sənət sahələrinə kişilər yiyələndikdə də baş verir və *male nurse* (tibb qardaşı), *male babysitter* (kişi dayə) kimi sözlərdə öz ifadəsini tapır.

Bütün bu araşdırmalar ingilis dilindəki cins əlamətləri haqda hərtərəfli bilik əldə etməyə imkan verir. Əldə edilmiş məlumatın geniş olması bu bilikləri tələbələrə aşılayan müəllimlər üçün çox faydalıdır, çünki mövzuya hakim olmaqla onlar səmərəli metod və tapşırıqlar seçə və dərstdə tətbiq edə bilərlər.

Cins mövzusunun tədris olunmasına həsr edilmiş bir dərs nümunəsinə nəzər salaq. Əvvəlcə, tələbələrə *pilot* (pilot) və *flight attendant* (təyyarə xidmətçisi) sözlərini təsvir etmələri, fikirlərini söyləmələri və ya onların şəkillərini çəkmələri tapşırılır. Sonra onlara belə bir qısa əyləncəli hekayə danışılır:

“Sandra, an airline pilot with years of experience, was preparing for her flight while chatting with Mike, a flight attendant who had just joined the crew. Some of the passengers were surprised to see Sandra confidently taking control of the cockpit, while Mike, with a warm smile, provided the safety instructions.”

“İlərin təcrübəsinə malik pilot Sandra təyyarə heyətinə yenidən qoşulmuş stüard Mayk ilə danışır və uçuşa hazırlaşır. Mayk üzündə səmimi bir təbəssüm ilə təhlükəsizlik qaydalarını izah edərkən Sandranın özündən əmin şəkildə təyyarənin idarəsini ələ alması sənişinlərin bəzilərini təəccüblənmişdi.”

Növbəti mərhələdə tələbələr ilkin ideyaları ilə hekayədəki informasiyanı müqayisə edir və fikirlərini əsaslandırırlar. Bundan sonra, onlara bir video göstərilir. Videoda 66 nəfər aşağı sinif şagirdlərinə yangınsöndürən, cərrah və qırıcı təyyarə pilotu çəkmək həvalə edilir və onlardan 61 nəfəri bu sənət sahiblərini kişi – cinsi qismində təsvir edir. Bundan sonra, sinfə müvafiq iş formasında üç qadın daxil olur. Onlardan biri yangınsöndürən, ikincisi cərrah, üçüncüsü isə qırıcı təyyarə pilotudur. Bu, uşaqlarda gender stereotiplərinin erkən yaşda formalaşmasını sübuta yetirir.

Gender-Neutral Language Quiz

- Which of the following terms is considered gender-neutral?
a) chair or chairperson (= a person in charge of a meeting)
b) policewoman
c) fireman
- What are accepted gender-neutral alternatives to the word *mankind*?
a) men and women
b) human beings or humanity
c) people
- Servers* is a gender-neutral job title for
a) waiters and waitresses
b) salespeople
c) stewards and stewardesses
- What is a gender-neutral alternative to *grandmother* or *grandfather*?
a) grandparent
b) grandma and grandpa
c) granny
- Which job title is gender-neutral?
a) stewardess
b) actress
c) flight attendant

Şəkil 1.

Bu üsulla yeni sözlər tədris edilir. Ardınca, onların düzgün tələffüzü üzərində işlənir və sonra şəkil 2-dəki tapşırıqda tələbələr artıq özləri neytral sinonimlər düşünüb tapırlar.

Some Tips for Housewives

Being a housewife and mother can be a daunting task, but here are some simple tips to help make your life easier.

Firstly, make sure to prioritize your household chores. A daily routine can help keep your home tidy and organized. Ensure dinner is prepared on time. This shows you've been thinking about your husband and care about his needs. Let him speak first and listen to him.

But don't forget to take care of yourself. Being a wife and mother can be physically and emotionally exhausting, so make sure to take some time for yourself each day.

Last, don't be too hard on yourself. Being a housewife is a noble profession. Remember that every wife is doing her best to support her hard-working husband, and that's something to be proud of.

Şəkil 3.

Tələbələrə bu cür stereotiplərin formalaşmasında dilin böyük rol oynadığı izah olunur və onlara cins bildir-məyən sözlər barədə məlumat verilir. Bundan sonra, qısa formada təqdim edilmiş şəkil 1-dəki tapşırıq verilir.

Make these job titles gender-neutral (the first one has been done as an example):

- policeman – police officer
- fireman –
- stewardess –
- mailman –
- congressman –

Şəkil 2.

Dərs şəkil 3-dəki mətnin içindəki cins bildirən sözləri onların neytral sinonimləri ilə əvəz edərək yenidən yazmaqla davam edir.

Yeni biliklərin təcrübəyə tətbiq edilməsi üçün tələbələrə yaradıcı yazı tapşırığı verilir. Onlar bildikləri bir nağılı götürür, orada stereotiplərdən irəli gələn fikirləri dəyişir, sözləri gender-neytral sözlərlə əvəz edir və ya eyni qaydalara əməl edərək özlərindən yeni bir nağıl uydurur.

Leksik səviyyədə cins bildirən sözlərin tədris edilməsi üçün üsullardan biri də tələbələrə cədvəl təqdim etməkdir. Cədvəl qadın cinsi və kişi cinsi adlı iki sütundan ibarətdir. Kişi cinsində olan isimlər cədvəldə alt-alta verilmiş, tələbələr isə qutunun içində onlara təqdim olunmuş qadın cinsinə aid sözləri cədvəldəki sözlərin qarşısına yazmalıdırlar. Sözləri bu şəkildə öyrəndikdən sonra, yeni sözlər müzakirə olunur və onların tələffüzü məşq edilir. Bundan sonra, dərs danışiq tapşırığı ilə davam edir. Məsələn, yeni sözlər şəkil formasında təqdim olunur və tələbələr həmin sözlərdən istifadə edərək şəkilləri təsvir edir. Bundan başqa, tələbələri cütlərə ayıraraq ssenari təqdim etməklə yeni sözlərin istifadəsini zəruri edəcək rol oyunlarını təşkil edilə bilər.

Şəkilçili üsul ilə düzələn qadın və kişi cinsi ifadə edən isimləri tələbələrə tədris etmək üçün başqa bir tapşırıq işlətmək olar. Bunun üçün tələbələrə bir qrup kişi cinsində olan sözlər verilir və hər bir sözün sonuna *-ess* şəkilçisi artırmaq tapşırılır. Şəkilçi əlavə etmək asan bir proses olsa da, xüsusilə qadın cinsində olan sözlərin bir çoxu tələbələr üçün yeni olacaqdır. Yeni sözlərin mənası aydın olsa da, onların tələffüzünü məşq etmək lazım olacaqdır. Növbəti çalışmadakı sözlərə də eyni şəkilçi artırılarsa da, bundan əvvəl son hecanın son saitindəki sait düşməlidir. Bu şəkildə tapşırığı yerinə yetirərək tələbələr söz ehtiyatlarını artırmış olurlar.

Ardınca, sözlərin dərinədən mənimsənilməsini təmin etmək məqsədilə müəllim keçilmiş sözləri cümlədə boşluqların yerinə yazdırır. Bu tapşırıq da bir neçə formada təqdim edilə bilər. Məsələn, adi qaydada tapşırıqdakı sözləri verə və tələbələr kontekstə əsasən doğru sözü seçə bilər və ya cümlələrin birinci hissəsində yeni sözlərdən biri verilsə, ikinci hissədəki boşluğa onun qarşılığını yazmaq tapşırıla bilər. Məsələn, *“The _____ (actor) won an award for her role in the movie”* və ya *“The host welcomed the guests, while his wife, the _____ (host) prepared the dinner.”* Qapalı tapşırıqlardan sonra növbə açıq tapşırıqlarıdır. Müəllim yeni sözlərdən bir neçəsini dairəyə ala və tələbələrə qeyd edilmiş sözlərdən ibarət hekayə yazmalarını istəyə bilər. Əlavə olaraq, “İsti kartof” oyununu oynamaq mümkündür. Qaydalara əsasən, musiqi sədaları altında tələbələr yumşaq oyuncaq, top və s. bir-birinə ötürür və musiqi dayandığı anda əşya kimin əlindədirsə, o yeni tədris edilmiş sözlərdən ən az birini cümlədə işlətməlidir. Cümlə qura bilməyən oyunu uduzur.

Daha əvvəl qeyd olunduğu kimi, ingilis dilində *he/she, him/her, his/her* cins bildirən əvəzliliklərinin, *they/them/their* ilə əvəz edilməsi geniş yayılan tendensiya-dır. Bu hal qrammatik cəhətdən yanlış olsa da, isim təkdə olsa belə qəbul edilir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq:

- 1) The student has to pay *his* fees by September 30.
- 2) The student has to pay *his or her* fees by September 30.
- 3) The student has to pay *their* fees by September 30.
- 4) The students have to pay *their* fees by September 30.

Student dedikdə həm qız, həm də oğlan tələbə nəzərdə tutula bilər. İlk cümlədəki *his* əvəzliyi əslində əvvəllər ümumi şəkildə hər kəs üçün işlənsə də, indi bir çox mənbələr bu tendensiya-dan uzaqlaşmaqdadır. İkinci cümlədəki *his or her* əvvəllər daha çox işlənsə də, indi dildə qəlizlik yaradır. Üçüncü cümlədə *student* sözü təkdə olmasına baxmayaraq, üçüncü şəxsin cəmində olan əvəzliliklə işlənmişdir. Bu, qrammatik cəhətdən yanlış səslənsə də, hal-hazırda qəbul edilir. Sonuncu nümunə isə gender neytrallığı baxımından ən ideal variantdır.

Bu qaydanın tələbələrə izah edilməsini bir sıra tapşırıqlar əsasında həyata keçirmək olar. Məsələn, *“If a customer is unhappy, he/she should speak to the manager,” “Every student should bring his or her notebook”* kimi cümlələrdən ibarət tapşırıq verib oradakı *he/she*, *his/her* və ya *him/her* əvəzliliklərinin *they/them/their* neytral əvəzliliklər ilə əvəz edilməsini tapşımaq olar. Daha yaradıcı tapşırıq kimi onlardan yalnız cins bildirməyən əvəzliliklərdən istifadə etməklə iş elanı, reklam və ya müəyyən qaydalar tərtib etmələri tələb oluna bilər. İş elanı yazarkən onlar namizədlərin cinsinə ehtiyat vurmadan tələblərini irəli sürməli, hər hansı bir məhsulu reklam edərkən onun yalnız qadın və ya kişilər üçün uyğun olduğunu dilə gətirməməli (məsələn, tozсорan, avtomobil və s.) və iş qaydaları tərtib edərkən onların hər kəsə aid olmasını təmin etməlidirlər.

Elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, o, müasir dövrdə tez-tez işıqlandırılan və sosial şəbəkədə böyük mübahisələrə səbəb olan cinsi ayrı-seçkiliyin ingilis dilindəki ifadə tərzinə sadəcə nəzər salmaqla qalmır, həm də onu dəyişmək üçün alternativ söz ehtiyatı, eyni zamanda yeni tapşırıq növləri ilə təmin edir.

Praktiki əhəmiyyəti. Araşdırma ingilis dilində mövcud olan mühüm cins əlamətlərini müəllimlərin diqqətinə çatdırır və onu tələbələrə düzgün şəkildə tədris etmələri üçün tövsiyələr verir. Cinsi ayrışdırıcılıq kimi həssas mövzuya toxunaraq tələbələrin nitqlərindəki cins baxımından qərəzli sözləri gender-neytral sözlərlə əvəz etmələrinə töhfə verir və bu məqsədlə bir sıra yaradıcı tapşırıqlar irəli sürür.

Nəticə. Nəticə etibarilə, belə bir faktı nəzərə almaq lazımdır ki, istənilən mövzunu tələbələrə səmərəli şəkildə izah etmək və dərin biliklər ötürmək üçün müəllim kimi o mövzunu yaxşı araşdırmaq zəruridir. Mövzu barədə biliklər hərtərəfli olmaqla yanaşı, həm də müasir dövrün tələblərinə cavab verməlidir. Dil daim inkişafda olduğu üçün orada tez-tez yeniliklər baş verir. Ona görə də, aldığımız informasiya davamlı olaraq yenilənməlidir. Mövzu haqda dərin biliyə yiyələndikdən sonra isə müəllimin yaradıcılıq qabiliyyəti artır və bu bilikləri ötürmək üçün dərstdə son dərəcə maraqlı və interaktiv tapşırıqlar istifadə edir. Bu tapşırıqlar sayəsində, tələbələr yeni biliklər kəşf edir və özləri də eyni mövzu ətrafında araşdırma aparırlar.

Ədəbiyyat:

1. Drabushevich, A. Y. The category of gender in modern English (pp. 460–462).
2. Grigoryeva, L., & Nazmieva, E. (2023). The gender aspect of the English language: Should we teach gender neutrality in the classroom? *Journal of Education Culture and Society*, (2), 144–153.
1. [<https://doi.org/10.15503/jecs2023.2.144.153>]
2. Патманова, А. А. (2024). Тенденции суффиксации наименований женского рода (русский и английский языки). *Вестник ЧГПУ им. И. Я.*, 1(122), 73–81.
3. Roelle, C. (2024). Embracing inclusive language in the classroom: Activities for English teachers to cultivate gender-neutral communication. *English Teaching Forum*, 62(1), 12–19.
4. [<https://americanenglish.state.gov/forum>]
5. Xanlarova, Ü. (2021). Dillərdə grammatik cinsin və genderin ifadə üsulları *Dil və Ədəbiyyat*, 11(3), 29-36.
6. IDP IELTS. Grammar 101: Feminine and masculine words in English. [<https://ielts.idp.com/prepare/article-grammar-101-feminine-and-masculine-words-in-english>]

7. Pinterest. Gender-neutral language infographic.
[<https://in.pinterest.com/pin/474285404528361798/>]
8. Pinterest. Feminine forms in English.
[<https://www.pinterest.com/pin/31666003622503249/>]
9. Teflpedia. Feminine -a.
[https://www.teflpedia.com/Feminine_%E2%80%91a]

Ulkar Khanlarova

Summary

TEACHING STRATEGIES OF MASCULINE AND FEMININE WORDS IN THE ENGLISH LANGUAGE

Despite the lack of gender category in the English language, the article deals with some gender qualities in this language and the ways of effectively passing this information to students in the teaching process. First, it has presented some examples of lexical gender, and then feminine suffixes have been explored. Moreover, data on feminine words has been given, which have been formed with suppletion and the combination of two words. Subsequently, it has been emphasized that the words expressing gender should be substituted by gender-neutral ones in compliance with the requirements of the modern world. Having provided a big list of gender-neutral words in the second part of the article, a lesson plan on effectively teaching this vocabulary has been given. The idea of eliminating the use of gender-biased language has been promoted by giving students freer practice activities like making a job announcement, work rules and adverts.

Улькяр Ханларова

Резюме

МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРАВИЛЬНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЖЕНСКОГО И МУЖСКОГО РОДА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Несмотря на то, что в английском языке категория рода отсутствует, в статье говорится о проявлении некоторых признаках рода и правильной передаче этих знаний учащимся в процессе обучения. Здесь представлены примеры грамматического рода на лексическом уровне, а затем изучаются окончания, образующие женский род. Также говорится о родовых словах, путем сложения двух слов или супплетивизма, и рекомендуется заменить их гендерно-нейтральными словами в соответствии с требованиями современной эпохи. Во второй части представлен план урока для эффективного преподавания гендерно-нейтральных слов учащимся. Студенты воздерживаются от использования слов, имеющую гендерную предвзятость при выполнении творческих заданий, таких как составление объявлений о вакансиях, правил работы или рекламы.

Rəyçi: prof. D.Ə.İsmayilov

Şəhla Balacayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.2.507.090

ALİ TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN DİSTANT TƏDRİSİNİN TƏŞKİLİ

Açar sözlər: *distant təhsil, onlayn öyrənmə mühiti, müasir yanaşmalar, rəqəmsal tədris resursları*

Ключевые слова: *дистанционное обучение, онлайн образовательная среда, современные подходы, цифровые образовательные ресурсы*

Keywords: *distance education, online learning environment, modern approaches, digital educational resources*

Giriş. Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ali təhsil sistemində yeni tədris modellərinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu kontekstdə distant təhsil xüsusilə dil öyrənmə prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İngilis dilinin distant formada tədrisi, tələbələrin dil bacarıqlarının inkişafında çeviklik, fərdiləşmə və texnoloji dəstəyə əsaslanan yeni imkanlar yaradır. Ali təhsil müəssisələrində bu tədris forması həm müəllim, həm də tələbə üçün interaktiv və adaptiv öyrənmə mühitinin qurulmasını zəruri edir. Distant tədrisin uğurla təşkili üçün müasir pedaqoji yanaşmaların, rəqəmsal tədris resurslarının və effektiv metodoloji strategiyaların integrasiyası əsas şərtlərdən biridir. Bu məqalədə İngilis dilinin distant tədrisinin təşkili prosesində istifadə olunan müasir yanaşmalar və praktik strategiyalar təhlil edilir. Eyni zamanda, onlayn tədris mühitində qarşıya çıxan çətinliklər və onların həlli yolları da diqqət mərkəzində saxlanılır.

İşin elmi yeniliyi. Bu tədqiqat işinin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ali təhsil müəssisələrində İngilis dilinin distant formada tədrisinə dair mövcud metodoloji yanaşmalar sistemli şəkildə təhlil olunmuş və onların səmərəliliyini artırmaq üçün innovativ strategiyalar irəli sürülmüşdür. Tədqiqatda distant tədris mühitində dil öyrənmənin fərdiləşdirilməsi, rəqəmsal platformalardan səmərəli istifadə və interaktiv resursların integrasiyası kimi müasir istiqamətlər əsas diqqətə alınmışdır. Müəllim-tələbə, tələbə-tələbə və tələbə-resurs qarşılıqlı əlaqələrinin təşkilində kommunikativ yanaşmanın texnologiya dəstəyi ilə effektiv tətbiqi göstərilmişdir. Eyni zamanda, tədqiqatda Azərbaycan realıqları nəzərə alınaraq kontekstual və praktiki əsaslı model təklif olunmuşdur. İşdə həm nəzəri, həm də tətbiqi baxımdan distant İngilis dili tədrisinə dair yeni strukturlaşdırılmış yanaşma təqdim edilmişdir. Bu, mövcud pedaqoji praktikaların zənginləşdirilməsinə və rəqəmsal tədris imkanlarının optimallaşdırılmasına töhfə verir. Həmçinin, tədqiqatda distant təhsil mühitində qarşıya çıxan tipik problemlər və onların sistemli həlli yolları da ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə araşdırılmışdır.

Distant təhsil anlayışı informasiya-kommunikasiya texnologiyaları əsasında həyata keçirilən və zaman-məkan məhdudiyyətlərini aradan qaldıran bir təhsil formasını əhatə edir [10, s. 29]. Ali məktəblərdə ingilis dili tədrisi, xüsusilə ixtisas yönümlü proqramlarda mühüm rol oynadığından, distant mühitdə bu fənnin səmərəli şəkildə təşkil olunması yüksək pedaqoji hazırlıq və texniki təminat tələb edir.

Pandemiya dövründə aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, ali məktəblərdə tələbələrin bilik və bacarıqlarının davamlı inkişafı üçün müxtəlif platformalar (Zoom, Moodle, Google Classroom və s.) vasitəsilə distant təhsil imkanları uğurla tətbiq olunmuşdur [9, s. 8]. Bu vasitələrin funksional imkanları sayəsində dərs prosesində interaktivlik, geri əlaqə və qiymətləndirmə komponentləri təmin edilmişdir.

Müasir yanaşmalar və metodoloji əsaslar. Müasir tədris yanaşmalarında konstruktivizm nəzəriyyəsi ön plana çıxır. Bu nəzəriyyəyə əsasən, öyrənənlər bilikləri müəllimin yönəldici rolu ilə öz təcrübələri əsasında formalaşdırırlar [14, s. 86]. Distant ingilis dili dərslərində bu yanaşma tələbələrin öz dillərarası qarşılıqlı əlaqələr vasitəsilə funksional ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyə şərait yaradır.

İngilis dilinin distant tədrisində kommunikativ yanaşma (Communicative Language Teaching – CLT) və tapşırıq əsaslı təlim (Task-Based Learning – TBL) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu metodlar real həyat şəraitinə uyğun dialoq və situasiyaların təqlid olunması ilə dili praktiki şəkildə öyrənməyə yönəldilmişdir [13, s. 5]. CLT modeli tələbənin mərkəzdə olduğu və dilin əsasən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunduğu bir tədris fəlsəfəsini əks etdirir.

Distant tədrisin effektivliyinə təsir edən amillər

Müasir təhsilin fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri onun əlçatanlığıdır ki, bu da tədris prosesində distant təhsil texnologiyalarının tətbiqi vasitəsilə təmin olunur. Beynəlxalq ünsiyyətin ən geniş yayılmış vasitələrindən biri kimi ingilis dili xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Qeyri-filoloji ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələr üçün ingilis dilinin distant şəkildə öyrədilməsi bir sıra çətinliklərlə müşayiət olunur. Məqalənin məqsədi qeyri-ixtisas tələbələrinə ingilis dilinin distant tədrisinin təşkili üzrə metodik tövsiyələrin təqdim olunmasıdır.

O.Yu. Yefremovun fikrincə, distant təhsil texnologiyalarının potensialı aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərdə öz əksini tapır:

Elastiklik – tələbələrə zaman, tədris tempi və məkan seçimi imkanının verilməsi, fənnin mənimsənilməsi üçün təlim intensivliyinin müstəqil müəyyənəşdirilməsi;

Adaptivlik – tələbələrin fərdi təhsil trayektoriyasını seçmək, yaratmaq və reallaşdırmaq hüququna malik olması;

Modulluq – müstəqil kurs və modullardan ibarət tədris proqramının fərdi və ya qrup ehtiyaclarına uyğun şəkildə formalaşdırılması;

İqtisadi səmərəlilik – daha çox sayda tələbəyə yönəlmiş tədris yanaşması və texniki vasitələrin effektiv istifadəsi nəticəsində tədrisin nisbətən aşağı maliyyətlə həyata keçirilməsi;

Müəllimin yeni rolu – müəllim təlim prosesinin koordinatoru kimi çıxış edir, tələbəyə fərdi təhsil planının tərtibində və layihə fəaliyyətində məsləhətçi kimi dəstək verir [3, s. 306].

Ali məktəblərdə distant ingilis dili tədrisinin təşkili zamanı əsas problemlərdən biri öyrənilən dilin fenomenlərinin tələbələr tərəfindən qavranılmasında çətinliklərin yaranmasıdır. Bu hal öyrənilən xarici dilin struktur xüsusiyyətləri ilə ana

dilin sisteminin uyğun gəlməməsi, həmçinin tədris planlarında xarici dilə ayrılan saatların azlığı ilə izah olunur. Bu problemi aradan qaldırmaq məqsədilə müəllimlərə hər bir mövzu üzrə qısa icmal (synopsis) hazırlamaq tövsiyə olunur. Bu icmal tələbələrə qavranılması çətin olan dil aspektlərini aydınlaşdırmağa kömək edir.

İkinci mühüm çətinlik isə canlı xarici dil ünsiyyətinin məhdud olmasıdır. Xarici dilin effektiv mənimsənilməsi üçün real kommunikasiya vacib şərtidir. Lakin distant tədris zamanı müəllimlər bu zərurətlə, eyni zamanda isə distant təhsil iştirakçılarının bir-birindən coğrafi uzaqlığı səbəbilə ünsiyyətin təşkilindəki çətinliklərlə üzləşirlər. Bu problemi qismən aradan qaldırmaq üçün tələbələrə Skype və ya digər video əlaqə platformalarından istifadə tövsiyə olunur.

Tədris prosesinin ayrılmaz hissəsi onun nəticəliliyinin təhlilidir ki, bu da tələbələrin dil hazırlığı səviyyəsinin diaqnostikası ilə bağlıdır. Bu mərhələdə müəllim əsas çətinliklə – tələbələrin nitq bacarıqlarının obyektiv qiymətləndirilməsi problemi ilə üzləşir. Bu çətinlik distant təhsilin təməl prinsipindən – tələbənin maksimal müstəqilliyindən – irəli gəlir. D.V. Çernilevskiyə görə, təhsil müəssisəsinin və onun struktur bölmələrinin intellektual resursları biliklərin ötürülməsi və onların keyfiyyətinin diaqnostikasına yönəlməlidir [5, s. 237].

Bizim fikrimizcə, tələbələrin dil kompetensiyasının qiymətləndirilməsi yalnız canlı ünsiyyət şəraitində aparılmalıdır. Məhz real ünsiyyət müəllimə tələbənin leksik və qrammatik biliklərini, əsas anlayışları mənimsəmə dərəcəsini və praktik bilik tətbiq etmə qabiliyyətini qiymətləndirməyə imkan verir. Bununla yanaşı, yekun modul işi əvvəlcədən müəyyən edilmiş vaxt çərçivəsində və real zaman rejimində yerinə yetirilməlidir.

Distant tədrisin uğuru tələbələrin öz biliklərindəki boşluqları dərk etməsi və bu boşluqları aradan qaldırmağa çalışması ilə sıx bağlıdır. Bu məqsədlə tələbələrə nəzarət testlərindən ibarət portfel təqdim olunur. Bu termin E.S. Polat tərəfindən təklif edilmiş və tələbənin tədris fəaliyyətinə dair özünüqiymətləndirmə və refleksiya vasitəsi kimi izah olunmuşdur [4, s. 126]. Test nəticələri əsasında tələbə hansı sualların yenidən öyrənilməsinə ehtiyac olduğunu müəyyən edə bilir.

Distant tədrisinin təşkilinə dair metodik tövsiyələr

Yuxarıda təqdim olunan nəzəri və praktik əsaslara uyğun olaraq, ingilis dilinin distant tədrisinin təşkilinə dair aşağıdakı metodik tövsiyələr formalaşdırılmışdır:

Müəllim tərəfindən mövzuya dair qısa icmal (synopsis) hazırlanmalı və qavranılması çətin olan aspektlər izah edilməlidir;

Skype və ya digər videoəlaqə vasitələri ilə canlı ünsiyyət distant təhsilin əsas komponenti olmalıdır;

Yekun modul tapşırıqları real vaxt rejimində yerinə yetirilməlidir;

Nitq mövzusunə dair tapşırıqlar dil kompetensiyasının diaqnostikasında prioritet təşkil etməlidir;

Tələbələr özünüqiymətləndirmə üçün testlərlə təmin olunmalı, bu testlər bilik boşluqlarının aşkarlanmasına və fərdi hazırlıq planlarının tənzimlənməsinə imkan verməlidir.

Əlbəttə ki, məqalədə təqdim olunan material bu sahədə mövcud olan bütün aspektləri əhatə etmir. Gələcək tədqiqatların əsas istiqaməti isə ingilis dilinin ayrı-ayrı aspektlərinin distant tədrisi üçün ixtisaslaşdırılmış kursların hazırlanması olmalıdır.

Ali təhsil mühitində ingilis dilinin məsafədən tədrisinin effektivliyi müəllimin texnoloji savadlılığı, təlim resurslarının keyfiyyəti və tələbələrin motivasiya səviyyəsi ilə sıx bağlıdır [7, s. 52]. Tədqiqatlar göstərir ki, müəllimlərin təqribən 72%-i distant tədris platformalarından istifadə sahəsində kifayət qədər bacarıqlı deyillər [2, s. 41]. Bu isə tədrisin səmərəliliyinə ciddi təsir göstərir.

Müəllim hazırlığı proqramlarında distant təlim bacarıqlarının formalaşdırılması və onların fasiləsiz inkişafı zəruri hesab olunur. Azərbaycanın ali məktəblərində son illərdə həyata keçirilən "Rəqəmsal bacarıqlar" və "Elektron Təhsil" təşəbbüsləri bu istiqamətdə əhəmiyyətli addımlar olmuşdur [1, s. 67].

Beynəlxalq təcrübə və perspektivlər

Qərb ölkələrinin təcrübəsinə əsasən, ingilis dili distant tədris mühitində yalnız bilik ötürmə vasitəsi deyil, həm də ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün bir alət kimi təqdim olunur. Məsələn, Böyük Britaniya və Kanada universitetlərində tətbiq olunan hibrid modellər dərs saatlarının bir hissəsinin onlayn, digər hissəsinin isə əyani formada keçirilməsi ilə fərqlənir [12, s. 33]. Bu isə tələbələrin dilə münasibətini dəyişir və motivasiyasını artırır. Distant tədris şəraitində layihə əsaslı öyrənmə (project-based learning) tələbələrin dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün effektiv yanaşmalardan biridir. Bu model, tələbələrin real həyatda tətbiq edilə bilən layihələr üzərində işləməsinə nəzərdə tutur ki, bu da onların həm söz ehtiyatını, həm də kommunikativ bacarıqlarını inkişaf etdirir. Rusiya Dövlət Xalqlar Dostluğu Universitetində aparılan tədqiqat göstərmişdir ki, layihə əsaslı öyrənmə distant tədrisdə tələbələrin motivasiyasını artırmaqla yanaşı, dil bacarıqlarında da ciddi inkişaf yaradır.[6, c. 97].

Müasir distant tədris mühitində hibrid öyrənmə (blended learning) və çevrilmiş sinif (flipped classroom) modelləri geniş yayılmışdır. Bu modellər tələbələrə dərs materiallarını öncədən öyrənməyə və sinif vaxtını müzakirə və praktiki məşğələlər üçün istifadə etməyə imkan verir [8, 15]. Paris Universitetində keçirilən tədqiqat nəticəsində hibrid tədris modelindən onlayn təhsilə keçid zamanı tələbələrin məmnuniyyətində ciddi fərqlər müşahidə olunmuş və bu modelin onlayn öyrənmənin effektivliyini artırdığı müəyyən edilmişdir [11. 41].

Ali təhsil müəssisələrində ingilis dilinin distant tədrisi müasir təhsil sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilməkdədir. Onun uğurlu təşkili müəllimlərin texnoloji hazırlığından, interaktiv və kommunikativ metodların tətbiqindən, tələbəyönlü mühitin yaradılmasından asılıdır. Mövcud problemlərin həlli üçün müəllimlərin fasiləsiz ixtisasartırma təlimlərinə cəlb olunması, müasir platformalar üzrə praktiki təcrübənin verilməsi və yeni metodoloji resurslarla təmin olunması vacibdir. Nəticə etibarilə, distant tədrisin effektivliyi yalnız texniki vasitələrdən deyil, həm də peşəkar pedaqoji yanaşmalardan asılıdır.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədov, R. (2023). Distant təhsil şəraitində tələbələrin nəticələrinin təhlili. BDU Elmi Xəbərlər, 4(8), 22–26.
2. Yusubova, F. (2022). Ali məktəblərdə onlayn təhsilin tətbiqi və problemləri. Elmi xəbərlər, 12(4), s. 41.
3. Ефремов, О.Ю. Педагогика / О.Ю. Ефремов. – СПб : Питер, 2010. – 352 с.

4. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учебное пособие для студентов педагогических вузов и системы повышения квалификации педагогических кадров / под редакцией Е. С. Полат. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 272 с.
5. Чернилевский, Д.В. Дидактические технологии в высшей школе /Д.В. Чернилевский. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 437 с
6. Малюга, Е. Н., & Орлова, С. Н. (2021). Проектное обучение в дистанционной подготовке. Вестник РУДН. Серия: Педагогика и психология, №4, 96–103.
7. Anderson, T. (2008). The Theory and Practice of Online Learning. Athabasca University Press, s. 52.
8. Bergmann, J., & Sams, A. (2012). Flip Your Classroom: Reach Every Student in Every Class Every Day. International Society for Technology in Education.
9. Bozkurt, A., & Sharma, R. C. (2020). Emergency remote teaching in a time of global crisis due to CoronaVirus pandemic. Asian Journal of Distance Education, 15(1), s. 8.
10. Clark, R. C., & Mayer, R. E. (2016). E-learning and the Science of Instruction: Proven Guidelines for Consumers and Designers of Multimedia Learning. John Wiley & Sons, s. 29.
11. Hamilton, C., & Paek, L. (2020). From blended to e-learning: Evaluating our teaching strategies. ASp, 77.
12. Moore, M. G., Dickson-Deane, C., & Galyen, K. (2011). E-Learning, online learning, and distance learning environments: Are they the same? The Internet and Higher Education, 14(2), s. 33.
13. Richards, J. C. (2006). Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press, s. 5.
14. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press, s. 86.

Shehla Balachayeva

Summary

THE ORGANIZATION OF DISTANCE ENGLISH LANGUAGE TEACHING IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

The article explores the distance teaching of English in higher education institutions and the modern pedagogical approaches applied in this context. Distance education technologies eliminate time and space constraints, providing students with personalized and flexible learning opportunities. Constructivist theory and the communicative approach support interactive and functional language learning in online lessons. Task-based teaching methods aim to develop students' real-life communication skills. The article analyzes key challenges in organizing distance education, such as lack of live interaction, difficulty in grasping language structures, and assessment issues. As solutions, the use of digital platforms and the redefined roles of teachers are emphasized. Based on the findings, a practical and theoretically grounded model adapted to the Azerbaijani context is proposed.

Шехла Балачаева

Резюме

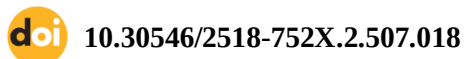
ОРГАНИЗАЦИЯ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В УЧРЕЖДЕНИЯХ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

В статье исследуется дистанционное преподавание английского языка в высших учебных заведениях и современные педагогические подходы, применяемые в

данной сфере. Технологии дистанционного обучения устраняют временные и пространственные ограничения, предоставляя студентам индивидуализированные и гибкие возможности для обучения. Теория конструктивизма и коммуникативный подход способствуют интерактивному и функциональному освоению языка на дистанционных занятиях. Методы обучения, основанные на выполнении заданий, направлены на развитие реальных коммуникативных навыков у студентов. В статье анализируются основные трудности, возникающие при организации дистанционного обучения – недостаток живого общения, сложности в усвоении языковых структур и проблемы оценки знаний. В качестве путей решения этих проблем предлагается использование цифровых платформ и изменение ролей преподавателей. По итогам исследования предлагается практическая и теоретически обоснованная модель, адаптированная к азербайджанскому контексту.

Rəyçi: prof. H.Əlizadə

Айтекин Аббасова
Азербайджанский университет языков

ОСНОВНЫЕ КОМПОНЕНТЫ КОММУНИКАТИВНЫХ УМЕНИЙ В ПРОЦЕССЕ ДИАЛОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ СТУДЕНТОВ НА 2-ОМ КУРСЕ ЯЗЫКОВОГО ВУЗ-А

Açar sözlər: komponentlər, kommunikativ səriştə, dialoq nitqi, motivasiya, bacarıqlar

Ключевые слова: компоненты, коммуникативная компетенция, диалогическая речь, мотивация, навыки

Keywords: components, communicative competence, dialogical speech, motivation, skills

Введение. В структуре умений речевой деятельности ведущие ученые предлагают несколько компонентов, необходимых для успешного протекания речевой деятельности. Во-первых, операционный компонент, обеспечивающий выполнение лингвистических операций, а именно выбор, комбинирование и контроль за использованием фонетико-лексико-грамматических средств. Сформированность этого компонента позволяет субъекту автоматизированно, быстро, правильно в отношении норм языка осуществлять эти операции.

Во-вторых, речевая деятельность невозможна без наличия мотивационного компонента, связанного с потребностью и мотивом, возникающими в определенной ситуации и направляющими все механизмы порождения и восприятия речи. Как известно, наличие мотива означает сочетание "потребности с предметом говорения – мыслью говорящего" [4, с.169-188]. В связи с этим мотивационный компонент предполагает возникновение обобщенного содержания высказывания, которое впоследствии разворачивается, уточняется в соответствии с целями субъекта.

В-третьих, в структуре умений речевой деятельности необходимо выделить коммуникативный компонент, связанный с ориентацией в ситуации (анализ обстановки, оценка собеседника) и с соответствующим построением речи. Адекватность речевого поведения во многом зависит от уровня сформированности именно коммуникативного компонента.

В-четвертых, для осуществления деятельности общения необходим интеллектуальный компонент, который означает способность субъекта совершать речемыслительные, мнемические, перцептивные и некоторые другие операции для построения содержательной и формальной сторон высказывания. Интеллектуальный и мотивационный компоненты формируются в процессе всей жизнедеятельности субъекта и являются неотъемлемыми в

любой его деятельности то время как речеоперационный и коммуникативный компоненты, присущи лишь деятельности общения. Интеллектуальный компонент носит всеобщий характер, поскольку интеллектуальные навыки сопровождают формирование и проявление всех механизмов, участвующих в порождении и восприятии речи.

Операционный компонент является наиболее зависимым от всех остальных, т.к. выбор моделей и лексических единиц, их оформление, комбинирование определяются характером ситуации и замыслом коммуниканта, уровнем развития интеллектуальных способностей. В его основе – спонтанно действующие стереотипные связи: ситуационные раздражители, речевая задача – соответствующие языковые формы.

Взаимодействие всех указанных компонентов в процессе диалогического общения происходит следующим образом. "Любая экстралингвистическая ситуация как фрагмент действительности отражается в сознании человека в мыслительных категориях, координация которых дает представление о всей ситуации в целом и формирует понятийно-мыслительную модель" [10, с. 17-23]

Практически параллельно с функционированием мотивационного, коммуникативного и интеллектуального компонентов включаются операционные механизмы. Форма построения выражаемой мысли соотносится с некоторой языковой моделью, соответствующей данной ситуации, с речевой интенцией говорящего. Семантические связи преломляются через структуру языкового мышления, "синтаксические функции наслаиваются на них в целях обеспечения специфических требований процесса речевого общения". [8, с. 160]

Одной из особенностей диалогического общения считается наличие "в нем так называемых" ситуаций контекстуально-мотивированной речи" [6, с. 122], вызванных предыдущей репликой собеседника.

"Строго говоря, диалогичность может рассматриваться как частный случай ситуативности, поскольку реплика, предшествующая данной, создает ситуацию общения" [7, с. 18].

Исходная реплика создает определенное контекстуально-ситуативное поле, представляющее собой комплекс признаков исходной ситуации и характеристик (содержательных, функциональных, формальных) данной реплики. Для принятия решения о реакции, для определения ее содержания и языковой формы субъект должен сориентироваться не только в наличной ситуации, но и в изменениях, внесенных в нее репликой собеседника. Начальная реплика изменяет исходную ситуацию, передавая какую-то новую информацию, вызывая в собеседнике новое эмоциональное состояние, побуждая его к действиям, меняя его представления и т.д., т.е. начальная реплика и все последующие, как правило, вносят новые условия в исходную ситуацию, обуславливая дальнейшие реакции, предопределяя и ограничивая их.

Продуктом диалогического общения является диалог. Развитие диалога во многом определяется точностью понимания исходной реплики, поскольку стимулом и основой для ответной реплики, прежде всего, становится смысл воспринятого высказывания. Об этом пишут многие исследователи:

"сила воздействия сообщения при прочих равных условиях зависит от его смысла и лишь затем – от того, кто направляет сообщение и от того, к кому и в какой ситуации оно обращено"(2, с.32-49); прежде всего запоминается именно семантический аспект высказывания, а потом уже синтаксический. Причем" наиболее актуальный и целенаправленный стимул заключен в актуальном, или коммуникативном, предикате высказывания, его реме" [1, с.95-98].

Созданное исходной репликой контекстуально-ситуативное поле накладывает ограничения на характер реакции. Диапазон возможных ответов бывает разным и зависит от параметров контекстуально-ситуативного поля. Вероятность сочетаний различных реплик может быть большей или меньшей. Она определяется замыслом говорящих, смысловыми отношениями между репликами и является универсальной для общения на любом языке.

Реакция собеседника является показателем коммуникативного эффекта исходной реплики, она сигнализирует инициатору беседы о результатах его собственных действий и является условием дальнейшего развития диалогического общения, внося некоторые изменения в исходную ситуацию. Начинается новый цикл развития диалога. Вся предыдущая его часть становится новым признаком ситуации, запечатленным в сознании общающихся в виде смыслового целого.

Таким образом, умение осуществлять «Основные компоненты коммуникативных умений в процессе диалогического общения на английском языке студентов на 2-ом курсе языкового ВУЗ-а» базируется на синтезе операционного, мотивационного, коммуникативного и интеллектуального компонентов, которые находятся в постоянном развитии. Именно их совокупность делает выполняемую деятельность целенаправленной, динамичной, продуктивной, интегрированной, самостоятельной и сознательной, т.е. позволяет субъекту осуществлять ее на уровне умения.

"В нем объективируется и психологическое содержание деятельности, и мысль (предмет говорения), и средства, и способ ее формирования и формулирования (языковые средства и сама речь)" [5,с.22]. Следовательно, характер диалога как продукта диалогического общения, позволяет определить уровень развития соответствующего умения.

Необходимо решить вопрос о динамике развития диалогических умений, о взаимосвязанности этого процесса с формированием навыков, определить соотношение диалогической речи в функциях цели и средства обучения английскому языку на разных этапах усвоения.

Актуальность:

Мы разделяем точку зрения авторов ряда методических работ, где указывается на возможность параллельного развития речевых навыков и умений.

Уже само формирование навыков, если оно осуществляется в адекватных условиях, закладывает фундамент для достижения уровня умений. При этом под адекватными условиями формирования речевых навыков имеются в виду такие, которые по основным своим свойствам соответствуют условиям их включения в целостной деятельности.

Подлинно речевые навыки формируются лишь тогда, когда операционный компонент развивается вместе с другими (мотивационным, коммуникативным, интеллектуальным). Это обусловлено зависимостью первого от других. Изолированное формирование механизмов операционного компонента не соответствует условиям их функционирования в речевой деятельности, поскольку не устанавливаются связи "ситуация – форма" значение — »► форма и отсюда не усваивается функция иноязычных средств в речи.

Научная новизна Краткое изложение научной новизны статьи необходимо для всестороннего распознавания проблемы. Опыт показывает, что, прежде чем мы достигнем автоматизации отдельных операций с языковыми средствами, их быстрого, устойчивого и гибкого выполнения, уже необходимо стремиться к тому, чтобы обучаемые осознавали цели действий, в которые они входят, их ситуативную обусловленность, их функции в речи, т.е. развивать такое качество умения как целенаправленность. Затем, по мере автоматизации частных операций возрастает динамичность, самостоятельность и интегрированность выполнения действий, что объясняется постепенным формированием речевых механизмов, их прилаживанием к новым средствам и проявляется в улучшении качественных и количественных показателей процесса речепорождения и его продукта. Такой подход дает возможность не откладывать развитие умений на какой-то отдаленный этап обучения, а приступать к формированию некоторых его качеств уже на начальных этапах обучения. Это позволяет обеспечить адекватные условия для создания навыков, способных интегрироваться в составе целостной деятельности. Шатилов С.Ф. считает, что "иноязычный речевой навык и иноязычное речевое умение должны обладать всеми инвариантными качествами этих феноменов.

Практическое значение применения статьи

Содержание высказываний и состав операций частично задается установкой, а частично определяются самим студентами. В упражнениях формируются и совершенствуются механизмы не только операционного, но и мотивационного компонента (мотив к выполнению действий создается установкой, стимулирующей репликой, содержательной стороной высказываний) коммуникативного компонента (адекватность реплик стимулу, ситуации, реакции – стимулу, развитие механизмов антиципации по установке, образцу), некоторые из них переносятся из родного языка. Здесь правомерно говорить об элементарном умении диалогической речи, хотя еще не автоматизирован полностью весь операционный состав действий. Ведь уже на этом этапе осуществляется перенос ранее усвоенных операций в новые ситуации, их интеграция, комбинирование в составе основных действий диалогического общения. Но этот перенос происходит в рамках определенного типа ситуации, по установке преподавателя, при наличии опор. Каждое условно-речевое упражнение строится на однотипных ситуациях, требующих повторения определенных речевых действий и их сочетания. Обычно для автоматизации целевой операции проводится ряд упражнений, отличающихся друг от друга типом учебной ситуации, а отсюда – и сочетанием речевых действий и операций в диалогических единствах. Следовательно, это расширяет возможности переноса, т.к. обеспечиваются условия для пер-

вичной генерализации, обобщения формируемых связей и уже сформированных за счет их включения в новые взаимоотношения друг с другом и с автоматизируемыми. Студенты начинают понимать взаимосвязь между целью действия, его средствами и условиями. Именно это является основой для развития умения. Итак, на первом этапе, усвоения у обучаемых не только формируются и совершенствуются некоторые навыки, но и в то же время развиваются умения диалогической речи начального уровня; это такое владение студентами набором речевых действий, которое позволяет им участвовать в учебной коммуникации на английском языке в объеме одного диалогического единства, построенного из различных сочетаний изучаемых лексико-грамматических средств.

Заключение. Таким образом, обучение английскому языку в условиях использования аутентичных текстов как средства развития диалогического общения студентов на 2-м курсе ВУЗ-а (на основе английского языка) мы не имеем возможности сформировать диалогические умения на английском языке, полностью соответствующие по своим параметрам диалогическим умениям носителей языка. Структура диалогических умений, с одной стороны, должна включать все выделенные компоненты (операционный, мотивационный, коммуникативный и интеллектуальный), а, с другой стороны, уровень развития этих компонентов будет разным для разных условий и этапов обучения иностранным языкам. Исходя из намеченных целей обучения английской диалогической речи в языковом ВУЗ-е, мы попытались определить показатели развития компонентов коммуникативных умений в процессе диалогического общения на английском языке студентов языкового ВУЗ-а и перспективы их развития.

Литература:

1. Анохин П.К. Узловые вопросы теории функциональной системы. М.: «Наука», 1980, с.95-98, 197с.
2. Брудный А.А. К теории коммуникативного воздействия. В кн.: Теоретические и методические проблемы социальной психологии. М.: изд-во МГУ, 1977, с.32-49, 433с.
3. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. М.: Просвещение, 1991, с. 100-102, 221с.
4. Ибрагимбеков Ф.А. К вопросу о связях мышления и речи при двух и многоязычии // Ученые записки АПИЯ им. М.Ф. Ахундова. Баку, 1961, вып. IX, с.169-188
5. Исмаилова Д.А. Методика обучения диалогической речи современного английского языка на начальных курсах языковых вузов (1-2 курсы). Автореф. дис. ... канд. пед.наук. Баку, 2003, 54с.
6. Исмаилова Д.А. Методика обучения диалогической речи современного английского языка на начальных курсах языковых вузов. Баку: Мутарджим, 2002, 248с.
7. Лихобабин Б.И. Обучение аудированию диалогической речи на английском языке в языковом вузе: Автореф. дис.... канд.пед.наук. М., 1975, с.18, 31с.
8. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: Базовый курс: Пособие для студентов педвузов и учителей. М.: Просвещение. 2002, 239с.

9. Сосенко Э.Ю. Проблема упражнений. В сб.: Психологические вопросы обучения иностранцев русскому языку. М.: изд-во МГУ, 1972, с. 90-99, 138с.
10. Сысоев П.В. Язык и культура в поисках нового направления в преподавании культуры страны изучаемого языка//Иностранные языки в школе. 2001, №4, с.17-23
11. Щерба Л.В. Преподавание иностранных языков в средней школе. Общие вопросы методики, изд.-2-е, доп. М.: Высшая школа, 1981, 211с.

Aytəkin Abbasova

Xülasə

DİL UNIVERSİTETİNİN 2-ci KURSUNDA TƏLƏBƏLƏRİN İNGİLİS DİLİNDƏ DİALOJİ ÜNSİYYƏTİ PROSESİNDƏ KOMMUNİKATİV BACARIQLARIN ƏSAS KOMPONENTLƏRİ

Məlum olduğu kimi, ali təhsilin 2-ci kursunda (ingilis dili əsasında) tələbələrin dia-loq ünsiyyətini inkişaf etdirmək vasitəsi kimi autentik mətnlərdən istifadə kontekstində ingilis dilinin tədrisi bizə öz parametrlərinə görə ana dili danışanların dia-loq bacarıqlarına tam uyğun gələn ingilis dilində dia-loq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan vermir. Dia-loq bacarıqlarının strukturu, bir tərəfdən, bütün müəyyən edilmiş komponentləri (əməli-yat, motivasiya, kommunikativ və intellektual) özündə birləşdirməlidir, digər tərəfdən, bu komponentlərin inkişaf səviyyəsi xarici dillərin öyrənilməsinin müxtəlif şərtləri və mərhələləri üçün fərqli olacaqdır. Dil universitetində ingilis dilinin dia-loq nitqinin tədrisi ilə bağlı qarşıya qoyulan məqsədlərə əsaslanaraq, dil universitetinin tələbələrinin ingilis di-lində dia-loq ünsiyyəti prosesində kommunikativ bacarıqların komponentlərinin inkişaf göstəricilərini və onların inkişaf perspektivlərini müəyyən etməyə çalışdıq.

Abbasova Aytəkin

Summary

THE MAIN COMPONENTS OF COMMUNICATIVE SKILLS IN THE PROCESS OF DIALOGICAL COMMUNICATION IN ENGLISH OF STUDENTS IN THE 2ND YEAR OF A LANGUAGE UNIVERSITY

It is obvious that teaching English in the context of using authentic texts as a means of developing dialogic communication of students in the 2nd year of higher education (based on the English language) does not allow us to develop dialogic skills in English that fully correspond in their parameters to the dialogic skills of native speakers. The structure of dialogic skills, on the one hand, should include all the identified components (operational, motivation-al, communicative and intellectual), and, on the other hand, the level of development of these components will be different for different conditions and stages of learning foreign languages. Based on the intended goals of teaching English dialogic speech in a language university, we attempted to determine the indicators of development of components of communicative skills in the process of dialogic communication in English of students of a language university and the prospects for their development.

Rəyçi: prof. D.Ə.İsmayılova

PEDAQOGİKA

Şəms Məmmədbəyli

Azərbaycan Dillər Universiteti

e-mail: shamsxmammadbayli@gmail.com

10.30546/2518-752X.2.507.092

QLOBAL TƏHSİL SİSTEMLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ STANDARTLAR: AZƏRBAYCANA İNTEQRASIYA PERSPEKTİVLƏRİ

Açar sözlər: təhsil, təhsili idarə olunması, beynəlxalq standartlar, təhsil sistemi

Keywords: education, education management, international standards, education system

Ключевые слова: образование, управление образованием, международные стандарты, система образования

Giriş. Müasir dünyada qloballaşma təhsil sistemlərinin inkişafına və idarə olunmasına böyük təsir göstərir. Beynəlxalq səviyyədə müəyyən edilmiş standartlar təkcə təhsilin keyfiyyətini artırmaq deyil, həm də informasiya cəmiyyətinə integrasiya edə bilən yaradıcı, innovativ və yüksək rəqabət qabiliyyətli insan resursları yetişdirmək məqsədi daşıyır. Bu kontekstdə davamlı inkişafın əsas elementlərindən biri olan keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsi ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafı üçün strateji zərurətə çevrilmişdir.

UNESCO (Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı) və OECD (İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı) kimi beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən müəyyən edilən təhsil standartları qlobal miqyasda etibarlı keyfiyyət təminatı sistemi yaratmağı hədəfləyir; O, təhsildə imkan bərabərliyi, inklüzivlik, effektivlik və hesabatlılıq kimi prinsipləri vurğulayır. Bu standartlar təkcə təhsil məzmununun deyil, həm də təhsil siyasətinin, tədris metodlarının və idarəetmə strukturlarının transformasiyasını təşviq edir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra beynəlxalq aləmə integrasiya prosesi ilə paralel olaraq təhsil sahəsində də qlobal normalara uyğunlaşmaq üçün müxtəlif cəhdlər göstərmişdir. Bu kontekstdə xüsusilə 2000-ci illərdən başlayaraq təhsil qanunvericiliyinin yenidən qurulması, kurikulum islahatları, müəllim hazırlığında müasirləşmə və rəqəmsal texnologiyaların təhsil prosesinə integrasiyası kimi addımlar atılıb. Bununla belə, Azərbaycan təhsil sisteminin beynəlxalq standartlara tam integrasiyası hələ də mühüm strateji məqsəd olaraq qalır.

Odur ki, ölkənin təhsil sahəsində rəqabət qabiliyyətinin artırılması, fərdlərin bilik və bacarıq səviyyələrinin beynəlxalq miqyasda etibarlı olması və qlobal informasiya cəmiyyətində səmərəli iştirakının təmin edilməsi üçün mövcud sistemin daha da inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq standartlara tam uyğunlaşdırılması və bu prosesdə davamlı, şəffaf və inklüziv siyasətin qəbul edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq təhsil standartlarının struktur analizi

UNESCO-nun təhsildə əlçatanlıq, bərabərlik və inklüzivlik prinsipləri

Ümumdünya UNESCO sənədləri hər bir şagirdin bərabər dəyərə malik olduğunu və heç bir səbəbin təhsilə mane olmamasının önəmini vurğulayır [1]. Məsələn, UNESCO-nun 2020-ci il üzrə Qlobal Təhsil Monitorinqi (GEM) Hesabatında təhsildə inklüzivlik və bərabərliyin əsas məqsədlər olduğunu bildirir və hər bir uşağın keyfiyyətli təhsil hüququnun mənəvi vacib olduğunu göstərir [1]. Bu kontekstdə UNESCO “Təhsildə Ayrı-seçkiliyə Qarşı 1960 Konvensiyası”, 2015-“İnkoca Bəyannaməsi və Təhsil”, 2030- “Fəaliyyət Çərçivəsi” kimi universal qaydalarla təhsildə bərabərlik və inklüzivliyi əsas keyfiyyət şərtləri kimi qəbul edir [2].

OECD təhsil siyasətləri və idarəetmə modellərinin müqayisəli təhlili

OECD üzv ölkələrin təhsil siyasətlərini beynəlxalq məlumatlarla müqayisə edən “Təhsil Siyasətinin Görünüşü hesabatları” vasitəsilə məlumat hazırlayır [3]. OECD-ə görə, effektiv təhsil idarəçiliyi çoxpilləli sistemlərdə yerli ehtiyaclarla milli məqsədləri tarazlaşdırmalıdır [3].

2023-cü il “Təhsil Siyasətinə Baxış Hesabatı” təhsil siyasətlərinin müqayisəli təhlili vasitəsilə islahat meyllərini təqdim edir və sübuta əsaslanan strategiyaların hazırlanmasına rəhbərlik edir [4].

Burns və digərləri (2016) vurğulayırlar ki, müasir təhsil idarəetmə modelləri hesabatlılıq, potensialın yaradılması və strateji planlaşdırma kimi komponentlər üzərində qurulmalıdır [4]. Bu o deməkdir ki, ölkələr uğurlu təhsil sistemi təcrübələrini araşdıraraq şəffaflığı və sosial inam elementlərini gücləndirən yaxşı nümunələri öz sistemlərinə uyğunlaşdırmağa çalışmalıdırlar.

ISO 21001:2018 təhsil müəssisələri üçün idarəetmə sistemi tələbləri

ISO 21001:2018 standartı təhsil müəssisələrinə xas olan idarəetmə sistemi standartıdır. Bu standartın tələbləri təhsil və təlim proseslərinin təşkilati olaraq necə idarə olunacağını müəyyən edir. ISO 21001-ə uyğun olaraq, təlim təşkilatı:

a) kurikulum vasitəsilə ixtisasın əldə edilməsi və inkişafı prosesini effektiv şəkildə dəstəkləyə biləcəyini nümayiş etdirməli və

b) idarəetmə sistemi təcrübələri vasitəsilə tələbələrin, digər benefisiarların və işçilərin məmnunluğunu artırmağı hədəfləməlidir [5].

Standart təşkilatlardan öz öyrənmə-tədris proseslərini davamlı olaraq təkmilləşdirməyə və tələbələrin ehtiyaclarına uyğunluğu təmin etməyə diqqət yetirməyi tələb edir [5]. Bütün bu tələblər təhsil müəssisəsindən (məktəb, universitet, peşə təhsili müəssisəsi və s.) asılı olmayaraq tətbiq edilir.

Bu kontekstdə, ISO 21001 idarəetmə sistemi çərçivəsində təlim prosesini nəzərə alaraq keyfiyyət və məmnuniyyətə əsaslanan vahid bir yanaşma qəbul edilir.

AZS ISO 21001:2024

2024-cü ildə Azərbaycanda nəşr olunan AZS ISO 21001:2024, ISO 21001:2018 standartının Azərbaycanda yerli uyğunlaşdırmasıdır və təhsil müəssisələrində keyfiyyət idarəetmə sistemlərinin qurulmasını və səmərəli fəaliyyətini təşviq edir.

Standart məktəblər, universitetlər və digər təhsil qurumlarında beynəlxalq idarəetmə təcrübələrinin tətbiqini, keyfiyyətli kurikulumun təminini və tələbə məmnunluğunu hədəfləyir [6].

Bu standartın qəbulu ilə qurumlar sistematik bir dövr ərzində prosesin səmərəliliyini artırmaq və məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün addımlar atır.

Müasir təhsil idarəetmə modelləri

Skandinaviya ölkələrinin təhsil sistemləri bərabər imkanlara və təhsildə yüksək keyfiyyətə əsaslanır. Məsələn, Nordic modeli, II. Bu, İkinci Dünya Müharibəsindən sonra inkişaf etmiş və təhsildə hər kəs üçün ədalətli imkanlar təmin etmək məqsədi daşıyan bərabərlikçi perspektivi əks etdirir [7].

Cənubi Koreya isə texnoloji infrastrukturunu ilə seçilir – hökumət 2025-ci ilə qədər rəqəmsal dərslilər və süni intellekt əsaslı müəllim proqramlarını tətbiq etməyi planlaşdırır [9].

Finlandiya da uğurlu təhsil sistemi ilə tanınır. Son zamanlar performansın azalması və bərabərsizliyin artması narahatlıq doğursa da, o, “Öyrənmək hüququ” proqramı ilə təhsildə keyfiyyət və bərabərliyi yaxşılaşdırmaq üçün strategiyalar hazırlayır [8]. Bu ölkədə diqqət məktəbəqədər təhsilin maliyyələşdirilməsində şəffaflığa və məktəblər arasında bərabər imkanların gücləndirilməsinə yönəlib.

Cənubi Koreya isə texnoloji infrastrukturunu ilə seçilir. Hökumət 2025-ci ildən rəqəmsal dərsliləri və süni intellektlə işləyən müəllim proqramlarını həyata keçirməyə başlamaqla məktəblərdə qabaqcıl texnologiyadan istifadəni təşviq edir [9]. STEM təhsilinə giriş sürətli internet infrastrukturunu və demək olar ki, hər kəs üçün əlçatan olan smartfonlar vasitəsilə artır.

Azərbaycan üçün bu təcrübələrdən öyrənilə biləcək əsas dərslər bunlardır:

– *Bərabər maliyyələşdirmə və inklüziv siyasətlər*: təhsil resurslarının regional və sosial-iqtisadi bərabərsizlikləri azaldacaq şəkildə paylanması, məhdud maliyyə imkanları olan tələbələrə xüsusi dəstəyin göstərilməsi.

– *Keyfiyyətli məktəbəqədər təhsil və dəstəkləyici tədbirlər*: məktəbə hazırlıq və məktəbəqədər təhsilə planlaşdırılmış sərmayə qoymaqla öyrənmə əsaslarının gücləndirilməsi; ehtiyacı olan təhsilənlər üçün əlavə repetitor dəstəyi və xüsusi proqramların təmin edilməsi.

– *Müəllim təhsili və muxtariyyət*: müəllim təhsilinə önəm verilməsi və onların sinifdə qərar qəbul etmə səlahiyyətlərinin artırılması beləliklə təhsilin keyfiyyətini artırma bilər.

– *Təhsil texnologiyalarına investisiyalar*: məktəbləri kompüter və sürətli internetlə təchiz etməklə rəqəmsal öyrənmə resurslarını əlçatan etmək; müəllimlərin texnologiya savadlılığının artırılması üçün təlimlər təşkil etmək.

Bu yanaşmalar Azərbaycanda imkanların bərabərliyinin gücləndirilməsinə və bütün şagirdlərə eyni başlanğıc nöqtəsi imkanının yaradılmasına xidmət edə bilər.

Azərbaycanda təhsilin beynəlxalq standartlara uyğunlaşma potensialı

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Azərbaycan təhsil sistemini köhnə strukturundan xilas etmək və dünya standartlarına uyğunlaşdırmaq kimi prioritet vəzifələr qoymuşdur. Müstəqillikdən sonra 1999-cu ildə ali təhsil islahatı və 2005-ci ildə Boloniya prosesində iştirak kimi islahatlarla ölkə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və beynəlxalq səviyyədə tanınmasına doğru irəliləyir. Bu kontekstdə təhsil sahəsində hüquqi tənzimləmələr, infrastruktur investisiyaları,

müəllimlərin peşəkar inkişafı və OECD-PISA kimi beynəlxalq qiymətləndirmələrdə əldə edilən nəticələr mühüm göstəricilər kimi qəbul edilir [10].

“Təhsil haqqında” Azərbaycan Qanununda (2009-cu il) təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı açıq şəkildə təşviq edən maddələr var. Qanunun 43-cü maddəsində qeyd olunur ki, “təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq Azərbaycan qanunvericiliyi və ölkənin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr əsasında həyata keçiriləcək”. Həmin maddəyə əsasən, təhsil müəssisələri xarici elm və təhsil təşkilatları ilə birbaşa əlaqə yarada, ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq müqavilələri bağlaya, beynəlxalq fondlarda iştirak edə və birgə layihələr hazırlaya bilər [11]. Maddə həmçinin tələbələr, aspirant və doktorantlar, müəllimlər üçün mübadilə proqramları təşkil etmək hüququ verir; birgə tədqiqatlar, konfranslar və nəşrlər vasitəsilə təhsil sahəsində təcrübənin bölüşdürülməsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycan təhsil infrastrukturunu gücləndirmək və maliyyələşdirməni şaxələndirmək üçün hərtərəfli strategiyalar hazırlayır. 2013-cü il Təhsil Strategiyasında informasiya və kommunikasiya texnologiyalarına (İKT) əsaslanan infrastruktur investisiyalarına üstünlük verilmişdir; Məktəblərin rəqəmsal təhsil resursları və texniki avadanlıqla təmin edilməsi dövlətin vəzifəsi kimi müəyyən edilib [12].

Müəllimlərin peşəkarlığının artırılması Azərbaycanda təhsil islahatlarının əsas elementlərindən biridir. 2005-ci ildə Azərbaycan və UNESCO arasında təhsil sahəsində əməkdaşlığa dair imzalanmış Anlaşma Memorandumunda müəllimlərin ixtisasının artırılması, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və beynəlxalq əməkdaşlıq şəbəkəsinin yaradılması kimi məqsədlər öz əksini tapıb. Azərbaycan Təhsil Nazirliyi UNESCO-nun da dəstəyi ilə 2006-cı ildə universitetlərdə peşə təhsili və kredit sistemi ilə bağlı beynəlxalq seminarlar təşkil etmişdir və beləliklə, ekspertlər arasında təcrübə mübadiləsi təmin edilmişdir [13].

Bununla yanaşı, PISA nəticələri, xüsusilə 2018–2022-ci illərdəki geriləmə, təhsilin keyfiyyəti sahəsində problemləri göstərir. Cavab olaraq, 2019–2023-cü illər üzrə Dövlət Proqramı ilə keyfiyyətin artırılması, ikili diplomlar və xaricdə təhsil imkanları genişləndirilib [14]. Təcrübədə müəllimlər üçün yeni sertifikatlaşdırma və davamlı təhsil proqramları həyata keçirilib. Məsələn, məktəbəqədər təhsil proqramı çərçivəsində yeni müəllimlərin ildə üç dəfə ixtisasartırma təlimlərinə qatılması nəzərdə tutulurdu; Bundan əlavə, onların bilik və bacarıqlarının artırılması üçün rəqəmsal və pedaqoji təlimlər keçirilib [14].

Nəticə etibarilə, Azərbaycan təhsil sistemində beynəlxalq standartlara uyğunluğu təmin etmək üçün həm hüquqi tənzimləmələr, həm də strateji investisiyalar qoyulur. Beynəlxalq əməkdaşlıq Təhsil Qanunu ilə təşviq edilmişdir; infrastrukturun təkmilləşdirilməsi və davamlı maliyyələşdirmə modelləri qəbul edilmişdir. Müəllimlərin peşəkar inkişafına verilən önəm və təcrübə mübadiləsi proqramları təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi söylərinin bir hissəsidir. Beynəlxalq qiymətləndirmələrdə qeydə alınan nəticələr istənilən səviyyədə olmasa da, həyata keçirilən islahatlar və dövlət proqramları təhsildə qlobal normalara çatmağa ümid vəd edir. Bu kontekstdə infrastruktur sərmayələrinin davam etdirilməsi, müəllim hazırlığının gücləndirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi Azərbaycanın növbəti illərdə təhsildə beynəlxalq standartlara nail olmaq hədəfində həlledici rol oynayacaqdır.

Azərbaycan təhsil sisteminin beynəlxalq standartlara integrasiyası və qlobal rəqabət qabiliyyətinin artırılması üzrə təkliflər

1. *Beynəlxalq Standartların Azərbaycan Təhsil Sisteminə integrasiyası*

Azərbaycanın təhsil sisteminin beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün aşağıdakı istiqamətlərdə sistemli və struktur islahatlarına ehtiyac var:

a) Milli təhsil strategiyasının yenilənməsi:

Təhsil siyasəti qlobal tendensiyalara, müasir pedaqoji yanaşmalara və 21-ci əsrin bacarıqlarına uyğunlaşdırılmalıdır. Bu baxımdan Azərbaycanın milli təhsil strategiyası UNESCO, OECD və Avropa İttifaqı kimi beynəlxalq təşkilatların tövsiyələrinə uyğun olaraq yenidən qurulmalıdır. O, təlim nəticələrinə əsaslanan, tələbə mərkəzli və ömürboyu öyrənmə prinsipini qəbul edən yanaşma ilə yenilənməlidir.

b) Təhsilin idarə edilməsində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) integrasiyası:

Təhsilin idarə edilməsi proseslərində şəffaflığı, səmərəliliyi və izlənilə bilənliyi təmin etmək üçün rəqəmsallaşma təşviq edilməlidir. İKT həlləri qərar qəbulu, fəaliyyətin monitorinqi və resursların idarə edilməsi kimi sahələrdə yayılmalıdır; Məlumat əsaslanan idarəetmə mədəniyyəti yaradılmalıdır.

c) Akkreditasiya proseslərinin beynəlxalq standartlara uyğunluğu:

Təhsil müəssisələrinin keyfiyyətini təmin edəcək akkreditasiya mexanizmləri Avropa Ali Təhsil Məkanı (EHEA) və Boloniya Prosesi prinsiplərinə uyğun olaraq yenidən təşkil edilməlidir. Həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə tanınmağı artıracaq şəffaf, müstəqil və obyektiv akkreditasiya prosesləri qurulmalıdır.

d) Müəllimlərin peşəkar inkişafına sistemli dəstək:

Müəllim təhsili davamlı peşəkar inkişaf anlayışı ilə yenidən qurulmalıdır. Beynəlxalq təhsil tendensiyalarına uyğun ixtisasartırma proqramları hazırlanmaqla müəllimlərin pedaqoji səriştəsi, rəqəmsal savadlılığı və fənlərarası bilik səviyyələri artırılmalıdır.

e) Təhsil müəssisələri arasında rəqabət mühitinin yaradılması:

Keyfiyyət yönümlü təhsil sisteminin qurulması üçün təhsil müəssisələri arasında sağlam rəqabət mühiti yaradılmalıdır. Məktəbləri, universitetləri və digər təhsil müəssisələrini innovativ təcrübələrə müraciət etməyə təşviq etmək üçün fəaliyyətə əsaslanan qiymətləndirmə sistemləri hazırlanmalıdır.

2. *Azərbaycanın təhsil sisteminin qlobal arenada mövqeyinin gücləndirilməsi*

Azərbaycanın qlobal miqyasda effektiv və hörmətli təhsil sisteminə malik olması üçün beynəlxalq qarşılıqlı əlaqələr artırılmalı və aşağıdakı istiqamətlərdə fəal siyasət aparılmalıdır:

a) Beynəlxalq əməkdaşlıq və tərəfdaşlıqların genişləndirilməsi:

Təhsilin bütün səviyyələrində, xüsusən də ali təhsil müəssisələri ilə xarici universitetlər, tədqiqat mərkəzləri və təhsil təşkilatları ilə strateji əməkdaşlıq inkişaf etdirilməlidir; Tələbə və akademik mübadilə proqramları, birgə tədqiqat layihələri və ikili diplom kimi təcrübələr dəstəklənməlidir.

b) Təhsil proqramlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması:

Kurikulumlar fənlərarası yanaşma ilə zənginləşdirilməli və qlobal səviyyədə qəbul edilmiş təlim nəticələrinə uyğun olaraq yenidən qurulmalıdır. Boloniya Pro-

sesi və Avropa Kredit Köçürmə Sistemi (AKTS) kimi alətlərin effektiv tətbiqi təmin edilməlidir.

c) Beynəlxalq akkreditasiya və reyting proseslərində iştirak:

Azərbaycanın təhsil müəssisələri Times Higher Education, QS World University Rankings kimi beynəlxalq reyting və akkreditasiya sistemlərində fəal iştirak etməlidir. Bu proseslər qurumların beynəlxalq tanınmasını və akademik nüfuzunu artıracaq.

d) Təhsildə rəqəmsal texnologiyaların istifadəsinin yayılması:

Distant təhsil, rəqəmsal məzmun istehsalı və elektron təhsil platformalarından səmərəli istifadəni təmin etməklə tədris prosesi müasirləşdirilməlidir. Təhsildə texnologiya inteqrasiyası təkcə infrastruktur səviyyəsində deyil, həm də pedaqoji səviyyədə inkişaf etdirilməlidir.

e) Beynəlxalq təhsil layihələrində aktiv rol etmək:

Erasmus+, Horizon Europe, Tempus kimi beynəlxalq təhsil və tədqiqat proqramlarında fəal iştirak etməklə Azərbaycan təhsil müəssisələrinin global görünüşünü artırmalı, gənclər beynəlxalq təcrübə qazanmağa təşviq edilməlidir.

Nəticə. Bu araşdırmada Azərbaycan təhsil sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması prosesi və bu kontekstdə atılan addımlar araşdırılıb. UNESCO, OECD və ISO 21001 kimi beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən müəyyən edilmiş standartlar; O, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, inklüziv və hərtərəfli siyasətin qəbulu və effektiv idarəetmə sistemlərinin yaradılması üçün mühüm çərçivə təmin edir. Azərbaycanın son illərdə həyata keçirdiyi təhsil islahatları, qanunvericilik tədbirləri, infrastruktur investisiyaları və müəllim hazırlığı proqramları bu standartlara inteqrasiya prosesini dəstəkləyir.

Bununla belə, beynəlxalq qiymətləndirmə mexanizmləri, xüsusən də OECD-nin PISA nəticələri göstərir ki, Azərbaycanın təhsil sisteminin keyfiyyətində əhəmiyyətli irəliləyişlərə baxmayaraq, hələ də təkmilləşdirilməyə ciddi ehtiyaclar var. Təhsildə standartlaşmanın təmin edilməsi, tədris proseslərinin gücləndirilməsi və müasir texnologiyalarla sistemli yanaşmaların yayılması müəllim keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə hazırlanmış siyasətin həyata keçirilməsi təhsil sisteminin hərtərəfli təkmilləşdirilməsinə öz töhfəsini verəcəkdir.

Nəticə etibarilə Azərbaycan təhsil sisteminin global miqyasda rəqabətə davamlı və dayanıqlı olması üçün beynəlxalq təcrübədən daha səmərəli yararlanmaq, inzibati proseslərdə şəffaflığın artırılması və milli təhsil siyasətinin bu standartlarla inteqrasiyası zəruridir. Gələcəkdə atılacaq sabit və qətiyyətli addımlar Azərbaycanın beynəlxalq təhsil sahəsində mövqeyini daha da möhkəmləndirəcək və uzunmüddətli perspektivdə ixtisaslı kadrların hazırlanmasına imkan verəcək.

Ədəbiyyat:

1. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). Inclusion in education: Leaving no learner behind. UNESCO. <https://www.unesco.org/en/inclusion-education>
2. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and education. Paris: UNESCO Publishing, 2020.

3. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). Education Policy Outlook 2023. Paris: OECD Publishing, 2023.
4. Burns, T., Köster, F., & Fuster, M. Education Governance in Action: Lessons from Case Studies. Paris: OECD Publishing, 2016.
5. International Organization for Standardization. ISO 21001:2018 – Educational organizations—Management systems for educational organizations—Requirements with guidance for use. ISO, 2018.
6. Azərbaycan Standartlaşdırma İnstitutu. <https://azstand.gov.az/az/xeberler/2024-cu-il-erzinde-milli-standartlasdirma-qurumu-terefinden-gorulen-islere-dair-hesabat>
7. Frønes, T. S., Radišić, J., Pettersen, A., & Buchholtz, N. (Eds.). Equity, equality and diversity in the Nordic model of education. Springer, 2020.
8. Organisation for Economic Co-operation and Development [OECD]. Finland's Right to Learn Programme: Achieving equity and quality in education (Education Policy Perspectives, No. 61). Paris: OECD Publishing, 2022.
9. U.S. Department of Commerce, International Trade Administration. South Korea – Education Services // Trade.gov. 5 Dec. 2023.
10. Aliyev, J. Azərbaycan'da eğitim sistemi // Sosial ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi. 2021, 8(74), s.2489-2495.
11. Azərbaycan Respublikası Təhsil Qanunu. No. 833-IIIQ (19 iyun 2009).
12. UNESCO IIEP. Azerbaijan – Technology (Education Profiles). Education-Profiles.org.
13. UNESCO UIS. Azerbaijan Country Profile – SDG4 Education 2030. UNESCO, 2022.
14. Ministry of Science and Education, Azerbaijan. State Program on Increasing the International Competitiveness of the Higher Education System in Azerbaijan (2019–2023). Baku 2018.

Shams Mammadbayli

Summary

INTERNATIONAL STANDARDS IN THE MANAGEMENT OF GLOBAL EDUCATION SYSTEMS: INTEGRATION PROSPECTS FOR AZERBAIJAN

This article explores the impact of globalization on the development and management of education systems, emphasizing the importance of international standards such as those of UNESCO, OECD, and ISO in improving education quality and equity. It highlights Azerbaijan's efforts to align with these standards through reforms in legislation, infrastructure, and teacher development, particularly since joining the Bologna Process. Successful global education models like those of Finland, South Korea, and the Nordic countries are analyzed for lessons applicable to Azerbaijan. The article concludes with strategic recommendations for integrating international standards, improving digital infrastructure, and enhancing global competitiveness in education.

Шамс Маммедбейли

Резюме

МЕЖДУНАРОДНЫЕ СТАНДАРТЫ В УПРАВЛЕНИИ ГЛОБАЛЬНЫМИ СИСТЕМАМИ ОБРАЗОВАНИЯ: ПЕРСПЕКТИВЫ ИНТЕГРАЦИИ ДЛЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье рассматривается влияние глобализации на развитие и управление системами образования, с акцентом на важность международных стандартов, таких

как стандарты ЮНЕСКО, ОЭСР и ISO, для повышения качества и справедливости образования. Отмечаются шаги Азербайджана по приведению системы образования в соответствие с этими стандартами через реформы в законодательстве, инфраструктуре и подготовке учителей, особенно после присоединения к Болонскому процессу. Анализируются успешные модели образования Финляндии, Южной Кореи и стран Скандинавии. В завершение предлагаются стратегические рекомендации по интеграции международных стандартов и усилению позиций Азербайджана на глобальной образовательной арене.

Rəyçi: prof. H.Əlizadə

Xumar Novruzova
Bakı Slavyan Universiteti

<https://orcid.org/0009-0007-1415-8457>

10.30546/2518-752X.2.507.095

ALİ TƏHSİLDƏ AGİLE TEXNOLOGİYALARI: PERSPEKTİVLƏR VƏ İMKANLAR

Açar sözlər: Agile metodologiyası, ali təhsil, scrum, sprint

Keywords: Agile methodology, higher education, scrum, sprint

Ключевые слова: методология Agile, высшее образование, scrum, sprint

Giriş. Müasir müəllimin metodik hazırlığı bir-birilə əlaqədar olan üç əsas komponentdən ibarətdir: bunlar tədrisin məzmunu, tədris prosesinin özü və təhsil alanların mənimsəmə fəaliyyətidir. B.Krayevski, M.Skatkin və b. tədqiqatlarında tədrisin məzmunu aşağıdakı səviyyələrdə müəyyənləşdirilmişdir: ümumi nəzəri materialın, konkret predmetin və tədris materialının mənimsədilməsi. Tədris materialı dərslərdə, dərslər vəsaitlərində, elektron resurslarda öz əksini tapır. Müasir dövrdə müəllimin vəzifəsi tədris materialı əsasında təhsil alanların bilik dairələrini genişləndirmək, onları elmi axtarışlara, müstəqil elmi fəaliyyətə yönəltməkdir [1].

Tədris texnologiyası dedikdə ciddi qaydalar əsasında bilik, bacarıq və vərdəşlərin mənimsədilməsinə yönəldilmiş sistemləşdirilmiş üsul və vasitələr küllüsü nəzərdə tutulur. Hər hansı bir problemin həllinə yönəldilmiş tədris texnologiyası müəllim və şagird fəaliyyətinin ən mükəmməl şəkildə uzlaşdırılmasını təmin etməlidir. Hazırda tədris prosesində istifadə edilən texnologiyalar yüzlərlədir. Bunlara misal olaraq Agile, STEAM, Fishbone və s. göstərmək olar.

Tədris texnologiyasının məzmununa aşağıdakı komponentlər daxildir [3]:

- Planlaşdırma;
- Tədris prosesinin dəqiq qurulması;
- Qiymətləndirmə meyarları;
- Texnologiyanın nəzəri və ya konseptual əsasla malik olması;
- Müəllimin texnologiyadan istifadə imkanları.

XX əsrin ortalarından başlayaraq tətbiq edilən Agile metodologiyası mütəxəssislərin fikrincə tək-cə metodlar küllüsü və ya texnologiya deyil, həm də həyat manifestidir. Bu texnologiyaya əsasən, tədris prosesi çevik və dəyişikliklərə açıq formada qurulur. Manifestində 12 dəyər və 4 əsas prinsipin müəyyən olunduğu Agile ilkin olaraq IT sferası üçün yaradılsa da, sonralar təhsildə də uğurla tətbiq edilməyə başlandı. Agile dəyərləri bunlardır: insan proses və alətlərdən daha vacibdir; təlim prosesində kəmiyyət deyil, keyfiyyət əsas götürülməlidir, müqavilələrin çeviklik və dəyişikliyə hazır olması qəbul edilməlidir, iş prosesində dəqiqliyə riayət edilməli, lakin lazım gəldikdə son nəticənin daha tez və keyfiyyətli alın-

ması naminə planda düzəlişlərin edilməsidir. Agile prinsipləri olaraq isə təhsil proyektləri üzərində motivasiyalı, peşəkar insanların işləməsi, valideynlərlə təhsil işçiləri arasında sıx əməkdaşlıq, çeviklik, dayanıqlılıq, dövrülük, təhsilalanların və valideynlərin rifahı, əlavə işlərin azaldılması və minimuma çatdırılması, komandalarda işləmək bacarığının formalaşdırılmasıdır. Dövrülük dedikdə həm müəllim, həm də tələbə fəaliyyətində dövrülük nəzərdə tutulur: məqsədlərin müəyyən edilməsi və ya planlaşdırma – öyrənmə – praktikada tətbiq etmə – əks əlaqə – qiymətləndirmə – analiz və ya təhlil [2].

Agile texnologiyasının əsas üstünlükləri kimi aşağıdakıları sadalamaq olar [4]:

- Tədris materialının bu texnologiyalara əsasən mənimsədilməsində çeviklik onun bazar iqtisadiyyatına uyğunluğunu təmin edir.

- Tələbələrin maraqlı və motivasiyalı işini formalaşdırır.

- Komanda daxilində işin təşkili tələbələrin gələcək fəaliyyətinə də faydalı olacaq, onlarda işin düzgün bölünməsi, iş yoldaşları ilə səmimi və işgüzar münasibətlərin yaradılması və s. kimi mühüm keyfiyyətləri formalaşdıracaq.

Agile təhsildə istifadə edilən əsas terminologiyayı qeyd edək [5]:

Scrum – Agile metodologiyasının ən çox istifadə edilən frameworku hesab edilir. Ona bəzən struktur yanaşma da deyirlər. Bu metod Cef Sazerlendin adı ilə bağlıdır. Bu metod rolların insanlar arasında dəqiq bölünməsi və proseslərin ardıcıl olaraq yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur. Rollar bölündükdən sonra birinci olan, yəni işə başlayan ona diqqət yetirir ki, nəticənin alınması üçün plan üzrə addımlar atılsın, son adam isə işin gedişinə nəzarət edir və lazım gəldikdə korreksiya edir. Hər kəs öz işini yerinə yetirdikdən sonra sonda alınmış nəticələr bir-birilə uzlaşdırılır. İşin yerinə yetirilməsi müddəti qısa sprintlərdən – 1-2 həftədən ibarət olur.

Sprint Review – Scrum kontekstində sprint müddətində hazırlanan məhsulun nümayişi məqsədilə komandanın toplanması və məhsulla bağlı müzakirələrin keçirilməsi. Bu mərhələdə sprint müddətində nəyin hazırlandığı və gözləntilərin nə dərəcədə təmin olunduğu müəyyənəldirilir.

Product Owner (PO) – məhsulun hazırlanmasında əsas və məsuliyyətli tərəf;

Scrum master – PO ilə komanda üzvləri arasında əlaqə yaradan köməkçi şəxs;

Development Team – məhsulun hazırlanmasında bilavasitə iştirak edən komanda.

Kanban – prosesdə balansın gözlənilməsini təmin edir. Scrumdan fərqli olaraq bu metodda rolların dəqiq bölgüsü və prosesin yerinə yetirilməsinə ciddi yanaşma nəzərdə tutulmur. Bu metodda əsasən dörd mərhələ üzrə məsələlər həll edilir: planlaşdırma, yerinə yetirmə, testləşdirmə və nəticə. Kanban frameworkda adətən tədqiqatın aparılmasını vizual lövhələr (məsələn, Trello və ya Asana lövhələri) ilə izləyirlər.

Lean – Agile-də fəlsəfi baxış metodudur. Proseslərin optimallaşdırılmasına yönəldilmiş bu metod özündə əlavə xərclərin azaldılması, vaxt itkisinin aradan qaldırılması, artıq işlərin ixtisar edilməsi kimi məsələlərin həllini birləşdirir.

Qeyd edək ki, Kanban və Lean bir-birilə əlaqəli nəzərdən keçirilə bilər: Kanban alət, Lean isə metodologiyanın fəlsəfi əsası kimi.

Agile yeni düşüncə tərzı və metod olaraq İKT-yə əsaslanan tədris prosesində hollandiyalı məktəb müəllimləri, coğrafiyaşünaslar Cef Sazerland və Villi Veynands tərəfindən eduScrum adı ilə hazırlanmışdır (cədvəl 1) [5].

	Ənənəvi tədris	Agile yanaşma
Təlim müddəti	3 aylıq semestr	1-2 həftəlik sprint
Təlimin formatı	Tədris proqramı	Oyun vasitəsilə tədris
Təlimin təşkili formaları	Mühazirə və seminar məşğələləri	6-8 nəfərdən ibarət qruplarla iş
Təlim prosesində informasiyanın ötürülməsi forması	Passiv şəkildə	Komandalarla aktiv iş
Qiymətləndirmə	Müəllim tərəfindən	Özünüqiymətləndirmə
Müəllimin funksiyaları	Avtoritar, tam nəzarət	Təhsilalanlarla bərabər hüquqlu, istiqamətverici

Cədvəl 1.

Agile texnologiyaları əsasında ali təhsil pilləsində belə bir dərs modelinə baxaq:

A. Mövzu – Cəbri strukturların öyrənilməsi;

B. Tədris müddəti – 5 həftə;

C. Format – qrup işi;

D. Əsas məhsul –təqdimat formasında layihə, riyazi model;

E. Dərsin planı:

Sprint 1

Giriş. Çoxluq və onun üzərində verilmiş binar münasibət və binar əməl anlayışları. Qrupoid – yarımqrup və monoid anlayışları.

Scrum komandanın təşkili. Scrum Master və Proqram Owner-in təyin edilməsi.

Product Backlog yaratmaq: tələbələrə mövzunu və mövzuya aid tapşırıqların həllini təqdim etmək.

Sprint 2

Qrupların aksiomatikasını bilmək və tətbiq etmək. Qrupun xassələrini – assosiativlik, neytral və tərs elementin varlığını mənimsəmək.

Ədədi çoxluqlarda - N natural ədədlər çoxluğunda, Z tam ədədlər çoxluğunda, Q rasional ədədlər çoxluğunda, R həqiqi və C kompleks ədədlər çoxluğunda qrup aksiomlarını yoxlamaq.

Hər bir komanda tərəfindən təqdimat, konspekt və posterlərin hazırlanması.

Sprint Retrospective – çətinliklərin müəyyənəşdirilməsi və onların aradan qaldırılması yollarının müzakirə edilməsi.

Sprint 3

Halqa anlayışının tərfi (aksiomatikası). Halqalara aid misallar. Çoxhədlilər halqası. Halqaların qruplarla müqayisəsi.

Təqdimatların hazırlanması.

Sprint 4

Meydan anlayışı. Meydan aksiomları. Ədədi meydanlar – Q rasional, R həqiqi və C kompleks ədədlər meydanı. Meydan və halqaların müqayisəsi. Qrup və meydanın müqayisəsi.

Təqdimatların hazırlanması.

Sprint 5

Yekun nəticələrin müzakirəsi. Komandaların hər biri bir cəbri strukturu seçir və ona aid yekun təqdimat hazırlayır.

Sprint Retrospective. Nəticələr müzakirə edilir və optimallaşdırma üsulları müəyyən edilir.

Nəticə. Beləliklə, qeyd olunan model əsasında orta və ali təhsil səviyyələrində tədris edilən fənlər üzrə sprint dərslər təşkil etmək və müvafiq mövzuları daha səmərəli, effektiv formada mənimsətmək olar. Bu formada təşkil olunan dərslərdə tədris materialının müştərək öyrənilməsi əsasında yeni müəllim-tələbə və tələbə-tələbə əməkdaşlığı formalaşdırılır və inkişaf etdirilir. Tələbələr internet resurslarından əldə etdikləri materialları müstəqil şəkildə qiymətləndirmək, onların arasından faydalı və elmi cəhətdən əsaslandırılmış olanları seçmək imkanı əldə edirlər. Ali təhsildə yeni texnologiyalardan istifadə müəllim fəaliyyətinin daha məhsuldar olmasını, təhsilalanların isə çevik, dəyişikliklərə hazır tədris prosesində aktiv iştirakının təmin edilməsini nəzərdə tutur.

Ədəbiyyat:

1. Ананченко К.О. Методическая система обучения по углубленному курсу алгебры и началам анализа в общеобразовательной школе: электронный ресурс // Минск: Весник Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П.М.Машэрава, 2003, №4(30), с. 77-82
URL: <https://rep.vsu.by/handle/123456789/8940>
2. Ваганова О.И., Ляпин И.Л., Орлова Л.Г. Agile подход к организации образовательного процесса // Наука Красноярля, 2022, том 11, №2, с. 34- 47
3. Кириллова И.К., Ковальева И.К., Сорокина О.А. Развитие мотивации достижения студентов вуза // Казанская наука, 2015, №10, с. 300-302
4. Манокин М.А. Ожегова А.Р., Шенкман Е.А. Методология Agile в образовательной среде // Университетское управление: практика и анализ, 2018, №4 (116), с. 83-96
5. <https://zaochnik.ru/blog/agile-i-scrum-v-obrazovanii/> (son istifadə 19 fevral 2024)

Xumar Novruzova

Summary

AGILE TECHNOLOGIES IN HIGHER EDUCATION: PROSPECTS AND OPPORTUNITIES

The article discusses the Agile methodology, its core values and principles, as well as its role and significance in the field of education. Adapting Agile technologies to higher education is a priority task of modern society. The article examines methods for using these technologies in the context of secondary and higher education, the role and benefits, and the advantages of Agile technologies through specific examples.

Хумар Новрузова

Резюме

AGILE ТЕХНОЛОГИИ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ: ПЕРСПЕКТИВЫ И ВОЗМОЖНОСТИ

В статье рассматриваются основные ценности и принципы методологии Agile, а также ее роль и значимость в сфере образования. Адаптация Agile технологий к высшему образованию является приоритетной задачей современного общества. В статье рассматриваются методы использования этих технологий в контексте среднего и высшего образования, роль и польза, преимущества Agile технологий на конкретных примерах.

Rəyçi: dos. V.Bəşirov

Djuraev Dismurod Uralovich
Uzbekistan State University of world languages
professor, DSc, e-mail: d.djuraev@uzswlu.uz
djurayevd@mail.ru

10.30546/2518-752X.2.507.0101

FROM THE PRACTICE OF ORGANIZATION AND MANAGEMENT OF PROFESSIONAL EDUCATION IN TURKESTAN (Second half of the XIX century early XX century)

Keywords: vocational education, local population, educational institution, Turkestan region, colonial system, tsarist officials

Açar sözlər: peşə təhsili, yerli əhali, təhsil müəssisəsi, Türküstan bölgəsi, müstəmləkə sistemi, çar məmurları

Ключевые слова: профессиональное образование, местное население, учебное заведение, Туркестанский край, колониальная система, царские чиновники

To analyze the organization of vocational education in the process of educating the people of Turkestan in the late 19th and early 20th centuries, it is necessary, first of all, to study the existing political, socio-economic situation in the country. With the transformation of Turkestan into a colony of the Russian Empire, the existing public education institutions and vocational schools in Turkestan were adapted to the requirements of capitalist production. New ones were established, primarily based on the interests of Tsarist Russia.

In 1886, there were 9 educational institutions operating in Tashkent itself, and by 1889, there were 14.

From the establishment of the Turkestan Governor-General (1867) until the establishment of the Regional Directorate of Educational Institutions (1876), the organization and management of public education in Turkestan was carried out mainly on the personal understanding and initiative of the regional Governor-General Konstantin Petrovich von Kaufman (1867-1882). From the first years of his administration, Kaufman paid special attention to the organization and targeted management of public education, especially vocational education.

In accordance with the Regulations of the Directorate of Educational Institutions of the Turkestan Region, which came into force on January 1, 1876, the first men's progymnasiums were opened on July 1, 1876 in the cities of Tashkent and Verny (now Alma-Ata).

The "Plan for the Organization of the Educational Process and Public Education in the Turkestan Region" [1] reflected the following sections on the organization of vocational education in the region:

- 1) the establishment of 2 men's gymnasiums (in Tashkent and Verny) under the Ministry of Education;
- 2) the admission of not only Russian children, but also representatives of other nationalities to the gymnasium;
- 3) the establishment of public educational institutions in addition to the gymnasiums established in the region;
- 4) to establish a Tashkent Teachers' Seminary to train teachers for public schools;
- 5) to open a model school under the teachers' seminary and organize preparatory courses for public schools at the school;
- 6) to ensure that the model school opened under the TOS will serve as the basis for the subsequent establishment of local schools;
- 7) to allocate 50 places at the model school, 20 of which will be for Russian children and 30 for teachers of foreign nationality who will be teaching in primary schools;
- 8) to ensure that seminary students complete their internship by attending classes at the model school at the seminary;
- 9) to ensure that study at the seminary lasts 3 years;
- 10) to stipulate that graduates of the 20 budget places allocated at the seminary will work in local public schools for 3 years;
- 11) Seminary graduates should later establish and operate local public schools;
- 12) local public schools should be planned to consist of 2 sections (higher and lower sections and vocational classes);
- 13) teaching primary knowledge in lower sections;
- 14) teaching general education subjects in higher sections and training teachers for primary sections from them;
- 15) vocational classes should provide vocational training according to the wishes of schoolchildren. The profession to be taught should be selected based on local needs;
- 16) the term of study in folk schools in remote areas is set at 4 years. For those who are later scheduled to teach in small departments, the term of study is set at 5 years;
- 17) to allow those who have graduated from the seminary with excellent grades to open folk schools for children of nomadic peoples living in the steppes;
- 18) to allocate funds and necessary textbooks from the treasury to this school if the number of students in schools opened in the steppes by a seminary graduate exceeds 10 rubles;
- 19) to establish a reward of 20 rubles for teachers who, if their locally trained students pass the exam and enter the higher education department of public schools;
- 20) to establish the position of inspector of public schools to supervise the activities of public schools in the country [1].

K. P. Kaufman was generally against the education of children of the “lower class”. In his opinion, children of the “lower class” should acquire a profession in order to live, serve society, work as ordinary workers in production organizations.

According to the instruction No. 9255 of June 18, 1887, it was established that the head of each educational institution should collect information about the social status (origin) of the applicant who submitted documents for study.

In 1871, the first Russian primary school in Tashkent was transformed into a “folk-craft” school. In 1873, the “Turkestan Silk School” was opened in Tashkent. V.F. Oshanin was appointed head of the school. During the 10-year operation of the school, 2 Italian types of silk were put into practice. 4 Uzbek students learned the process of winding silk on the latest European looms. Another obstacle to the rapid development of the school was that the centers of silk production, not Tashkent, where the school was located, but the Fergana and Zarafshan valleys [2; P.143]. By 1882, the next governor-general of the country, M. G. Chernyayev (1882-1884), closed the silk school, citing a lack of students.

As a result of analyzing the activities and orientations of these two established schools, we can conclude that the vocational schools established in the country were established and managed in the interests of the Russian Empire, based on the needs of the owners of large production, industrial and trade organizations of the empire.

In accordance with the Law of 1878, the Ministry of Public Education developed a plan for improving the activities of industrial schools. Since 1881, when this plan was approved, the organization of industrial schools, vocational schools and manual labor courses at city schools was established in the Russian territories, including Turkestan, at the expense of state and private funds. This was one of the first planned steps taken to train qualified workers, craftsmen and technicians for the needs of the country (based on the interests of Russia). One of the reasons for the rapid establishment of vocational schools in Turkestan was the rapid development of huge capitalist industry and railway construction in Russia.

In Turkestan, in order to meet the need for workers and employees, special lands were allocated under urban educational institutions for vocational schools (tailoring, weaving, craftsmanship and turning) and rural schools, where students would conduct practical training in gardening and farming. For this purpose, funds in the amount of 50 rubles were allocated from the treasury to these schools [3; 1887 No. 5, 1888 No. 17-18].

In general, the work on improving agriculture, accelerating production, and training qualified workers and employees for processing primary products in the country was carried out very slowly, in most cases only at the initiative of some wealthy and intelligentsia.

The issue of opening a technical school in Tashkent began to be publicly discussed since 1887 [3; 1887 No. 42-43]. Only by 1896 was the Tashkent Vocational School opened. It was intended to train employees who would mainly provide technical service to equipment in cotton ginning factories and plants, as well as large manufacturing enterprises. The school, which was designed for 100 students, was not properly organized, and during the first fifteen years, only 10 students graduated from it per year.

By 1897, courses were organized in Tashkent to train watermen. The curriculum of the course provided for classes to be conducted mainly in combination with practical training. The position of a judge was established to

supervise the progress of practical training in horticulture, sericulture, and agricultural work in vocational schools established in the region. In 1902, a school was established near Tashkent to train junior technicians to provide technical service to existing irrigation structures [3; 1902, No. 5].

Agricultural schools were established throughout all regions of the Turkestan region, mainly in the field of agriculture. In particular, in 1887, gardeners were established in Verny, in 1904, a school of gardening and winemaking was established in Samarkand, in 1887 in Kokand, in 1898 in Przhevalsk, in 1890 in Pishpek, in 1896 in Zharkent, and in 1897 in Ashgabat.

The next governor-general of the country, N. O. Rosenbach (1884-1889), also considered it necessary to act with “extreme caution” in relation to local public education institutions from the first years of his reign. To this end, starting in 1884, a serious attempt was made to organize Russian-local (rus-tuzem) schools consisting of Russian and Muslim classes, along with Muslim schools.

In 1884, an instruction was issued for the inspectors of public educational institutions in the Turkestan region, approved by the Ministry of Education. In § 3 of the instruction, it was determined that all educational institutions, schools and madrasas in the region, regardless of their religious orientation, would be under the control of the inspectors of educational institutions. Thus, the policy of “neglect” regarding local public education was officially abandoned. However, the implementation of the instruction was not carried out uniformly in all regions and stopped. In accordance with the instruction, first of all, the waqf properties and the economic aspects related to them were taken under control. At the same time, starting from 1885, Rosenbach demanded that all “Muslim schools in the region be under full government control and that constant supervision be organized over them.”

Since the establishment of the position of special inspector of educational institutions, only the "Worship of the Tsar" has been taught in Muslim madrasas in Uzbek instead of Tatar, and the endowment economy has been somewhat regulated.

In the last decade of the 19th century and the first years of the 20th century, the branches of the Russian education system in Turkestan developed relatively well. These changes, of course, were associated with several factors. First, there was the strengthening of the tsarist administration in the country, the widespread consolidation of imperial power, and the desire to know the Russian language among the local population. Secondly, the implementation of measures aimed at improving the quality of education in Russian educational institutions by the administrators of the Main Department of Educational Affairs, in particular, the Governor of the Syrdarya region, Head of the Syrdarya Department of Educational Affairs Gramenisky S.M., as a result of the promotion of the project and the support of the Head of the Department of Educational Affairs Kerensky F.M. Thirdly, the growing need for a large number of qualified personnel working in small positions in the production sectors, enterprises and organizations established in the country led to the establishment of not only public schools in Turkestan, but also many vocationally oriented educational institutions. In particular, as a result of the development of the law on the establishment of industrial schools adopted by the Ministry of Public Education of the empire in 1878 and its approval in November

1881, and the approval of the Regulation on industrial schools on March 7, 1888, the establishment of industrial schools, craft schools, and manual labor classes at city schools at the expense of state and private investments not only in Turkestan, but throughout the empire became widespread.

First of all, in order to protect the interests of tsarism in the country, a project to establish a technical school in Tashkent was put forward as early as 1887. By 1896, the Tashkent Crafts School was established in Tashkent, which trained qualified carpenters, craftsmen, and blacksmiths to repair equipment for cotton ginning and other industrial enterprises. In 1897, the "Lower Geodesy Courses" were opened in Tashkent, designed to train watermen. In 1902, the Agricultural Hydrotechnical School was established in Tashkent, which also trained specialists in the agricultural sector. Its main goal was "to teach students how to build irrigation equipment and structures, as well as to properly conduct agriculture in general and its individual sectors in the conditions of the Turkestan region." Although it has been suggested that these educational institutions were established to meet the needs of the local population and to make them skilled, they were primarily established due to the need for servants to serve the interests of tsarism in the country.

Vocational education developed widely in Turkestan, especially since the beginning of the 20th century. In the city of Tashkent alone, educational institutions and private educational courses were established that trained many types of specialists. In the early years of the 20th century, the system of private educational institutions developed well. The training course for communication workers under the Turkestan Post and Telegraph District Administration was one of them. Private decoration and general fine arts and music schools, organized by a group of local artists, also operated in Tashkent.

Vocational education in the Turkestan region was on the verge of becoming widespread, initially in the form of courses and educational institutions, mainly among the Russian population. However, the experience accumulated before the 1917 revolution served as the basis for the first years of the organization of the Soviet vocational education system in the country after the 1917 revolution.

Literature:

1. Uz.R. CSA I-47. List 1, 361-collective volume.
2. Bendrikov K.E. "Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924)" // М.: APN, 1961. - P.500.
3. "Turkestanskije vedomosti" (TV).

Dusmurod Cürayev

Xülasə

TÜRKÜSTANDA PEŞƏ TƏHSİLİNİN TƏŞKİLİ VƏ İDARƏ OLUNMASI TƏCRÜBƏSİNDƏN (XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəlləri)

Məqalədə 19-cu əsrin sonu – 20-ci əsrin əvvəllərində müstəmləkə Türküstanda mövcud və yeni yaradılmış peşəkar təhsil müəssisələrinin təşkili və müasirləşdirilməsinin səbəb və nəticələri təhlil edilir. Müstəmləkə ərazisində peşəkar təhsil müəssisələrinin yaradılması, ilk növbədə, çar Rusiyasının mənafeyi nəminə həyata keçirilirdi. Bu planın əsas məqsədi, birincisi, Rusiyanın maraqları əsasında istehsalın təşkil olunduğu istehsal

prosesinə yerli əhalini cəlb etmək, ikincisi, yerli yerlərdə ucuz peşəkar işçi qüvvəsinə olan tələbatı ödəmək, üçüncüsü, yerli əhalini yerli zadəganların və müsəlman dininin təsirindən uzaqlaşdırmaq idi.

Дусмурод Джураев

Резюме

**ИЗ ПРАКТИКИ ОРГАНИЗАЦИИ И УПРАВЛЕНИЯ
ПРОФЕССИОНАЛЬНЫМ ОБРАЗОВАНИЕМ В ТУРКЕСТАНЕ
(вторая половина XIX – начало XX века)**

В статье анализируются причины и последствия организации и модернизации существующих и вновь создаваемых профессиональных учебных заведений в колониальном Туркестане конца XIX – начала XX века. Создание профессиональных учебных заведений на колониальной территории осуществлялось, прежде всего, в интересах царской России. Главной целью этого плана было, во-первых, привлечение местного населения в производственный процесс, где производство было организовано исходя из интересов России, во-вторых, удовлетворение потребности в дешёвой профессиональной рабочей силе на местах и, в-третьих, дистанцирование местного населения от влияния местной знати и мусульманской религии.

Mirshod Uralov

Uzbekistan state world languages university

10.30546/2518-752X.2.507.01067

FROM ISOLATION TO INTERACTION: DEVELOPING COMMUNICATIVE COMPETENCE IN HOSPITALIZED CHILDREN

Keywords: *hospital pedagogy, hybrid learning, communicative competence, inclusive education, resilience*

Açar sözlər: *xəstəxana pedaqogikası, hibrid öyrənmə, kommunikativ səriştə, inklüziv təhsil, davamlılıq.*

Ключевые слова: *госпитальная педагогика, гибридное обучение, коммуникативная компетенция, инклюзивное образование, устойчивость.*

Hospital pedagogy has emerged as a vital field within inclusive education, ensuring that children undergoing medical treatment are not deprived of their right to learning. Prolonged hospitalization often disrupts academic progress, peer interaction, and emotional development, which can lead to educational and social exclusion if left unaddressed [1, p.1]. Hospital schools, sometimes referred to as *Mehrli maktab* in Uzbekistan, provide specialized instruction tailored to the needs of children with chronic or temporary illnesses. These institutions combine pedagogical expertise with healthcare support, thereby safeguarding continuity in both academic and social development [2, p.143]. In recent years, attention has increasingly shifted toward communicative competence as a central aim of hospital pedagogy. Communicative competence, originally defined by Hymes (1972) as the effective and context-appropriate use of language, has been expanded to include pragmatic, intercultural, and emotional dimensions of interaction. For hospitalized children, the ability to communicate is not only essential for academic success but also for maintaining resilience, building relationships, and navigating healthcare environments [3, p.1123]. Hybrid methods of teaching, which blend in-person and digital modes, have further transformed hospital pedagogy, opening new opportunities for interaction and inclusivity [4, p.45]. This article examines how communicative competence can be cultivated through hospital pedagogy, with a focus on hybrid learning approaches. Drawing on both Uzbek and international scholarship, the study explores the theoretical foundations, inclusive practices, emotional dimensions, teacher roles, healthcare communication, and cultural considerations that shape communicative competence in hospital schools.

Foundations of Communicative Competence. The notion of communicative competence emphasizes the social and functional aspects of language use, extending beyond grammar to include pragmatic and intercultural abilities [5, p.269]. In hospital settings, this competence plays a dual role: it enables children to participate meaningfully in learning while also offering therapeutic support in coping with

illness [1, p.2-3]. Vygotsky's (1978) sociocultural perspective reinforces this view, positioning communication as a medium for both cognitive development and emotional regulation. Research confirms that hospital-based instruction, when designed around interaction and dialogue, promotes self-expression and sustains students' sense of identity during treatment [3, p.138].

Hospital Pedagogy as Inclusive Educational Practice. Hospital pedagogy is fundamentally inclusive, as it ensures that medical conditions do not become barriers to education. International research highlights the importance of flexible curricula, collaborative work between teachers and healthcare staff, and individualized learning plans [4, p.45-62]. In Uzbekistan, the establishment of *Mehrli maktab* represents a localized effort to embed these principles into the national system, reflecting both global commitments and cultural contexts [6, p.1880-1882]. Such practices not only secure academic continuity but also foster social belonging, enabling hospitalized students to maintain a connection with peers and the wider learning community [1, p.4].

Resilience and Social-Emotional Learning (SEL). Hospitalization often exposes children to stress, anxiety, and isolation, making resilience a critical outcome of hospital pedagogy. Integrating social-emotional learning (SEL) into educational programs helps children build emotional regulation, empathy, and social skills [3, p.1123-1138]. Empirical studies suggest that SEL-oriented practices enhance psychological well-being and facilitate reintegration into mainstream schooling after recovery [7, p.9-12]. Teachers in hospital schools contribute to resilience by creating supportive environments where students feel safe to communicate and express themselves. In this way, hospital pedagogy balances academic goals with the emotional and psychological needs of learners.

Teachers' Roles, Professional Development, and Hybrid Learning. Teachers in hospital schools assume multifaceted roles that combine instruction, counseling, and coordination with medical professionals [1, p.3]. Their effectiveness depends on specialized training that develops skills in inclusive pedagogy, empathy, and the use of educational technologies [6, p.1882-1884]. The shift toward hybrid learning, accelerated during the COVID-19 pandemic, has further expanded teachers' responsibilities. Digital tools such as Zoom and Google Classroom allow hospitalized children to remain engaged with lessons and peers despite physical isolation [3, p.1123-1138]. Research from Uzbekistan highlights that hybrid formats not only ensure academic continuity but also strengthen communicative competence through interactive digital tasks [8, p.255-257]. Thus, teacher training and technological adaptation are essential pillars of modern hospital pedagogy.

Communication Insights from Healthcare & Cultural Competence. Effective communication in hospital pedagogy parallels practices in healthcare, where clarity, empathy, and trust are central to patient well-being [9, p.22-28]. Similarly, teachers must adjust communication strategies to meet the linguistic, cognitive, and emotional needs of hospitalized learners. Cultural competence further enhances these interactions, ensuring inclusivity across diverse backgrounds [1, p.1-3]. In Uzbekistan's multilingual and multicultural context, teachers who integrate cultural awareness into their practice foster greater trust and participation among students

[10, p.323-325]. Such cross-disciplinary insights underscore the interdependence of healthcare and education in hospital environments.

Synthesis: Toward Communicative Competence in Hospital Pedagogy.

Taken together, the literature demonstrates that hospital pedagogy extends beyond academic support to encompass communicative, emotional, and social dimensions of child development. Building communicative competence involves not only linguistic instruction but also fostering resilience, emotional intelligence, and cultural sensitivity [4, p.45-62]. Uzbek scholarship adds unique perspectives by contextualizing these global insights within the *Mehrli maktab* framework, which integrates inclusivity, digital innovation, and cultural awareness [2, p.143-150]. Overall, communicative competence emerges as both the goal and the mechanism of hospital pedagogy, positioning it as a transformative model of inclusive education.

Research Design. This study employed a qualitative research design to investigate the role of hybrid learning in developing communicative competence among hospital school students. Qualitative methods provide rich, descriptive insights into learners' lived experiences and are especially appropriate in medical and inclusive educational contexts [10, p.323-325]. This design aligns with hospital pedagogy research, which emphasizes individualized learning and the emotional dimensions of education in medical environments.

Participants. The participants consisted of hospital school students and teachers directly engaged in hybrid education. Students were selected through purposive sampling, focusing on those with extended hospitalization or long-term home-based instruction due to chronic illness. They represented various age groups within primary and lower-secondary education.

Teachers were included based on their professional experience in **hospital pedagogy, inclusive education, or blended learning**, ensuring informed perspectives on pedagogy in hybrid settings. This balance of student and teacher voices aimed to create a holistic view of communicative competence development [11, p.273-276].

Data Collection

Data were collected using three complementary methods:

- **Semi-structured interviews:** Conducted with both students and teachers. Student interviews explored self-expression, peer communication, and confidence in hybrid environments. Teacher interviews examined pedagogical strategies, challenges, and digital tool use.

- **Classroom and online observations:** Carried out in hospital classrooms and virtual sessions to capture real-time communication, participation, and engagement strategies.

- **Document analysis:** Lesson plans, instructional materials, and digital platform logs were reviewed to assess how hybrid methods embedded communicative goals.

Data Analysis. Thematic analysis was employed to analyze interview transcripts, observation notes, and documents [12, p.77-101]. Codes were generated to identify recurring themes, which were then grouped into broader categories reflecting aspects of communicative competence: listening, speaking, peer interaction, and digital communication. Triangulation across interviews, observations,

and document analysis strengthened reliability. Findings were also compared with existing literature on hospital pedagogy and hybrid learning.

Ethical Considerations. Strict ethical standards were maintained due to the vulnerability of the study population. Approval was secured from educational and medical authorities. Informed consent was obtained from parents or guardians, and assent was sought from students with age-appropriate explanations. Anonymity and confidentiality were guaranteed, and participants could withdraw at any time. Care was taken to ensure research activities did not interfere with medical treatment or emotional well-being [2, p.143].

Findings. Analysis of interviews, observations, and lesson materials highlighted several consistent themes. First, hybrid learning environments provided hospital school students with greater opportunities for communication compared to traditional bedside or classroom-only models. Students expressed feeling more connected when digital tools allowed them to participate in group discussions, interact with peers, and maintain contact with teachers during extended treatment periods. Teachers reported that hybrid methods made it easier to personalize learning, encourage self-expression, and integrate communication-focused tasks, such as online presentations or collaborative projects.

Observations confirmed that communicative competence— particularly listening and speaking skills – was strengthened when students engaged in both in-person and online interaction. Digital platforms facilitated confidence-building, as shy or withdrawn students often felt more comfortable participating through chat functions or smaller breakout groups. Document analysis further revealed that teachers were intentionally embedding communicative objectives into lesson plans, reflecting a shift from purely academic instruction toward holistic development.

Discussion. These findings resonate with previous studies emphasizing the psychosocial role of hospital pedagogy. Lucas Ávalos (2020) demonstrated that hospital education ensures continuity and supports resilience by fostering social interaction. The current study extends this perspective, showing that hybrid learning adds a new dimension by enabling consistent and flexible communication channels, even when hospitalization isolates students physically.

The results also align with Ernazarova's (2023) emphasis on hospital pedagogy as a tool for inclusive development, where education must address emotional and social needs alongside academic ones. By integrating hybrid tools, teachers were not only preserving continuity but actively cultivating communicative competence as a form of empowerment. This competence is essential for reintegration into mainstream schooling and for maintaining peer relationships, both of which are critical for psychological well-being.

Nevertheless, challenges emerged. Teachers highlighted difficulties related to digital infrastructure, unequal access to devices, and the need for specialized training to effectively design communication-focused hybrid lessons. These challenges mirror broader concerns in hybrid and inclusive education, suggesting that hospital pedagogy must be supported by institutional investment in technology and professional development.

Conclusion. This study demonstrates that hybrid learning methods significantly enhance communicative competence in hospital school contexts by ena-

bling ongoing interaction, fostering self-expression, and bridging physical isolation. The integration of digital tools allows hospital pedagogy to move beyond continuity of academics, positioning communication as a central outcome of education in medical environments.

Practically, the findings suggest that hospital schools should invest in digital infrastructure, provide teacher training in hybrid methodologies, and design lessons that prioritize communicative goals. Future research may extend these results by examining long-term outcomes of communicative competence, including its role in reintegration to mainstream schooling and broader social participation.

In conclusion, hospital pedagogy, when supported by hybrid learning, not only protects the right to education but also empowers students through communication – a critical skill for resilience, recovery, and lifelong learning.

References:

1. Ávalos, L., & Fernández, M. B. (2021). Teachers of hospital pedagogy: a systematic review. *Paidéia (Ribeirão Preto)*, 31, e3139. <https://doi.org/10.1590/1982-4327e3139>
2. N.B.Goipova (2024). Inklyziv ta'lim. Gospital pedagogika: darslik / N.B.Goipova – Namangan, 143-150 bet.
3. Gajda, M., et al. (2022). *Hospital schools during COVID-19: Teachers' perspective*. *International Journal of Inclusive Education*, 26(10), 1123–1138.
4. Rodrigues, F., & Mora, L. (2024). Hybrid learning in inclusive education: Developing communicative skills in hospital schools. *International Journal of Educational Technology*, 21(3), 45–62.
5. Hymes, D. (1972a). 'On communicative competence.' In Pride J B & Holmes, J. (eds.) *Sociolinguistics*. Harmondsworth:Penguin. 269–285.
6. Hakimova, N. (2022). Gospital maktab o'quvchilarini ona tili va adabiyot faniga bo'lgan qiziqishlarini oshirish [Increasing the interest of hospital school students in the study of native language and literature]. *Science and Innovation International Scientific Journal*, 1(8), 1880–1884. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7441772>
7. Musaeva, D. (2025). - "MEHRLI MAKTAB"NING FAOLIYATIDA GOSPITAL TA'LIM. *Technical Science Research in Uzbekistan*, 3(1), 9–12. <https://inlibrary.uz/index.php/tsru/article/view/64766>
8. Uralov, M. (2025). Gospital maktabda innovatsion ta'lim metodlarining samaradorligi. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman "ta'lim maydoni tendensiyalari: kompetentsiyalar, innovatsiyalar va texnologiyalar", 1(1), 255–257. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15385207>
9. Why Children's Hospitals Are Unique and So Essential. (2021). *Hospital Care Review*, 12(4), 22–28.
10. Uralov M.D. (2024). "Gibrid o'qitish metodikasi asosida gospital maktab o'quvchilarining kommunikativ kompetentsiyasini rivojlantirish" "Ilm-fan va innovatsiya 2024" xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya, O'zDJTU, 25.05.2024, Toshkent, B. 232-325.
11. THE ESSENCE OF HOSPITAL PEDAGOGY. (2024). *Web of Humanities: Journal of Social Science and Humanitarian Research*, 2(12), 273–276. <https://webofjournals.com/index.php/9/article/view/2778>
12. Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>

Mirşod Uralov

Xülasə

İZOLASIYADAN ƏMƏKDAŞLIĞA DOĞRU: XƏSTƏXANADA YATAN UŞAQLARDA KOMMUNİKATİV KOMPETENSİYANIN İNKİŞAFI

Xəstəxana pedaqogikası uzunmüddətli tibbi müalicə alan uşaqlar üçün təhsilin davamlılığını təmin edir, onlara təkcə akademik tərəqqini deyil, həm də emosional sabitliyi və sosial əlaqələri qorumağa kömək edir. Xəstəlik və xəstəxanaya yerləşdirmə tez-tez ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqəni pozur, buna görə də kommunikativ səriştənin inkişafı xəstəxana təhsilinin əsas məqsədidir. Son illərdə əyani və rəqəmsal öyrənməni birləşdirən hibrid tədris metodları bu tələbələri dəstəkləmək üçün yeni imkanlar açıb. Bu tədqiqatda müalicə alan məktəblilərdə hibrid metodların ünsiyyətin inkişafına necə dəstək verdiyini araşdırmaq üçün müsahibələr, müşahidələr və təhsil sənədlərinin təhlili daxil olmaqla keyfiyyətli yanaşmadan istifadə edilmişdir.

Nəticələr göstərir ki, hibrid mühit tələbələrə fiziki təcrid olunmalarına baxmayaraq müəllimlər və həmyaşıdları ilə bağlı qalmağa imkan verən çevik qarşılıqlı əlaqə kanalları yaradır. Müəllimlər qeyd etdilər ki, rəqəmsal alətlər öyrənmənin fərdiləşdirilməsini və inamın inkişafını dəstəkləyir, müşahidələr dinləmə, danışma və əməkdaşlıq bacarıqlarında irəliləyişləri təsdiqləyir. Bununla belə, texnologiyalara qeyri-bərabər çıxış və məhdud müəllim hazırlığı kimi problemlər qalmaqdadır. Ümumilikdə, tədqiqatın nəticələri göstərir ki, hibrid öyrənmə kommunikativ səriştəni gücləndirir, davamlılığı inkişaf etdirir və xəstəxana pedaqogikasına daxil olmada inklüzivliyi dəstəkləyir. Praktiki tövsiyələr rəqəmsal infrastrukturun gücləndirilməsi, müəllim hazırlığının təkmilləşdirilməsini və kommunikativ məqsədlərin xəstəxana məktəbi kurikulumlarına inteqrasiyasını özündə ehtiva edir.

Миршод Уралов

Резюме

ОТ ИЗОЛЯЦИИ К ВЗАИМОДЕЙСТВИЮ: РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У ГОСПИТАЛИЗИРОВАННЫХ ДЕТЕЙ

Госпитальная педагогика обеспечивает непрерывность образования для детей, проходящих длительное медицинское лечение, помогая им сохранять не только академический прогресс, но и эмоциональную стабильность и социальные связи. Болезнь и госпитализация часто нарушают коммуникацию и взаимодействие, поэтому развитие коммуникативной компетенции является центральной целью госпитального обучения. В последние годы гибридные методы обучения, сочетающие очное и цифровое обучение, открыли новые возможности для поддержки таких учащихся. В исследовании использовался качественный подход, включающий интервью, наблюдения и анализ учебных документов, чтобы изучить, как гибридные методы способствуют развитию коммуникации у школьников, находящихся на лечении. Результаты показывают, что гибридная среда создаёт гибкие каналы взаимодействия, позволяя учащимся оставаться на связи с преподавателями и сверстниками, несмотря на физическую изоляцию. Учителя отмечали, что цифровые инструменты поддерживают индивидуализацию обучения и развитие уверенности, а наблюдения подтверждали улучшение навыков слушания, говорения и совместной работы. При этом сохраняются проблемы, такие как неравный доступ к технологиям и ограниченная подготовка преподавателей. В целом, результаты

исследования показывают, что гибридное обучение укрепляет коммуникативную компетенцию, развивает устойчивость и поддерживает инклюзию в госпитальной педагогике. Практические рекомендации включают усиление цифровой инфраструктуры, повышение квалификации учителей и интеграцию коммуникативных целей в учебные программы госпитальных школ.

Röya Şixəliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.2.507.01069

AZƏRBAYCAN PEDAQOJİ TƏHSİLİNDƏ KEYFİYYƏTİN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTİNDƏ MÖVCUD ÇAĞIRIŞLAR VƏ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏR

Açar sözlər: təlim metodları, təhsil sistemi, təhsil strategiyaları, təhsil proqramları

Keywords: teaching methods, education system, educational strategies, educational programs

Ключевые слова: методы обучения, система образования, образовательные стратегии, образовательные программы

Giriş. Pedaqoji təhsil hər bir cəmiyyətin intellektual və sosial inkişafının təməl daşlarından biridir. Cəmiyyətin gələcəyini formalaşdıran əsas amil insan kapitalıdır və bu kapitalın inkişafında müəllimlərin rolu danılmazdır. Müasir dünyada təhsilin keyfiyyəti, yalnız infrastrukturla və maddi-texniki baza ilə deyil, ən başlıcası, müəllimin peşəkar hazırlığı və tədrisə yanaşma tərzilə müəyyən olunur. Müəllimin öz fənnini mükəmməl bilməsi kifayət deyil; o, həm də bu bilikləri effektiv şəkildə ötürmək, şagirdlərin marağını oyatmaq və onları müstəqil düşünməyə, tənqidi yanaşmağa, yaradıcı fəaliyyətə sövq etmək bacarığına malik olmalıdır.

XXI əsrdə baş verən sürətli texnoloji dəyişikliklər, rəqəmsallaşma, qloballaşma prosesləri, əmək bazarının dinamik xarakteri və informasiya axınının sürətlə artması pedaqoji təhsil sistemini yeni çağırışlarla üz-üzə qoyur. Ənənəvi təlim metodları artıq tələblərə cavab vermir və bu da müəllim hazırlığında innovativ yanaşmaların, interaktiv və şagirdyönlü metodların tətbiqini zəruri edir. Artıq müəllim yalnız bilik ötürən deyil, həm də öyrənməni təşviq edən, sinifdə motivasiyaedici mühit yaradan, fərdi yanaşmanı əsas tutan və həyat bacarıqları formalaşdıran bir bələdçiə çevrilməlidir.

Bu baxımdan, pedaqoji təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məsələsi təkcə təhsil sisteminin deyil, bütövlükdə cəmiyyətin inkişafı baxımından da həyati əhəmiyyət daşıyır. Mövcud reallıqlar pedaqoji təhsildə dərin struktur islahatlarını, məzmunun və təlim metodlarının müasirləşdirilməsini, müəllimlərin peşəkar inkişafının davamlı şəkildə təmin olunmasını tələb edir. Eyni zamanda, bu sahədə olan çağırışların dərin təhlili və mövcud imkanların düzgün qiymətləndirilməsi, effektiv strategiyaların müəyyənəşdirilməsi baxımından da olduqca aktualdır.

Elmi yeniliyi. Bu məqalə pedaqoji təhsilin keyfiyyətinin artırılması istiqamətində Azərbaycanda mövcud çağırışları və perspektivləri sistemli şəkildə araşdırır. Övvəlki tədqiqatlardan fərqli olaraq, məqalədə rəqəmsallaşma, əmək bazarının tələbləri, motivasiya və davamlı peşəkar inkişaf kimi aktual problemlər ətrafı təhlil edilir və yerli kontekstə uyğun islahatların tətbiqi yolları müzakirə olunur.

Bu yanaşma pedaqoji təhsilin inkişafında innovativ və strateji baxışın formalaşmasına töhfə verir.

Praktiki əhəmiyyəti. Məqalədə irəli sürülən təkliflər pedaqoji təhsilin təkmilləşdirilməsi üçün konkret tədbirlər kimi nəzərdə tutulub. Tədris proqramlarının yenilənməsi, praktik təlimlərin artırılması, müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafının təmin olunması və rəqəmsal bacarıqların tədrisə inteqrasiyası kimi tədbirlər təhsil siyasətini həyata keçirən qurumlar, təhsil müəssisələri və pedaqoji kadrların hazırlanmasında iştirak edən mütəxəssislər üçün faydalı ola bilər. Bu isə müəllim hazırlığının keyfiyyətinin yüksəlməsinə və ümumi təhsil sisteminin inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Azərbaycanda pedaqoji təhsilin inkişafı istiqamətində son illər bir sıra müsbət dəyişikliklər həyata keçirilmişdir. Təhsil sisteminin modernləşdirilməsi, ali məktəblərdə kredit sisteminin tətbiqi, müəllimlərin sertifikatlaşdırılması prosesi və yeni təhsil proqramlarının hazırlanması bu sahədə atılmış vacib addımlar sırasındadır. Bu islahatlar pedaqoji kadr hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəlsə də, mövcud vəziyyət hələ də bir sıra problemlərin mövcud olduğunu göstərir.

İlk növbədə, pedaqoji təhsildə tətbiq olunan tədris proqramları sürətlə dəyişən dövrün çağırışlarına tam cavab vermir. Müasir pedaqoji yanaşmalar və yeni təlim texnologiyaları nəzərə alınmadan hazırlanan proqramlar gələcək müəllimlərin praktik və peşəkar bacarıqlarının formalaşmasında məhdudiyyətlər yaradır. Bu isə onların real məktəb mühitində tətbiq edə biləcəyi bilik və bacarıqların zəif olmasına səbəb olur.

Bundan əlavə, praktik təlimin zəif təşkili də mühüm problemlərdən biridir. Pedaqoji fakültələrdə tələbələr üçün nəzəri biliklərə əsaslanan tədris üstünlük təşkil edir, lakin bu biliklərin məktəb mühitində tətbiqi üçün kifayət qədər şərait yaradılmır. Praktiki təcrübənin məhdud olması tələbələrin gələcək müəllim kimi formalaşmasını çətinləşdirir və onların peşəyə hazırlıq səviyyəsinə mənfi təsir göstərir.

Eyni zamanda, innovativ düşünmə, yaradıcı yanaşma və tənqidi təfəkkür kimi mühüm bacarıqların formalaşmasına tədris prosesində lazımi diqqət yetirilmir. Bu bacarıqlar isə müasir dövrdə müəllimlik peşəsinin əsas tələblərindən biridir. Təəssüf ki, ənənəvi metodlara əsaslanan təlim yanaşmaları bu istiqamətdə tələb olunan keyfiyyətlərin inkişafına mane olur.

Rəqəmsal texnologiyaların təhsildə geniş tətbiq olunmasına baxmayaraq, pedaqoji təhsildə bu sahəyə kifayət qədər yer verilmir. Gələcək müəllimlərin informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından səmərəli istifadə etmə bacarığı aşağı səviyyədədir ki, bu da onların müasir dərs mühitində uğurlu fəaliyyət göstərmələrini çətinləşdirir. Bu kimi amillər pedaqoji təhsilin ümumi keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir və gələcək müəllimlərin peşəyə tam hazırlıqlı şəkildə daxil olmalarına mane olur. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün isə daha sistemli və hədəfli islahatlara ehtiyac duyulur.

Müasir dövrdə pedaqoji təhsil sistemi bir sıra ciddi və çoxşaxəli çağırışlarla üz-üzədir. Bu çağırışlar həm global miqyasda baş verən dəyişikliklərdən, həm də yerli təhsil sisteminin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən qaynaqlanır. Onların vaxtında və məqsədyönlü şəkildə dəyərləndirilməsi pedaqoji təhsilin gələcək inkişafı üçün həlledici rol oynayır.

Birinci və ən mühüm çağırış rəqəmsallaşmadır. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı müəllimlərdən yalnız ənənəvi dərs metodlarına deyil, həm də rəqəmsal resurslardan, elektron platformalardan və müxtəlif onlayn tədris vasitələrindən səmərəli istifadə etmə bacarığı tələb edir. Müasir şagird nəslə texnologiyaya inteqrasiya olunmuş tədris mühitinə üstünlük verir. Bu səbəbdən pedaqoji təhsildə rəqəmsal savadlılıq, İKT bacarıqları və texnologiya əsaslı pedaqoji yanaşmaların öyrədilməsi zəruri hala çevrilmişdir.

İkinci mühüm çağırış əmək bazarının dəyişən tələbləridir. Müəllimlik peşəsinə olan gözləntilər getdikcə daha çox dəyişir və mürəkkəbləşir. Müasir müəllim yalnız fənn üzrə biliklərə malik olmamalı, həm də yaradıcı, çevik düşüncəli, təşəbbüskar və pedaqoji innovasiyalara açıq olmalıdır. Əmək bazarında rəqabətə davamlı olmaq üçün pedaqoji kadrlar daim öz bacarıqlarını yeniləməli, dəyişən reallıqlara uyğunlaşa bilməlidirlər. Bu isə pedaqoji təhsilin məzmun və metodologiyasının təkmilləşdirilməsini zəruri edir.

Digər ciddi problem motivasiya ilə bağlıdır. Müəllimlik peşəsinin cəmiyyətdə sosial statusunun arzuolunan səviyyədə olmaması və maddi təminat məsələləri bu sahəyə olan marağın azalmasına səbəb olur. İstedadlı və bacarıqlı gənclər müəllimlik peşəsini daha az üstünlük verdikləri sahə kimi qiymətləndirirlər. Bu isə uzunmüddətli perspektivdə təhsilin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir və pedaqoji təhsilin məzunlarının sayı və keyfiyyəti baxımından narahatlıq doğurur.

Peşəkar inkişafın davamlı olmaması da mühüm çağırışlardan biridir. Bir çox hallarda müəllimlər üçün təşkil olunan ixtisasartırma kursları və təlimlər sistemli və uzunmüddətli deyil, bir dəfəlik və formal xarakter daşıyır. Müasir təhsil sistemi isə müəllimlərin fasiləsiz şəkildə öz üzərində işləməsini, daim yenilənməsini tələb edir. Bu məqsədlə müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafını dəstəkləyən mexanizmlərin yaradılması və bu prosesin stimullaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Rəqəmsallaşma, əmək bazarının tələbləri, sosial-maddi motivasiya və peşəkar inkişafın davamlılığı pedaqoji təhsilin qarşısında duran əsas çağırışlar sırasındadır. Bu çağırışların uğurla dəf edilməsi üçün məqsədyönlü islahatlar, strateji yanaşmalar və davamlı dəstək mexanizmləri həyata keçirilməlidir.

Müasir pedaqoji təhsilin qarşısında ciddi çağırışlar durmasına baxmayaraq, bu sahədə keyfiyyətin yüksəldilməsi üçün geniş imkanlar da mövcuddur. Azərbaycan dövlət siyasəti və təhsil strategiyaları pedaqoji kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirir. Dövlət tərəfindən qəbul edilmiş təhsil proqramları və strategiyalar müəllimlərin sertifikatlaşdırılması, stimullaşdırılması və peşəkar inkişafının davamlı təmin olunmasına zəmin yaradır. Bu tədbirlər pedaqoji təhsilin keyfiyyətinin artırılması istiqamətində əhəmiyyətli addımlardır.

Eyni zamanda, rəqəmsal resursların inkişafı və onlayn təhsil platformalarının geniş yayılması müəllimlərin peşəkar bacarıqlarını təkmilləşdirməsini asanlaşdırır. Elektron təhsil mühiti vasitəsilə təqdim olunan müxtəlif təlim modulları, vebinarlar və distant kurslar müəllimlərin öz üzərində davamlı işləməsinə imkan verir və təhsil sahəsində innovasiyaların tətbiqinə şərait yaradır.

Beynəlxalq təcrübənin tətbiqi də pedaqoji təhsilin inkişafında mühüm rol oynayır. İkili diplom proqramları, təcrübə mübadiləsi layihələri və beynəlxalq akkreditasiya standartları əsasında təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti yenilənir, bu isə müəllim hazırlığında keyfiyyətin artırılmasına təsir göstərir. Ali təhsil müəssi-

sələrinin tədris və təcrübə bazalarının gücləndirilməsi, məktəb-təcrübə partnyorluqları və mentorluq proqramları gələcək müəllimlərin real tədris mühitində formalaşmasını təmin edir.

Pedaqoji təhsilin daha da təkmilləşdirilməsi üçün bir sıra təkliflər irəli sürülə bilər. İlk növbədə, tədris proqramlarının yenilənməsi və ənənəvi yanaşmalardan uzaqlaşaraq, tələbə yönümlü, kompetensiya əsaslı kurikulumların hazırlanması zəruridir. Təcrübəyə əsaslanan təhsilin gücləndirilməsi məqsədilə praktik təlimlərin payının artırılması və məktəblərlə sıx əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi önəmlidir.

Bundan əlavə, müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafının təmin olunması üçün mütəmadi təlimlər, vebinarlar və təcrübə mübadiləsi proqramlarının təşkili vacibdir. Müasir təhsil texnologiyalarının pedaqoji təhsilə inteqrasiyası rəqəmsal bacarıqların inkişafına imkan yaradacaq və tədris prosesini daha interaktiv və effektiv edəcəkdir. Nəhayət, müəllimlik peşəsinin sosial statusunun yüksəldilməsi və motivasiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üçün əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması və gənclərin bu sahəyə cəlb edilməsi istiqamətində stimullaşdırıcı tədbirlər görülməlidir.

Nəticə. Pedaqoji təhsil sisteminin inkişafı bütövlükdə təhsilin keyfiyyətinə birbaşa təsir edir. Müasir dövrün tələblərinə cavab verən, innovativ və çevik pedaqoji kadrların hazırlanması isə strateji əhəmiyyət kəsb edir. Qarşıda duran çağırışlara baxmayaraq, düzgün islahatlar və effektiv idarəetmə mexanizmləri sayəsində pedaqoji təhsilin keyfiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə yüksələ bilər. Bu isə gələcək nəsillərin daha savadlı, yaradıcı və bacarıqlı olması üçün güclü zəmin yaradacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev, R. (2018). Müasir pedaqoji texnologiyalar və təlim metodları. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
2. Məmmədova, N. (2020). Pedaqoji kadrların hazırlanmasında innovativ yanaşmalar. Bakı: Elm və Təhsil.
3. Quliyev, S. (2019). Azərbaycan təhsil sistemində islahatlar və perspektivlər. Bakı: Təhsil Nazirliyi nəşriyyatı.
4. Hüseynova, L. (2021). Rəqəmsal texnologiyaların pedaqoji təhsilə inteqrasiyası. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı.
5. UNESCO (2016). Müasir müəllimlərin peşəkar inkişafı: dünya təcrübəsi və tövsiyələr. Paris: UNESCO.
6. World Bank (2017). Education Reform in Azerbaijan: Challenges and Opportunities. Washington, D.C.: World Bank Publications.
7. İsmayılov, T. (2019). Peşəkar inkişaf və müəllim motivasiyası. Bakı: Təhsil Araşdırmaları Jurnalı, 12(3), 45-58.
8. Əliyeva, F. (2022). Təhsil sistemində davamlı inkişaf və müəllim hazırlığı. Bakı: Elm və Təhsil.

Roya Shykhaliyeva

Summary

CURRENT CHALLENGES AND FUTURE PROSPECTS FOR IMPROVING THE QUALITY OF PEDAGOGICAL EDUCATION IN AZERBAIJAN

Pedagogical education is the foundation of society's intellectual and social development, with teacher preparation being key to education quality. Modern challenges

like technology, digitalization, and labor market demands require updating pedagogical training. While Azerbaijan has made progress, issues remain in curriculum modernization, practical training, and digital skills. Low social status of teaching and lack of continuous professional development are also concerns. However, state policies and international experience offer opportunities to improve pedagogical education quality, supporting a more skilled and creative future generation.

Рёя Шыхалиева

Резюме

СОВРЕМЕННЫЕ ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Педагогическое образование – основа интеллектуального и социального развития общества, а подготовка учителей – ключ к качеству образования. Современные вызовы, такие как технологии, цифровизация и требования рынка труда, требуют обновления педагогического образования. В Азербайджане достигнут прогресс, но сохраняются проблемы с учебными программами, практикой и цифровыми навыками. Низкий статус профессии и отсутствие постоянного развития – также проблемы. Государственная политика и международный опыт создают возможности для улучшения качества педагогического образования и подготовки более квалифицированного и творческого поколения.

Rəyçi: b/m. G.Abdullayeva

PSIXOLOGİYA

Фидан Абдинова

Азербайджанский Университет языков

10.30546/2518-752X.2.507.01078

ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ СОСТОЯНИЕ ЛЮДЕЙ ПРИ ОГЛУШЕНИИ СОЗНАНИЯ

Ключевые слова: оглушение сознания, агрессия, эмоциональный отклик, беспомощность

Açar sözlər: şüurun dumanlanması, aqressiya, emosional reaksiya, gücsüzlük

Keywords: mental daze, aggression, emotional response, helplessness

Оглушение сознания – это состояние, при котором восприятие внешнего мира нарушается, способность к концентрации ослабевает, а реакция на стимулы становится менее выраженной. Оно может возникнуть по различным причинам, таким как черепно-мозговые травмы, инфекционные заболевания, расстройства кровообращения или воздействие ядовитых веществ. Влияние оглушения на эмоциональное состояние является многогранным и может проявляться как в краткосрочных, так и в долгосрочных изменениях. В этот период эмоциональное состояние пациента претерпевает значительные трансформации, что может привести к повышенной эмоциональной возбудимости, а также развитию депрессивных и тревожных расстройств, затрудняя адекватное восприятие и выражение эмоций [3, с. 25-26]. Это делает изучение эмоциональных нарушений при оглушении сознания критически важным для разработки комплексных подходов к диагностике и лечению. Понимание специфики этих изменений позволяет не только улучшить качество жизни пациентов в острый период, но и предотвратить развитие отдаленных негативных последствий. В связи с этим представляет интерес анализ наиболее типичных эмоциональных расстройств, их нейрофизиологических механизмов и влияния на процесс восстановления. Это обуславливает необходимость разработки специализированных методов психологической коррекции и поддержки для данной категории пациентов на разных этапах лечения.

Особое внимание следует уделить таким изменениям, как апатия, лабильность эмоций, тревожность и депрессия, а также трудности в социальной адаптации. Нарушения в областях мозга, отвечающих за эмоциональную регуляцию, могут привести к серьезным эмоциональным расстрой-

ствам. Нейропсихологические исследования показывают, что даже короткие эпизоды оглушения могут сильно повлиять на эмоциональную стабильность, в то время как длительные состояния могут привести к хроническим психоэмоциональным проблемам.

Целью этой статьи является изучение изменений в эмоциональной сфере пациентов в состоянии оглушения сознания.

Механизм воздействия оглушения на психику человека.

Оглушение представляет собой физиологическое и психологическое состояние, вызванное воздействием различных факторов, таких как удар, сильный стресс, отравление или электрический шок. Механизм воздействия оглушения на психику человека включает в себя изменения в работе центральной нервной системы, нарушающие нормальное восприятие окружающей среды, когнитивные функции и эмоциональное состояние.

При оглушении происходит угнетение деятельности головного мозга, что может проявляться в виде потери сознания, нарушений ориентации, замедления реакции и когнитивной дезориентации. На физиологическом уровне это связано с нарушением нейротрансмиттерных процессов, снижением активности нейронов в определенных областях мозга, таких как кора головного мозга и лимбическая система, что отвечает за восприятие, память и эмоциональные реакции. В результате, человек может испытывать трудности в обработке сенсорной информации, что приводит к снижению способности к восприятию и адекватной реакции на происходящее.

Психологическое воздействие оглушения на человека проявляется в значительных изменениях эмоционального фона, который становится дезорганизованным и нестабильным. Эти изменения могут включать как кратковременные, так и длительные нарушения в восприятии эмоций, что связано с угнетением функций центральной нервной системы, в частности, с нарушением работы структур, реагирующих эмоциональную реакцию, таких как лимбическая система, гипоталамус и миндалевидное тело[1, с.32].

Во время состояния оглушения происходит снижение способности адекватно воспринимать внешние раздражители и ситуации, что ведет к искажению эмоциональных откликов. В результате человек может испытать сильное чувство дезориентации, которое сопровождается тревогой и страхом, так как он теряет способность точно оценивать происходящее.

Эмоциональный отклик становится более выраженным и иррациональным, что может проявляться в виде неадекватных реакций на обычные ситуации. Например, человек, находящийся в состоянии оглушения, может испытывать приступы агрессии или чрезмерной тревожности, даже в отсутствии объективных угроз.

Серьезным компонентом, возникающим при оглушении, является изменение порога эмоциональной чувствительности. Вследствие угнетения нейронной активности в областях мозга, ответственных за эмоциональную регуляцию, таких как кора головного мозга и миндалевидное тело, может происходить как излишняя эмоциональная реакция на незначительные события, так и полное отсутствие эмоций, что проявляется в виде апатии или эмоциональной тупости. Такое состояние снижает способность человека к

адекватному реагированию на стрессовые ситуации и может приводить к затруднениям в социальной адаптации.

Не менее важным является развитие психоэмоциональной дезориентации, которая способствует ухудшению способности человека к восприятию и оценке внешней среды. В моменты оглушения ощущение реальности может быть искажено, что приводит к диссоциации- нарушению восприятия собственного «я» и окружающего мира. Это состояние может сопровождаться неясностью восприятия, ощущением отстраненности от происходящего и потери контакта с действительностью [8, с.14].

Длительные или многократные эпизоды оглушения могут иметь накопительный эффект, что проявляется в хронических эмоциональных расстройствах. На этом фоне нередко развивается посттравматическое стрессовое расстройство, сопровождающееся тревожностью, депрессией и повышенной эмоциональной уязвимостью. В таких случаях оглушение становится не просто эпизодическим состоянием, а фактором, способствующим формированию устойчивых психопатологических симптомов.

Таким образом, механизм воздействия оглушения на психику человека заключается в сложных нейрофизиологических и психологических процессах, приводящих к нарушению восприятия когнитивных функций и эмоционального состояния.

Эмоциональные реакции в момент оглушения

Эмоциональные реакции пациента в момент оглушения представляют собой важный аспект клинической картины, который может оказать влияние на дальнейший ход лечения и реабилитации. В процессе оглушения пациент может испытывать различные эмоциональные реакции, которые являются как результатом воздействия внешних факторов, так и следствием внутренних нейрофизиологических процессов.

Одной из основных особенностей эмоциональной реакции пациента в момент оглушения является выраженная дезориентация. Пациенты могут не осознавать своего положения, времени или окружающих людей, что сопровождается паникой, тревогой или растерянностью. Это состояние часто проявляется в виде внезапных всплесков страха, ощущений беспомощности или ощущения угрозы для жизни. Из-за временного нарушения когнитивных функций пациент может испытывать трудности в восприятии окружающей реальности и в установлении логических связей между событиями.

Эмоциональные реакции могут варьировать в зависимости от интенсивности травмы или степени воздействия. При легком оглушении пациенты могут ощущать легкую растерянность, тревогу или даже гнев, пытаясь понять происходящее. В более тяжелых случаях оглушение, например, при травмах головы, сопровождающихся потерей сознания или сильным болевым синдромом, у пациентов могут развиваться более ярко выраженные эмоциональные реакции, такие как паника, неконтролируемый страх или агрессия. Эти эмоции могут быть обусловлены не только физическими ощущениями, но и ощущением утраты контроля над собственным состоянием [9, с.584].

Наряду с чувством страха, многие пациенты в момент оглушения могут переживать приступы апатии, депрессии или замешательства, что также связано с нарушением нормальной работы нервной системы. Эти реакции обусловлены как нарушением эмоциональной регуляции, так и сдвигами в восприятии собственного тела и окружающей действительности. В случае с тяжелыми травмами, пациент может переживать краткосрочную амнезию, что также влияет на эмоциональное восприятие ситуации и может привести к состоянию беспокойства по поводу потери памяти и восприятия.

Некоторые пациенты могут проявлять удивительное спокойствие в момент оглушения, что также является вариантом эмоциональной реакции, особенно если они не воспринимают опасности или угрозы для жизни. В таких случаях пациент может оставаться в состоянии отчуждения или отстраненности от происходящего, что также связано с изменениями в работе головного мозга и снижением способности к адекватной оценке ситуации.

Переживание травматического события

Когда человек сталкивается с ситуацией, угрожающей жизни или психическому состоянию, его сознание может быть «оглушено» или подавлено. Это явление часто встречается в экстремальных условиях, таких как аварии, насилие, катастрофы или другие ситуации, вызывающие сильный стресс.

С психологической и с физиологической точки зрения это считается защитной реакцией организма на чрезмерную нагрузку, когда стимулы окружающей среды становятся непереносимыми для восприятия. В стрессовых ситуациях активируются симпатическая нервная система и гормоны, такие как адреналин и кортизол. Это способствует мобилизации ресурсов организма для выживания, однако в некоторых случаях интенсивное возбуждение нервной системы может привести к состоянию, при котором восприятие реальности становится искаженным или частично подавленным. Это состояние часто сопровождается дезориентацией, потерей способности к четкому восприятию окружающего мира и может быть связано с кратковременной амнезией.

Кроме того, психика в моменты сильного стресса может переходить в состояние, которое характеризуется снижением уровня сознательной обработки информации. В этот период человек может не полностью осознавать происходящее или воспринимать его в искаженной форме. Такой процесс может быть аналогичен механизмам диссоциации, когда человек ощущает себя «вне» событий, что позволяет ему пережить экстремальные условия без полного вовлечения в них. Это явление связано с принципом «отключения» от реальности, который защищает психику от перегрузки. Однако последствия этого могут быть как краткосрочными, так и долговременными. В краткосрочной перспективе оглушение может помочь пережить травмирующее событие, предоставив время для психической стабилизации. В долгосрочной перспективе же, если травма не перерабатывается, могут развиваться посттравматические стрессовые расстройства (ПТСР), в основе которых лежит невозможность интегрировать пережитый опыт в сознании [7, с.12].

Оглушение сознания также может влиять на восприятие и запоминание травмирующего события. В моменты шока человек может не осознавать

полноту происходящего, что приводит к фрагментарному восприятию и запоминанию события. Такие переживания могут остаться «необработанными» и проявляться позднее в виде кошмаров, флешбэков или неконтролируемых эмоциональных реакций [2, с. 204]

Влияние на когнитивные процессы

Одним из первых когнитивных процессов, который страдает при оглушении сознания, является восприятие. Человек может неадекватно воспринимать окружающие события, что проявляется в замедленной реакции на стимулы, трудности в распознавании объектов и искажении восприятия времени. Важным аспектом этого процесса является потеря или снижение способности к фокусированию внимания. Пациенты могут испытывать трудности с концентрацией на конкретной задаче, что увеличивает вероятность появления ошибок и снижает качество выполнения простых когнитивных заданий.

Память при оглушении сознания также может существенно изменяться. Нарушения кратковременной и долговременной памяти могут появляться в виде амнезии или снижении способности к запоминанию новых данных. Снижение активности гиппокампа и коры головного мозга приводит к ухудшению процессов консолидации памяти. Кратковременные эпизоды оглушения могут быть связаны с неполной и фрагментарной памятью о пережитых событиях, что является следствием нарушения нормальной работы механизмов, ответственных за интеграцию пережитого опыта [4, с.51].

Эмоциональные процессы также подвержены влиянию оглушения сознания. Как правило, люди, пережившие оглушение сознания, могут испытывать значительные колебания настроения, от крайнего беспокойства до эмоциональной апатии. Нарушения в лимбической системе приводят к невозможности адекватной эмоциональной оценки ситуации, что может усиливать дезориентацию и затруднять принятие решений.

Личностные факторы

Личностные особенности человека, такие как эмоциональная устойчивость, уровень стресса, способность к саморегуляции и характер переживаний, играют ключевую роль в том, как индивид воспринимает и реагирует на потерю сознания. К примеру, люди с высоким уровнем тревожности или склонностью к депрессивным состояниям могут более остро реагировать на состояния, связанные с оглушением сознания, чем те, кто обладает высокой устойчивостью к стрессу.

1. Эмоциональная реакция на утрату сознания: для некоторых людей потеря сознания может быть воспринимается как катастрофический опыт, вызывающий у них интенсивные страхи и чувства беспомощности. У таких людей более вероятно развитие панических атак или посттравматических реакций, даже если сам эпизод оглушения был кратковременным и не привел к длительным повреждениям.

2. Саморегуляция и осознание утраты сознания: Умение контролировать свои эмоции и переживания, известное как саморегуляция, может способствовать более быстрому восстановлению после утраты

сознания. Люди с высокоразвитыми механизмами самоконтроля, как правило, быстрее приходят в себя и восстанавливают свою способность к адекватному восприятию реальности [6, с.52].

3. Уровень стресса: Стрессовые ситуации или хронический стресс могут снижать когнитивные способности и повышать вероятность эпизодов оглушения сознания. Люди, подверженные высокому уровню стресса, могут испытывать более частые приступы потери сознания, что также связано с нарушением психоэмоционального фона.

Культурные факторы

Культура оказывает значительное влияние на то, как индивид воспринимает и реагирует на потери сознания. В различных культурах отношение к утрате сознания может сильно различаться, что объясняется различиями в социальных нормах, ценностях и традициях.

1. Культурное восприятие боли и страха: В некоторых культурах потеря сознания может быть связана с сильными социальными стереотипами или ожиданиями. Например, в некоторых обществах, где высоко ценятся физическая сила и стойкость, потеря сознания может восприниматься как слабость или позор, что усиливает психологическое воздействие на человека. В других культурах, наоборот, потеря сознания может интерпретироваться как нечто нормальное или даже священное, что, в свою очередь, снижает уровень стресса и страха у индивида.

2. Ритуалы и традиции: Во многих культурах существуют традиции, связанные с потерей сознания, как, например, религиозные или духовные практики, которые могут объяснять эти явления в контексте божественного вмешательства или глубокого психоэмоционального очищения. Это может снизить тревогу и страх, связанные с потерей сознания, и помочь человеку воспринимать эпизод как часть его духовного пути.

3. Социальная поддержка: В культурах с выраженной социальной сплоченностью потери сознания могут восприниматься как сигнал для оказания коллективной помощи и поддержки. В таких обществах человек, переживший оглушение, скорее всего, получит эмоциональное и практическое вмешательство от окружающих, что способствует ускоренному восстановлению и снижению возможных негативных психологических последствий [5, с.89]

Заключение

В заключение можно сказать, что оглушение сознания — это сложное состояние, оказывающее значительное влияние на эмоциональную сферу человека. Оно может сопровождаться тревогой, апатией, растерянностью или даже страхом, в зависимости от причин и индивидуальных особенностей психики. Понимание этих механизмов важно как для нейropsychологов, так и для самих людей, сталкивающихся с подобными состояниями. Регулярный анализ собственного эмоционального фона, а также своевременная помощь со стороны окружающих и специалистов помогут снизить негативные последствия оглушения сознания и способствовать более быстрому восстановлению психического равновесия.

Литература:

1. Людвиг Арнольд. Изменённые состояния сознания // В кн.: Изменённые состояния сознания: Сборник статей. – Нью-Йорк, 1969.
2. Бургиньон Эрика. Изменённые состояния сознания // В кн.: Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология. — Москва, 2001. – С. 410.
3. Россохин Александр Владимирович. Рефлексия и внутренний диалог в изменённых состояниях сознания: Интерсознание в психоанализе. – Москва: «Когито-Центр», 2010. – С. 25–26.
4. Гордеева Ольга Владимировна. Культурно-историческая теория Л. С. Выготского как методологическая основа изучения изменённых состояний сознания (ИСС) // Учёные записки кафедры общей психологии МГУ им. М. В. Ломоносова / Под ред. Б. С. Братуся, Д. А. Леонтьева. – Вып. 1. – Москва: Смысл, 2002.
5. Гордеева Ольга Владимировна. Изменённые состояния сознания и культура: основные проблемы и направления исследования в современной психологии // В кн.: Изменённые состояния и культура. Хрестоматия. – Санкт-Петербург: Питер, 2009.
6. Диттрих Адольф. Стандартизированная психометрическая оценка изменённых состояний сознания (ИСС) у здоровых людей // *Pharmacopsychiatry*. – 1998. — Т. 31, доп. 2, № 7. – С. 84.
7. Кэннон Уолтер. Теория эмоций Джеймса – Ланге: Критическое рассмотрение и альтернативная теория // *The American Journal of Psychology*. – 1927. – Т. 39. – С. 106–124.
8. Фельдман Барретт Лиза. Эмоции реальны // *American Psychological Association*. – 2012.
9. Далглейш Тим. Эмоциональный мозг // *Nature Reviews Neuroscience*. — 2004. – Т. 5, № 7. – С. 583–589.

Fidan Abdinova

Xülasə

ŞÜURUN KARLAŞMASI ZAMANI İNSANLARIN EMOSİONAL VƏZİYYƏTİ

Məqalədə şüurun karlaşmasının insanın emosional vəziyyətinə təsiri araşdırılır. Belə hallarda meydana çıxan əsas psixoemosional reaksiyalar, eləcə də onların təzahürlərini gücləndirə və ya əksinə, yüngülləşdirə bilən amillər təhlil edilir. Xüsusi diqqət fərdi qavrayış xüsusiyyətlərinə, stressə davamlılıq səviyyəsinə və emosional fonun tənzimlənməsi üçün mümkün metodlara yönəldilir. Bu iş neyropsixologiya sahəsində tədqiqat aparan mütəxəssislər, eləcə də bu mövzuya maraq göstərən geniş oxucu auditoriyası üçün faydalı ola bilər.

Fidan Abdinova

Summary

THE EMOTIONAL STATE OF INDIVIDUALS WITH IMPAIRED CONSCIOUSNESS

The article examines the impact of impaired consciousness on a person's emotional state. It analyzes the main psycho-emotional reactions that arise in such conditions, as well as the factors that may either intensify or, conversely, mitigate their manifestations. Particular attention is given to individual perceptual characteristics, stress resilience levels, and possible

methods for emotional regulation. This work can be useful both for specialists in the field of neuropsychology and for a wider audience interested in this topic.

Rəyçi: C.Aliyev

İCTİMAİ ELMLƏR

Nazilə Səfərova
Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.2.507.01090

ABBASQULU AĞA BAKIXANOVUN SOSIAL-SİYASİ VƏ FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİNİN AZƏRBAYCAN MAARİFÇİLİK TARİXİNDƏ YERİ

Açar sözlər: Cəmiyyət, dövlət, xalq, təbiət, sinif, bərabərsizlik

Keywords: society, state, nation, nature, class, inequality

Ключевые слова: общество, государство, народ, природа, класс, неравенство

Giriş. Xalqımızın sosial-siyasi həyatında və mədəniyyət tarixində önəmli yer tutan, özünəməxsus dəsti-xətti ilə tanınan ədiblərdən biri də Abbasqulu Ağa Bakıxanov (1794-1847) idi. Onun uşaqlıq, gənclik və yetkin illəri xanlıqlar dövrünə təsadüf etmişdir. Öz əsil-nəcəbətinə görə, elitaya mənsub olmuşdur. O, şəhərat-rafı kəndlərdən sayılan Əmircan köyündə dünyaya gəlmişdir. Lakin onun atası və yaxın qohumları arasında gedən siyasi savaş ailənin məğlubiyyəti ilə nəticələnmişdir. Bu səbəbdən də onların paytaxtı tərk edib, şimal bölgəsində yerləşən Qubanın Amsar kəndinə köçmüşlər. Fərqli məkanlarda yaşamasına baxmayaraq, təhsilini burada davam etdirmişdir. O, həm təbiət, fəlsəfə, həm də humanitar elmləri yaxşı mənimsəmişdir. Bundan başqa bir neçə əcnəbi dili və ilahiyyəti yüksək səviyyədə bilməyə müvəffəq olmuşdur. Buna görə də, Qafqazın ali hərbi idarəsində ərəb-fars dilləri üzrə tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Yeni şəhər (yəni XIX əsrdə gürcü xalqının və bütövlükdə Qafqaz regionunun mərkəzi hesab olunan Tiflis), buradakı sivil abu-hava, yerli və digər millətlərdən olan (rus, alman, pol-yak) yaradıcı insanlarla münasibətdə olması həmçinin də bəzi Şərq və avropa ölkələrinə səyahəti onun həyata baxışında müəyyən dəyişikliklər yaratmışdır. Bu da öz ifadəsini müəllifin publisist, elmi və ədəbi xarakterli əsərlərində tapmışdır.

Məqsəd— A.Bakıxanovun ölkəmizin ictimai və ədəbi sferasında tutduğu mövqeyini açıqlamaqdan ibarətdir.

Bakıxanovun cəmiyyət münasibətində tarixi-siyasi baxışları maraq doğurur. Ona görə hər bir millət öz keçmişini bilməli, olub-keçmiş olaylardan ibrət dərsləri almalı və gələcək həyatlarında qüsurlara yol verməməlidir. Buna isə real faktların əfsanə və mifologiyaların toplanması və doğru-düzgün təhlili sayəsində nail olmaq mümkündür. Yəni qədim dövrənlərin öyrənilməsi insanlara imkan verir ki, yaşayıb, fəaliyyət göstərdikləri zamanın tələbatlarını, baş verən müxtəlif xarakterli hadisələrini və təbəqələşmə prosesinin səbəb və nəticələrini anlayıb, onların perspektivlərini

irəlicədən müəyyənləşdirə bilsinlər. Göstərilən problemlər içərisində ən aktualı və ümumbəşəri xarakter daşıyanı silki dəyişikliklərdir. Belə ki, cəmiyyətdə müntəzəm olaraq müşahidə edilən sosial yer dəyişmə prosesi əhalinin bir qisminin zənginlərə, digər qisminin yoxsullara bölünməsinə, eləcə də aşağı səviyyədən yüksəyə qalxmasına və ya əksinə yaşam tərzini və mövqe tutmasına gətirib çıxarır. Belə dövr etməni şərtləndirən amilləri yalnız və yalnız xronologiya açıqlayır. Bunlardan başqa bu elm həm də milli düşüncə tərzinin inkişafına və vətənpərvərlik hissinin formalaşmasına kömək edir. Bu baxımdan da ədib bölgədə məskunlaşan camaatın öz etnoqrafiyasını mənimsəməsinə vacib saymışdır.

Bir tarixçi kimi müəllifi düşündürən əsas problem, Şərqi və Şimali Qafqaz, onun təşəkkülü və inkişafı olmuşdur. Bu məqsədlə həmin məmləkətin təbi-coğrafi şəraitini, sərvətlərini və bölgələrini, yəni orta əsrlərdə meydana gələn Şirvan, Dağıstan, o cümlədən də XVIII əsrdə formalaşan xanlıqları, onların adət və ənənələrini, dini inanclarını, memarlıq mədəniyyətini təhlil etmişdir. Öz sələflərindən fərqli olaraq Bakıxanov uzun bir dövrü (B.e.-nin IV–XIX əsrin ilk onilliyini) özündə əks etdirən mükəmməl tarixi icmal yaratmışdır. Onun bu əsəri indi də öz əhəmiyyətini itirməyən original mənbədir. Ondan daim istifadə olunmuş və gələcəkdə də istifadə ediləcəkdir.

Ədibin sosial xarakterli ideyaları da təqdirəlayiqdir. Onun cəmiyyətə münasibətini ifadə edən fikirlərindən bu bir daha aydın olur. O, belə hesab edirdi ki, cəmiyyət insanların tələbatlarının kollektiv şəkildə təminatı zəruriyyətindən yaranmışdır. Çünki ictimai birliyə daxil olan hər bir adam təkliddə özünə lazım olan vasitələri əldə edə bilmir, birgə çalışmağa və qarşılıqlı münasibətdə olmağa məcbur olur. Lakin Bakıxanov sosial sistemdə bərabərliyi qəbul etməmiş və bərabərsizlik problemini bioloji mövqedən şərh etmişdir. Yəni canlıların real təbii və sosial mühitdə yaşaması eləcə də inkişafının onların orqanlarının fəaliyyətindən asılı olmasını, həmçinin də həmin orqanların əvəzolunmaz olmasını, birinin o birisinin işini görə bilməməsini göstərmişdir. Buna uyğun olaraq cəmiyyətin varlığı da onun quruluşunu müəyyən edən spesifik peşə qruplarının çalışqanlığı ilə şərtlənir. O, belə qrupların və yaxud zümrələrin içərisində başlıca siniflər kimi mülkədar-kəndli və ruhaniləri, sonralar isə tacir və sənayeçiləri ayırd etmişdir. Lakin ədib cəmiyyətin aparıcı qüvvəsini maddi istehsalla məşğul olan zəhmətkeş kütləni deyil, öz istedad və möhkəm iradəsi, eləcə də milyonlarla insanları səfərbər edə biləcək gözəl nitqi, qabaqgörmə qabiliyyəti ilə seçilən dahi şəxsiyyətləri sayırdı. Cəmiyyətə bu cür yanaşma onun idealist mövqeyində durduğunu göstərir.

Bakıxanovun dövlətçiliyə, onun başında duran hökmdara münasibəti əvvəlcə sadələvh, sonra isə təkmil xarakter daşmışdır. O, öz təhsil, iş təcrübəsi və mənsəyinə uyğun olaraq hakimiyyətin irsi formasını səmərəli saymışdır. Belə idarəçilik zamanəsinin nüfuzlu sülaləsini real bir şəkildə təmsil edir və nizam-intizama, qanunçuluğa söykənirdi. Göstərilən keyfiyyətə malik dövlət başçısı qoruyub, müdafiə etdiyi əhalisi tərəfindən daim sayğıya məruz qalır.

Mütəfəkkirin fikrincə, yalnız qorxmaz, düşüncəli, elmə himayəlik edən, maarifçi və ədalətli hökmdar hakimiyyət etdiyi dönəmin və millətinin tələbatlarını və əhval-ruhiyyəsini nəzərə alıb ölkədə əmin-amanlıq və normal həyat səviyyəsi yarada bilər. Eyni zamanda monarx cəmiyyətin bütün təbəqələrinin maraq və mənafeələrini ifadə edib, onların mühafizəsinə şərait yaradır. Lakin bunların əksinə

olarq hökmdar qəddar, cahil, zəif iradəli olmamalı, öz durumundan istifadə edib, qanunsuzluğa və istismara yol verməməlidir. Belə hallarla müşayiət edilən tiran hakimiyyətinə qarşı çıxır və onun hakimiyyətinin xalq tərəfindən devrilməsini düzgün sayırdı.

Göründüyü kimi, Bakıxanovun politik məsləkində başlıca yeri təkbəşinə hökmranlıq formalarından biri sayılan maarifpərvər monarxiya tutur. Bu təsadüfi deyildir. Hələ XII-XVII, hətta XVIII və XIX əsrin əvvəllərində də həmin hökumət forması haqqındakı ideya bir çox ədib və ziyalılarımızın əsərlərində öz əksini tapmışdır. Digər tərəfdən göstərilən yanaşma ədibin soykökündən irəli gəlmiş və onun tərəfindən qanunauyğun bilinmişdir. Bütün bunlarla bəhəm müəllif siyasi sistemlə bağlı sivil təsəvvürlərə də malik olmuşdur. Belə ki, XIX əsrin ikinci yarısında (1776-cı ildə) ABŞ-ın İstiqlal Bəyannaməsi və orada qoyulan məsələlər, insanlara verilən hüquq və azadlıqlar haqqında bilgisi vardır. Həmin müddəaları özündə təcəssüm etdirən demokratik rejimi təqdirəlayiq hesab etsə də, öz diyarı üçün uyğun görmürdü. Ona elə gəlirdi ki, bu politik metodla işləyən cümhuriyyət adət-ənənələrimizə və milli mənsubiyyətimizə zidd olub, ölkə miqyasında özbaşnalığa gətirib çıxaracaqdır. Xalqın hakimiyyətə itaət göstərməsini təmin edən yeganə yol şahlıqdır. Çünki belə ciddi qayda-qanuna söykənən rəhbərlik vasitəsi uzaq keçmişdən yerli əhali arasında geniş yayılmış və onu təmsil edən zadəganların nüfuzlu ilk kimi qorunmasına xidmət etmişdir.

Haqqında bəhs etdiyimiz publisist beynəlxalq aləmdə geniş yayılmış müstəmləkəçilik siyasətinə də öz tərzinə uyğun formada fikir bildirmişdir. O, həmin dövəndə rus dövlətinin ölkəmizi, o cümlədən də bütövlükdə Qafqazı öz tərkibinə daxil etməsi ilə bağlı qeyd etmişdir ki, yerli sakinləri itaətdə saxlamaq üçün zorakılığa əl atmamalıdır. Burada vaxtı keçmiş törələrin, idarəetmənin və təsərrüfat sisteminin, ümumiyyətlə geriliyin aradan qaldırılması istiqamətində addımlar atmalıdır. Lakin real həyatda bunun əksinin şahidi oluruq. Belə ki, bəşər tarixinin bütün dövrlərində mövcud olmuş imperiyalar zəbt etdiyi vilayəti tam şəkildə özünə ram etmək niyyətiylə onun əhalisinin yuxarı təbəqəsini müxtəlif vasitələrlə (yəni qulluğa götürmə, hər hansı formada hədiyyə və bəxşişlər verməklə) cəlb edib, müvəqqəti sabitliyə nail olmuşdur. Belə hal gec-tez narazılığa və müxtəlif etiraz hərəkətlərinə gətirib çıxarır. Bu səbəbdən də rus və ya hər hansı bir başqa imperiyalar müstəmləkəsi olan ölkədə məskunlaşan etnik birliklərin rəğbətini qazanmaq üçün ilk növbədə onların inanclarını, hüquq və mal-mülklərini qorumalıdır. Bundan sonra əyalət sakinlərinin rifahını yüksəltmək məramı ilə orada iş yerləri açmalı və onların işlə təminatına şərait yaratmalıdırlar. Eyni zamanda təhsil və tərbiyə məsələlərinə də diqqət yetirilməlidir. Əgər sadalananlar gerçəkləşsə, onda bölgənin çoxsaylı etnik qrupları arasında peşəkar, sağlam düşüncəli kadrlar yetişəcəkdir. Həmin ziyalıların öz xalqına mərkəzi hakimiyyətin yeritdiyi siyasətin xoşməramlı xarakter daşdığını açıqlaması, ona qarşı sayğı hissini formalaşdıracaqdır.

Metropoliya ilə ilgili Bakıxanovun ideyaları humanist xarakter daşıyır. Çox təəssüflər olsun ki, ədib həmin siyasi idarəetmənin mahiyyətini dürüst anlamır, yaxud da Qafqaz canişinliyində tutduğu mövqeyə görə bu cür mülahizə yürütmək məcburiyyətində qalmışdır. Heç bir müstəmləkəçi dövlət işğal etdiyi məmləkətin inkişafı qayğısına qalmamış, onun sərvətlərini qarət, əhalisini istismar etmiş, yəni

onlardan ucuz işçi qüvvəsi kimi yararlanmışdır, dillərini və inanclarını təqibə məruz qoymaqla onları milli mentalitetdən uzaqlaşdırmağa cəhd göstərmiş və buna da müəyyən dərəcədə nail olmuşdur. Belə ki, o zaman mövcud olan və XX əsrin əvvəllərində zəhmətkeşlərin həmrəylik mübarizəsi sayəsində yaranmış sovetlər birliyi dövründə də rus hökumətinin siyasətinin belə səciyyə daşmışdır.

Bakıxanovun tarixi-siyasi ideyaları ilə hüquqi təsəvvürləri çox yaxındır. Bu da təbiiyədir. Ona görə ki, dövlət təşəkkül tapanda, onu qoruyan hüquq və məhkəmə sistemi də yaranır. Həmin nəzarət və cəzaverici orqanlar bir tərəfdən mövcud hakimiyyətin verdiyi sərəncamı və təsdiq etdiyi qanun, eləcə də normaların reallaşmasını şərtləndirir, digər tərəfdən isə cəmiyyətdəki özbaşınalıqların qarşısını alıb, nizam-intizamı təmin edir. Bu nöqteyi-nəzərdən də göstərilən orqanların fəaliyyətinin zəruriliyi ədibi düşündürmüşdür. Onun mülahizələrinə əsasən güc strukturları feodal formasıyasının bazis və üstqurumuna müvafiq təşkil olunmuşdur. Həmin strukturların istinad etdiyi norma və çıxardığı hökmlər silki və dini əhval-ruhiyyə daşıyır, xüsusən də ruhani, tacir və dvoryanların mənafeyini ifadə etmişdir. Müəllif hesab edirdi ki, davranışı tənzimləyən qaydalar şəritlə ilgili olmamalı, dünyəvi xarakter daşmalıdır. Bu ideya önəmli olub, sivil həyatın tələblərinə cavab verir. Hal-hazırda dünyada və ölkəmizdə formalaşmış hüquqi dövlətin əsas prinsipləri vətəndaş cəmiyyətini şərtləndirən amillərə münasibdir. Lakin ədibin qüsuru bərabərsizlik ideyasını digər sahələrdə olduğu kimi burada da inkişaf etdirməsidir. Müəyyən səbəblərdən e.ə. III-IV əsrlərdə meydana gələn qeyri-bərabərlik qərinələrindən keçmiş və zəhmətkeşlərin mübarizəsi ilə müşayiət olunmuşdur. Bununla belə sosial həyatda təzahür edən təbəqələşmə öz mövcudluğunu saxlamış və gələcəkdə saxlayacaqdır. Çünki cəmiyyətdə əmək bölgüsü fəaliyyət göstərir, onun üzvləri fərqli peşə və ixtisasa malikdirlər, həmçinin də çalışdığı sahələrdə tutduğu vəzifəyə görə zəhmət haqqı alırlar. Buna rəğmən də ekonomik cəhətdən hamının eyni gəlir əldə etməsi mümkün deyildir. Amma yerkürəsinin bütün sakinləri öz məmləkətlərinin qanunvericiliyinə əsasən bərabər konstitusion hüquq və öhdəliklərə malikdirlər. Yəni onlara milliyəti, dərisinin rəngi, adət-ənənləri, inancaları, professiyası və başqa keyfiyyətlərindən asılı olmayaraq vətəndaş kimi baxılır. Təəssüf ki, Bakıxanovun yuridik təsəvvürləri birtərəfli mahiyyət kəsb edir.

Göstərilən problemlərlə yanaşı, Bakıxanovun diqqətini cəlb edən digər bir məsələ cəmiyyətə qədər ki, cansız və canlı təbiətin meydana gəlib inkişaf etməsidir. Yer kürəsinin formalaşması, onun milyon illər ərzində təkamülü həyatın təşəkkülünə rəvac vermişdir. Bu məsələ bütün dövrlərdə insanları, onların təhsil səviyyəsindən, irqi, dini və s. keyfiyyətlərindən asılı olmayaraq düşündürmüş və bugünkü gündə də düşündürür və gələcək nəsilləri də düşündürəcəkdir. Bu baxımdan da müəllif qeyd edilən problemə biganə qala bilməmişdir. Bununla bağlı onun elmi və qeyri-elmi mülahizələri olmuşdur. O, Şərq və avropa mütəfəkkirlərinin ideyalarına, eləcə də özünün təbiətşünaslıq və ilahiyyat sahəsindəki bilgi və təsəvvürlərinə əsasən kainatın bütövlükdə canlı aləmin formalaşmasında müəyyən amillərin rolu olduğunu qeyd etmişdir. Həmin amillərə isə təbii vasitələrdən suyu, torpağı, odu və planetimizə nəfəs gətirən havanı aid etmişdir. Bu ünsürlərin hər biri özü-özlüyündə spesifik xassəyə malik olub, sərbəst şəkildə mövcuddur. Amma onları əlaqələndirən vacib və mücərrəd daha bir amil də vardır. Onu da müəllif ruh adlandırmışdır. O, bu fikri söyləməklə həm də sufi təriqətinə məxsus olan xu-

danın xəlf etdiklərində təcəssüm etməsi və onun bəndələri ilə ruhən bir olmaq bərdəki müddəalarını da inkişaf etdirmiş olurdu. Bundan əlavə A.Bakıxanov göstərdi ki, əhatə olunduğumuz təbii və ictimai mühitdə heç bir dolaşıqlıq yoxdur. Tanrının yaratdığı nizam-intizam mövcuddur. Bunun sayəsində zorakılıqlar, ixtilafalar tənzimlənir və tarazlıq yaranır. O, qeyd olunan ideyanı irəli sürərkən yenə də sufizmə müraciət etmiş və onların ilahi eşq məzhəbini qəbul edərək təkmilləşdirmişdir. Belə ki, inam və sevgini uyğunluğun və nizamın, eləcə də hər cür gerçəkliyin, fiziki və yaradıcı fəaliyyətin səbəbi bilmişdir. Lakin mütəfəkkirin şərhləri yanlışdır. Belə ki, müasir təbiətşünaslıq elmlərinin apardığı araşdırmalar və gətirdikləri dəlillərə istinadən belə bir mühakimə yürütmək olar ki, kainatın ilk unsurları fiziki elementlər və onların birləşməsindən yaranan atom və molekulardan ibarətdir. Bütün qeyri-cismani təbii sistemlər və üzvi aləm onlardan milyard illərlə davam edən irəliləyişlər gedişində meydana gəlmişdir. Bu ikili xarakterə malik olan təbiət hadisələri cəmiyyətin varlığına bais olmuşdur. Həmin sistemin hər bir üzvünün həyat tərzini göstərən amillərdən asılıdır. Yəni ilk atmosfer aşağı və yüksək səviyyəli cismani mövcudatların yaşamasının, təsərrüfat təşkilinin, qidalanmasının, geyiminin, mənzil kimi vacib resurslarının başlıca şərtidir ki, onlar da məhz təbiətdən alınır. Bu keçmişdə belə olmuş, indi də belədir, gələcəkdə də belə olaraq qalacaqdır. Rəngarəng keyfiyyətləri ehtiva edən təbii mühit özü tərəfindən formalaşdırılmış dəyişməz əbədi qanunlarla idarə olunur. Yəni buradakı sadədən mürəkkəbə doğru istiqamətlənən bütün proses və olayları tənzimləyir. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində baş verən yeni ixtira və kəşflər XVI-XVIII əsrlərdə geniş yayılmış ilkin təkan ideyasının, o cümlədən də dini səciyyə daşıyan təlimlərin yarırsız olduğunu göstərmişdir. Lakin bunlara baxmayaraq həmyerlimiz yenə də öz düşüncələrinə də ilkin təkan ideyasını inkişaf etdirmişdir. Onun fikirlərinə görə hər şey xüda tərəfindən hərəkətə gətirilir. Müəllifin bu kimi ideyası onun tərəfindən müxtəlif xarakterli dəyişiklikləri ifadə edən hərəkət probleminin mahiyyətini elmi cəhətdən anlama bilməməsinin nəticəsi idi. O bilmirdi ki, hərəkət öz-özünə yaxud mücərrəd şəkildə baş vermir. Bunun üçün maddi aləm predmetlərinin həm daxili, həm də xarici təsirlərə məruz qalması vacibdir. Belə təsirlər isə obyektləri təşkil edən hissələr, həmçinin də onların digər obyektlərlə qarşılıqlı təmasının sayəsində mümkün olur. Bundan başqa o, vaxtilə İbn Rüşdün, sonralar isə qərbdə bir çox aqillərin müraciət etdiyi ikili həqiqət ideologiyasından da bəhrələnmişdir və bu məsələ ilə bağlı öz mülahizələrini şərh etmişdir. Belə ki, o da sosial sferada önəmli rol oynayan elmi yüksək dəyərləndirmişdir. Ona görə elm bəşəri tələbatlardan törəyən problemlərin həlli vasitəsidir. Elmi kəşflər olmadan istehsalın inkişafı, ələməyindən maşınlı əməyə, cüt əkinçiliyindən traktor təsərrüfatına, fayton və araba nəqliyyatından dəmir yol və digər nəqliyyat sisteminə keçid, mədəni yüksəliş və tərəqqi mümkün deyildir. Məhz elmin irəliləməsi, onun təbiət, ictimai və humanitar sahələrə ayrılmasına və ixtisaslaşmasına səbəb olmuşdur. Bundan başqa, elm bilik anlayışını, onun mahiyyətini, strukturunu, dürüstlüyünü şərtləndirən üsullarını da müəyyənləşdirir. Elm həm də, cəmiyyətin inkişaf qanunlarını aşkar etməklə bu çətinləşən sistemin düzgün idarəsini həyata keçirməyə şərait yaradır. Elm bioloji, sosial və psixoloji mövcudat olan insanın da idarə olunmasını şərtləndirir. Çünki onu yaradan insandır. Bununla əlaqədar o, insanın keçdiyi həyat mərhələlərini və müvafiq fəaliyyət formalarını dəqiqləşdirmişdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən

A.Bakıxanov da dinlə bərabər elmin müstəqil şəkildə mövcudluğuna və onların qarşılıqlı əlaqəsinin vacibliyinə xüsusi önəm vermişdir.

Nəticə. A.Bakıxanovun elmi-tədqiqat işləri ilə tanışlıq onun istedadlı alim və dövrünün nüfuzlu maarifçisi olduğunu bir daha təsdiqləyir. Ona görə də onun irsi daim öyrənilməli və təbliğ olmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Abbasqulu Ağa Bakıxanov Qüdsi. Seçilmiş əsərləri. Bakı-2005, Avrasiya Press. S. 479.
2. Ахмедов Э.М, Философия Азербайджанского просвещения. Баку – 1983
3. А.К.Бакиханов. Сочинения записки письма издательство Элм, Баку – 1983. с. 300

Nazila Safarova

Summary

THE PLACE OF ABBASGULU AGHA BAKIKHANOV'S SOCIO-POLITICAL AND PHILOSOPHICAL VIEWS IN THE HISTORY OF AZERBAIJANI ENLIGHTENMENT

The article explains the important role played by A.Bakikhanov in the socio-political and cultural life of our people. That is, historical, political, philosophical and educational views explained. Bakıxanov studied the eastern and northern Caucasus, its natural and geographical conditions, and the customs, religion, and language of the ethnic groups living there. In addition, he analyzed the social structure of society and problems of inequality and power in accordance with his views. At the same time, the author understood and explained the problem of existence, which occupies an important place in philosophy, in accordance with Eastern philosophy.

Назиля Сафарова

Резюме

МЕСТО СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ И ФИЛОСОФСКИХ ВЗГЛЯДОВ АББАСКУЛИ АГА БАКИХАНОВА В ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ

В статье раскрывается значительный вклад А.Бакиханова в социально-политическую и культурную жизнь нашего народа. Объясняется его исторические, политические, философские и просветительские взгляды. Бакиханов исследовал естественно-географическое положение Восточное и северное части Кавказа, также обычаи, религию и языки проживающих этнических групп. Кроме этого, он анализировал проблемы власти, неравенства и социальную структуру общества, исходя из своих взглядов. Одновременно, автор рассмотрел проблему бытия с точки- зрения восточной философии.

Rəyçi: dos. Ş.Cabbarova

Kəmalə Quliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.2.507.01095

MİQRANTLARIN MULTİKULTURAL İNTEQRASIYA MODELİNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Açar sözlər: multikultural integrasiya, miqrasiya, sosial həmrəylik, mədəni müxtəliflik, iqtisadi integrasiya, psixoloji rifah, innovasiya, tolerantlıq, assimilyasiya, sosial sabitlik

Keywords: multicultural integration, migration, social cohesion, cultural diversity, economic integration, psychological well-being, innovation, tolerance, assimilation, social stability

Ключевые слова: мультикультурная интеграция, миграция, социальная сплочённость, культурное разнообразие, экономическая интеграция, психологическое благополучие, инновации, толерантность, ассимиляция, социальная стабильность

Giriş. Müasir dövrdə qloballaşma təkcə iqtisadi və texnoloji sahələri deyil, həm də insan axınlarını intensivləşdirmişdir. Sərhədlərin nisbətən yumşalması, beynəlxalq əməkdaşlıq imkanlarının artması, müharibələr və sosial-iqtisadi böhranlar milyonlarla insanı doğma yurdlarını tərk edərək yeni məkanlarda yaşam şansı axtarmağa məcbur etmişdir. Beləliklə, dünyanın müxtəlif guşələrində multi-etnik və multikultural cəmiyyətlər formalaşmış, miqrasiya fenomeni dövlətlərin daxili və xarici siyasətində mühüm mövqeyə yüksəlmişdir.

Bu gün artıq aydın görünür ki, miqrantların yalnız fiziki olaraq yerləşdirilməsi kifayət deyil. Onların sosial mühitə, iqtisadi fəaliyyətə və mədəni həyata tam şəkildə qoşulması üçün effektiv integrasiya siyasəti vacibdir. Ənənəvi assimilyasiya yanaşması uzun illər üstünlük təşkil etsə də, bu modelin ciddi çatışmazlıqları üzə çıxmışdır. Assimilyasiya prosesində miqrantlardan adətən öz kimliklərini, dəyərlərini və ənənələrini unudaraq dominant mədəniyyətə tam uyğunlaşmaq tələb olunur. Nəticədə, həm mədəni müxtəliflik yoxa çıxır, həm də miqrantların kimlik itkisi sosial gərginliklərə yol açır.

Bunun əksinə olaraq, multikultural integrasiya modeli fərqli mədəniyyətlərin qarşılıqlı hörmət və dialoq əsasında bir arada yaşamasını təşviq edir. Bu yanaşma miqrantların öz kimliklərini qorumaqla yanaşı, yerləşdikləri cəmiyyətə də aktiv şəkildə qatılmalarını stimullaşdırır. Multikulturalizm çərçivəsində hər bir mədəniyyət cəmiyyətin ümumi mozaikasında bir rəng kimi dəyərləndirilir, müxtəliflik isə zəiflik yox, güc mənbəyi kimi qəbul olunur.

Miqrantların multikultural integrasiyası yalnız sosial ədalət və humanist dəyərlərin təminatı baxımından deyil, həm də strateji inkişaf amili kimi ön plana çıxır. Bu model sayəsində miqrantlar öz bilik və bacarıqlarını yeni mühitə gətirir, iqtisadiyyata və sosial həyata əlavə dinamika qazandırır. Eyni zamanda, mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsir incəsənətdən təhsilə, elm və innovasiyadan gündəlik sosial münasibətlərə qədər geniş sahələrdə zənginləşməyə səbəb olur.

Bütün bunlar göstərir ki, multikultural integrasiya sadəcə miqrantların cəmiyyətə uyğunlaşma aləti deyil, həm də həmin cəmiyyətin davamlı inkişafı üçün zəruri mexanizmdir. Bu tədqiqatın məqsədi də məhz miqrantların multikultural integrasiya modelinin üstünlüklərini araşdırmaq, onun sosial-mədəni və iqtisadi-siyasi müstəvilərdə doğurduğu faydaları sistemli şəkildə təhlil etməkdir.

Multikultural integrasiyanın ən diqqətçəkən üstünlüklərindən biri cəmiyyətin mədəni həyatını zənginləşdirməsidir. Miqrantlar özləri ilə yalnız yeni işçi qüvvəsi və iqtisadi potensial gətirmirlər, həm də gündəlik həyatın müxtəlif sahələrinə yeni rənglər qatırlar. Kanada və Avstraliya kimi multikultural siyasəti rəsmi şəkildə qəbul etmiş ölkələrdə artıq onilliklərdir ki, mədəniyyətlərarası sintez sosial həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir [6, p. 19-20]. Bu ölkələrdə etnik festivallar, mədəniyyət günləri və multikultural təhsil proqramları yalnız miqrantların kimliklərini qorumasına deyil, həm də yerli əhalinin müxtəlif mədəniyyətləri daha yaxından tanımasına xidmət edir.

Azərbaycan nümunəsində də mədəni müxtəlifliyin tarixi kökləri diqqət çəkir. Hələ XIX əsrdən etibarən Bakı və Gəncə kimi şəhərlər müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinin qovuşduğu məkanlar olmuşdur. Bugünkü müasir dövrdə də ölkədəki multikultural siyasət nəticəsində rus, gürcü, yəhudi və digər icmaların mədəniyyətləri qorunub saxlanılır və dövlət tərəfindən dəstəklənir. MOBILAZE 2 layihəsinin hesabatında qeyd olunur ki, integrasiya yalnız iqtisadi iştirakla məhdudlaşmır, həm də mədəni tədbirlər və ictimai fəaliyyətlər vasitəsilə daha inklüziv bir mühit formalaşdırılır [2, p. 16-17].

Bundan əlavə, miqrantların mədəniyyətlərarası təsirləri incəsənətdə də yeni formaların yaranmasına səbəb olur. Musiqidə fərqli üslubların sintezi (məsələn, Azərbaycan caz-muğam janrı), mətbəxdə yeni dad kombinasiyaları və ədəbiyyatda fərqli həyat hekayələrinin ifadəsi bunun nümunələrindəndir. Vertovek-in “super-diversity” konsepsiyası bu vəziyyəti nəzəri çərçivəyə salır: müxtəliflik artıq yalnız etnik mənşə ilə məhdudlaşmır, dillərin, hüquqi statusların, sosial-iqtisadi təbəqələnmələrin kəsişməsi ilə daha mürəkkəb bir fenomenə çevrilir [11, p. 1025]. Beləliklə, multikultural integrasiya mədəniyyətin statik qorunması deyil, dinamik şəkildə yenidən formalaşmasıdır.

Miqrantların uğurlu multikultural integrasiyası sosial həmrəyliyin güclənməsinə mühüm təsir göstərir. Sosial həmrəylik yalnız qanuni və ya iqtisadi iştirakla bağlı deyil, həm də ictimai münasibətlərdə qarşılıqlı etimadın möhkəmlənməsi ilə əlaqədardır. Putnam-ın (2007) araşdırmaları göstərir ki, müxtəlifliyin artdığı icmalarda qısamüddətli dövrdə “hunker down” effekti müşahidə olunur: insanlar fərqlər qarşısında özlərini daha qapalı aparır və sosial kapital zəifləyir [9, p. 150–151]. Lakin uzun müddətdə müxtəlif icmalar arasında yeni qarşılıqlı fəaliyyət formaları yaranır, stereotiplər zəifləyir və daha dərin sosial həmrəylik formalaşır.

Avropa İttifaqı ölkələrində aparılan sorğular göstərir ki, miqrantların iştirak etdiyi könüllü fəaliyyətlər və idman tədbirləri onların cəmiyyətlə əlaqələrini möhkəmləndirir və yerli əhali ilə ortaq maraqlar əsasında yeni sosial bağların yaranmasına səbəb olur [7, p. 29]. Azərbaycanda isə müxtəlif dini və etnik icmaların birgə iştirak etdiyi Novruz və digər milli bayramların qeyd olunması sosial həmrəyliyin formalaşmasına nümunədir.

Rusiyalı tədqiqatçı Tsapenko (2018) isə əlavə edir ki, interkultural yanaşma stereotiplərin və etnik qarşıdurmaların qarşısını alır. Onun fikrincə, multikultural model yalnız miqrantların qəbulunu deyil, həm də qəbul edən cəmiyyətin öyrənmə prosesini nəzərdə tutur: insanlar bir-birini tanıdıqca qorxular azalır və sosial sabitlik möhkəmlənir [4, p. 140].

Miqrantların öz kimliklərini qoruyaraq yeni cəmiyyətin bir parçasına çevrilməsi onların psixoloji rifahına müsbət təsir göstərir. Berri (1997) tərəfindən təklif edilən akkulturasiya modelində “integrasiya” ən adaptiv strategiya kimi qiymətləndirilmişdir: bu strategiyani seçən miqrantlar həm öz etnik kimliklərini qoruyur, həm də yeni cəmiyyətin sosial həyatında aktiv iştirak edirlər [5, p. 25]. Bu, onların həm özlərini dəyərli hiss etməsinə, həm də sosial təcrid hallarının azalmasına xidmət edir.

Azərbaycan kontekstində aparılan müşahidələr göstərir ki, miqrantların könnüllü şəkildə sosial fəaliyyətlərə, kurslara və mədəni tədbirlərə cəlb edilməsi onların adaptasiyasını asanlaşdırır və psixoloji rifahını möhkəmləndirir [2, p. 16–17]. Misal üçün, dil kursları və mədəniyyət klublarında iştirak edən miqrantlar həm yeni bacarıqlar əldə edir, həm də yerli icmalarla sosial bağlarını gücləndirirlər. Bu cür fəaliyyətlər marjinallaşma hallarının azalmasına səbəb olur.

Multikultural integrasiya stereotiplərin və diskriminasiyanın azalmasına da mühüm təsir göstərir. Ager və Stranq-ın integrasiya çərçivəsinə görə, sosial əlaqələr – “bondlar” (öz icması daxilində), “bridges” (digər icmalarla) və “links” (dövlət institutları ilə) – miqrantların uğurlu integrasiyası üçün əsasdır [10, p. 2-3]. Bu əlaqələr gücləndikcə miqrantların cəmiyyətdəki statusu möhkəmlənir, yerli əhali ilə münasibətlərdə qarşılıqlı etimad artır və stereotiplərin zəifləməsi təmin olunur.

Saharova (2011) da vurğulayır ki, multikultural integrasiya yalnız miqrantların öhdəliyi deyil. Bu prosesdə qəbul edən dövlət və cəmiyyət də məsuliyyət daşıyır. Multikultural siyasət, miqrantların kimliyini tanımaqla yanaşı, yerli əhalidə də yeni dünyagörüş formalaşdırır [3, p. 5]. Beləliklə, inklüzivlik cəmiyyətin bütün üzvlərinə eyni dərəcədə aid olan bir dəyərə çevrilir.

Miqrantların multikultural integrasiyasının üstünlükləri yalnız nəzəri müstəvidə deyil, empirik göstəricilərdə də əksini tapır. OECD və Avropa İttifaqının birgə hesabatında qeyd olunur ki, ikinci nəsil miqrantların təhsil və əmək bazarındakı nəticələri birinci nəsllə nisbətən daha yüksəkdir və bu, uğurlu integrasiyanın göstəricisi kimi qiymətləndirilir [8]. Bu fakt göstərir ki, multikultural integrasiya uzunmüddətli perspektivdə sosial mobilliyi artırır və yeni nəsillərə daha geniş imkanlar yaradır.

Azərbaycan kontekstində də buna bənzər proseslər müşahidə olunur. Dövlət tərəfindən dəstəklənən multikultural siyasət nəticəsində ölkədə yaşayan rus, gürcü, talış, tat və digər etnik qrupların məktəblərində ana dilində təhsilin təmin olunması onların kimliklərinin qorunmasına və eyni zamanda Azərbaycan cəmiyyətinə daha rahat integrasiyasına şərait yaradır. Bu, həm etnik müxtəlifliyin saxlanılmasına, həm də inklüziv və stabil sosial mühitin qorunmasına xidmət edir [1].

Beləliklə, birinci fəsildə aparılan müzakirələr göstərdi ki, miqrantların multikultural integrasiyası sosial və mədəni baxımdan həm qəbul edən cəmiyyət, həm də miqrantların özləri üçün çoxsaylı üstünlüklər yaradır. Mədəni müxtəliflik gündəlik həyatın zənginləşməsinə, incəsənət və yaradıcılıq sahələrinin inkişafına tə-

kan verir, sosial həmrəylik isə tolerantlığın güclənməsinə, qarşılıqlı hörmət və etimadın möhkəmlənməsinə şərait yaradır. Miqrantların kimliklərini qorumaqla yanaşı, yeni mühitə fəal şəkildə qoşulması onların psixoloji rifahını artırır, diskriminasiyanın və stereotiplərin zəifləməsinə xidmət edir. Nəticə etibarilə, multikultural integrasiya sadəcə mədəniyyətlərin bir arada yaşaması deyil, eyni zamanda inklüziv, sabit və sosial cəhətdən dayanıqlı cəmiyyətin formalaşması üçün vacib bir mexanizm kimi çıxış edir.

Miqrantların multikultural integrasiyası ilk növbədə iqtisadiyyatın sabit inkişafına təkan verir. Müasir dünyada bir çox ölkələrdə işçi qüvvəsi çatışmazlığı müşahidə olunur. Yerli əhali bəzi sahələrdə işləməyə maraq göstərmədikdə, həmin boşluqlar məhz miqrantlar tərəfindən doldurulur. Bu, kənd təsərrüfatı, tikinti, xidmət və məişət sektoru kimi sahələrdə xüsusilə nəzərə çarpır. Beləliklə, miqrantlar yalnız əmək bazarının boşluqlarını doldurmaqla kifayətlənmir, həm də iqtisadiyyatın davamlı fəaliyyətini təmin edən mühüm qüvvəyə çevrilirlər. Onların işə cəlb edilməsi istehsalın dayanıqlılığını qorumaqla yanaşı, dövlətin sosial təminat sisteminə də əlavə vergi gəlirləri qazandırır.

Miqrantların iqtisadi integrasiyasının digər mühüm tərəfi sahibkarlıq təşəbbüsləridir. Çox vaxt miqrantlar yeni ideyalarla, fərqli bazar təcrübəsi ilə ölkəyə gəlir və bu da yerli iqtisadiyyata rəqabət qabiliyyətini artıran dinamika gətirir. Kiçik və orta biznes sahəsində miqrantların təsis etdiyi restoranlar, dükanlar, xidmət obyektləri həm məşğulluğu artırır, həm də iqtisadiyyatın rəngarəngliyini təmin edir. Məsələn, bir çox Avropa şəhərlərində miqrantların açdığı etnik restoranlar həm turizmə dəstək olur, həm də yerli iqtisadi mədəniyyəti zənginləşdirir. Azərbaycan kontekstində də müxtəlif icmaların sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadi aktivliyi gücləndirir, yeni bazar münasibətlərinə zəmin yaradır.

Müxtəlif mədəniyyətlərdən gələn insanların birgə fəaliyyəti problemlərin həllində fərqli yanaşmalar ortaya çıxarır, yeni məhsulların və texnologiyaların yaranmasına səbəb olur. Bu, xüsusilə informasiya texnologiyaları, mühəndislik və dizayn sahələrində özünü daha aydın göstərir. Dünyanın qabaqcıl mərkəzlərində aparılan müşahidələr göstərir ki, çoxmillətli komandalar daha yaradıcı olur və bazara yeni ideyalar gətirməkdə daha sürətliirlər. Beləliklə, multikultural integrasiya nəticəsində formalaşan müxtəliflik yalnız mədəni zənginlik deyil, həm də iqtisadi rəqabət qabiliyyətini artıran strateji resursdur.

İnnovasiya və sahibkarlığın inkişafı baxımından miqrantların rolu daha da əhəmiyyətlidir. Çox vaxt onlar ölkəyə fərqli bazar təcrübəsi və yeni yanaşmalar gətirirlər, bu da iqtisadiyyata dinamizm qazandırır. Kiçik və orta biznesdə təsis etdikləri restoranlar, xidmət obyektləri və mağazalar həm məşğulluğu artırır, həm də iqtisadi rəngarənglik yaradır. Berrinin akkulturasıya nəzəriyyəsində də qeyd olunduğu kimi, integrasiya strategiyası yalnız mədəni deyil, həm də iqtisadi baxımdan ən uğurlu nəticələrə gətirib çıxarır [5, p. 25]. OECD və Avropa İttifaqının hesabatlarında göstərilir ki, miqrantların əmək bazarına uğurlu integrasiyası ölkələrin ÜDM artımına və sosial təminat sistemlərinin dayanıqlılığına əhəmiyyətli töhfə verir [7, p. 29].

Azərbaycan təcrübəsində də miqrantların iqtisadi integrasiyası aktual məsələdir. ICMPD-nin MOBILAZE 2 layihəsi çərçivəsində hazırlanmış təlimatlarda miqrantların əmək bazarına çıxış imkanlarının artırılması, peşə bacarıqlarının ta-

nınması və sosial müdafiəyə çıxış hüquqlarının təmin olunması dövlət siyasətinin prioritetləri kimi vurğulanır [2, p. 12-15]. Beləliklə, multikultural integrasiya miqrantların iqtisadi imkanlarını genişləndirməklə yanaşı, bütövlükdə ölkənin iqtisadi sabitliyinə də dəstək olur.

Multikultural mühit təkcə işçi qüvvəsi baxımından deyil, həm də innovasiya və yaradıcılığın əsas qaynaqlarından biri kimi əhəmiyyət kəsb edir. Müxtəlif mədəniyyətlərdən gələn fərdlərin birgə fəaliyyəti problemlərin həllində fərqli yanaşmaların ortaya çıxmasına, yeni məhsulların və texnologiyaların yaranmasına səbəb olur və nəticədə iqtisadiyyatda daha çevik, innovativ mühit formalaşır.

ABŞ və Avropa ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, miqrantların yaratdığı startaplar və texnoloji şirkətlər global bazarda mühüm rol oynayır. Məsələn, Silikon Vadisində fəaliyyət göstərən şirkətlərin əhəmiyyətli bir hissəsi miqrantlar tərəfindən təsis edilmişdir. Bu fakt Putnam-ın (2007) vurğuladığı uzunmüddətli perspektivlə də uyğun gəlir: müxtəlifliyin ilkin mərhələdə sosial kapitalla mənfi təsir göstərməsinə baxmayaraq, zaman keçdikcə bu müxtəliflik innovasiya və yaradıcılığın əsas mənbəyinə çevrilir [9, p. 150-151].

Multikultural integrasiyanın siyasi aspekti, onun cəmiyyət daxilində sabitlik yaratmaq potensialı ilə bağlıdır. Miqrantların sosial və iqtisadi həyata fəal qoşulması etnik və sosial gərginliklərin azalmasına, dövlət institutlarına etimadın güclənməsinə şərait yaradır. Stranq və Quinn-in (2019) tədqiqatı göstərir ki, miqrantların sosial əlaqələrinin möhkəmlənməsi yalnız şəxsi rifaha deyil, həm də cəmiyyətin demokratik institutlarına inamın artmasına gətirib çıxarır [10, p. 2-3].

Rusiyalı tədqiqatçı Saharova (2011) isə vurğulayır ki, multikultural integrasiya modelində öhdəlik yalnız miqrantların üzərinə düşmür, dövlət və cəmiyyət də bu prosesdə aktiv rol oynamalıdır [3, p. 5]. Yalnız bu halda miqrantların cəmiyyətə etimadı və dövlətin legitimliyi möhkəmlənir. Bu, həm də siyasi sabitlik üçün əsas zəmin yaradır.

Multikultural integrasiya dövlətlərin beynəlxalq aləmdə imicinə də mühüm təsir göstərir. Kimlička (2012) qeyd edir ki, multikulturalizm və vətəndaş integrasiyası bir-birinə zidd deyil, əksinə, bir-birini tamamlayır və bu siyasəti həyata keçirən ölkələr beynəlxalq səviyyədə daha müasir, tolerant və açıq cəmiyyətlər kimi qəbul olunurlar [6, p. 19-20]. Belə dövlətlər həm xarici investisiyaları cəlb etməkdə, həm də diplomatik münasibətləri gücləndirməkdə üstün mövqeyə sahib olurlar.

Azərbaycan nümunəsində də multikultural dəyərlərin dövlət siyasətində önəmli yer tutması ölkənin beynəlxalq münasibətlərdə tolerant və çoxtərəfli tərəfdaş imicini möhkəmləndirir. “Azərbaycan multikulturalizmi” konsepsiyası müxtəlif beynəlxalq tədbirlərdə təqdim olunur və ölkənin yumşaq güc resurslarının bir hissəsinə çevrilir [1].

Əslində, iqtisadi və siyasi üstünlüklər bir-birindən ayrı şəkildə mövcud olmur, onlar qarşılıqlı təsir göstərərək sinerji effekti yaradır. Miqrantların iqtisadiyyata qatdığı əlavə dəyər onların sosial statusunun yüksəlməsinə və siyasi proseslərdə fəal iştirakına gətirib çıxarır. OECD/EU-nun son hesabatı göstərir ki, ikinci nəsil miqrantların təhsil və əmək bazarındakı uğurları onların daha geniş siyasi iştirak imkanları ilə üst-üstə düşür [8]. Bu isə göstərir ki, uğurlu iqtisadi integrasiya siyasi sabitlik üçün mühüm zəmin yaradır.

Ümumilikdə, miqrantların multikultural integrasiyası iqtisadi və siyasi müstəvilərdə cəmiyyətlər üçün mühüm üstünlüklər yaradır. İqtisadi baxımdan bu model əmək bazarının ehtiyaclarını ödəyir, yeni sahibkarlıq təşəbbüslərinə zəmin yaradır və innovasiyanın inkişafını təşviq edir. Miqrantların müxtəlif bilik və bacarıqları iqtisadiyyata əlavə dəyər gətirərək yeni yaradıcılıq potensialı formalaşdırır. Siyasi müstəvidə isə multikultural integrasiya sosial sabitliyi gücləndirir, dövlət institutlarına etimadı artırır və beynəlxalq aləmdə tolerant və açıq cəmiyyət imici formalaşdırır. Bu iki sahə arasında qarşılıqlı əlaqə sinerji effekti doğurur: iqtisadi inkişaf siyasi sabitliyə, siyasi sabitlik isə iqtisadi artıma dəstək olur. Nəticə etibarilə, multikultural integrasiya yalnız sosial və mədəni deyil, həm də iqtisadi tərəqqi və siyasi dayanıqlıq üçün strateji resurs kimi çıxış edir.

Nəticə. Müasir dövrdə miqrasiya proseslərinin intensivləşməsi multikultural integrasiya modelinin aktuallığını daha da artırmışdır. Qloballaşma şəraitində insanların sərhədləri daha asan aşması və müxtəlif ölkələrə köçməsi nəticəsində cəmiyyətlər getdikcə daha çoxetnik, çoxdinli və çoxmədəniyyətli bir quruluşa malik olur. Belə bir şəraitdə yalnız assimilyasiya yanaşması ilə miqrantların cəmiyyətə uyğunlaşmasını təmin etmək kifayət etmir. Əksinə, multikultural integrasiya modeli həm miqrantların, həm də qəbul edən ölkələrin uzunmüddətli inkişafı üçün daha səmərəli və dayanıqlı çıxış yolu kimi formalaşır.

Araşdırmanın birinci fəslində göstəriləndiyi kimi, multikultural integrasiya sosial və mədəni baxımdan mühüm üstünlüklərə malikdir. Miqrantların gətirdiyi fərqli ənənələr, dillər, incəsənət formaları və gündəlik mədəniyyət elementləri cəmiyyətin rəngarəngliyini artırır, yeni yaradıcılıq formalarının yaranmasına təkan verir. Bu proses yalnız müxtəlif mədəniyyətlərin yanaşı mövcudluğu deyil, həm də onların sintezi nəticəsində daha zəngin bir sosial-mədəni mühitin formalaşması deməkdir. Eyni zamanda, sosial həmrəylik və tolerantlıq güclənir, stereotiplər zəifləyir, cəmiyyət daxilində qarşılıqlı hörmət və etimad möhkəmlənir. Miqrantların kimliklərini qoruyaraq yeni mühitə fəal şəkildə qoşulması isə onların psixoloji rifahını artırır və marjinallaşma hallarının qarşısını alır. Bu baxımdan, multikultural integrasiya sadəcə mədəni müxtəlifliyi saxlamaq vasitəsi deyil, həm də inklüziv və sosial cəhətdən sabit cəmiyyətin formalaşması üçün strateji mexanizmdir.

İkinci fəsildə isə göstərildi ki, multikultural integrasiya iqtisadi və siyasi sahələrdə də mühüm üstünlüklər yaradır. Əmək bazarına qoşulan miqrantlar bir tərəfdən işçi qüvvəsi çatışmazlığını aradan qaldırır, digər tərəfdən isə sahibkarlıq təşəbbüsləri ilə iqtisadiyyatın yeni sahələrinin inkişafına təkan verirlər. Onların müxtəlif bilik və bacarıqları innovasiya və yaradıcılıq üçün zəmin yaradır, texnologiya və biznes sahəsində yeni imkanların açılmasına səbəb olur. Bu, global rəqabət şəraitində dövlətlərin iqtisadi dayanıqlığını möhkəmləndirən əsas amillərdən biridir.

Siyasi baxımdan isə multikultural integrasiya sosial sabitliyin qorunmasına, dövlət institutlarına etimadın artmasına və beynəlxalq imicin güclənməsinə xidmət edir. Miqrantların uğurlu integrasiyası etnik və sosial gərginliklərin azalmasına, daha tolerant siyasi mühitin formalaşmasına gətirib çıxarır. Dövlətin multikultural dəyərləri siyasətində əsas yer tutması isə onun beynəlxalq aləmdə açıq, demokratik və çoxtərəfli tərəfdaş imici qazanmasına səbəb olur. Beləliklə, iqtisadi inkişaf və siyasi sabitlik arasında qarşılıqlı təsir mexanizmi yaranır: iqtisadi dinamika siyasi sabitliyi gücləndirir, siyasi sabitlik isə iqtisadi inkişafı sürətləndirir.

Ümumilikdə, miqrantların multikultural integrasiyası həm sosial-mədəni, həm də iqtisadi-siyasi müstəvilərdə cəmiyyətlər üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu model miqrantlara kimliklərini qorumaqla yanaşı, yeni mühitin fəal iştirakçısına çevrilmək imkanı yaradır; qəbul edən dövlətlər üçün isə sosial sabitlik, iqtisadi dinamizm və beynəlxalq nüfuz qazandırır. Nəticə etibarilə, multikultural integrasiya sadəcə humanist dəyərlərə əsaslanan bir seçim deyil, həm də müasir dövlətlərin davamlı inkişafı üçün zəruri bir şərtidir. Gələcəkdə miqrantların integrasiyası üzrə siyasətlərdə inklüziv yanaşmaların gücləndirilməsi, təhsil, əmək bazarı və mədəniyyət sahələrində daha çox iştirak imkanlarının yaradılması həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə dayanıqlı və tolerant cəmiyyətlərin qurulmasına xidmət edəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Multikulturalizm Mərkəzi. (2018). *Azərbaycan multikulturalizmi: nəzəri və praktik aspektlər*. Bakı: AMK.
2. Сахарова, В. В. (2011). *Мультикультурализм и политика интеграции иммигрантов: сравнительный анализ опыта ведущих стран Запада*. Москва: РАН.
3. Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology*, 46(1), 5-68.
4. Kymlicka, W. (2012). *Multiculturalism: Success, failure, and the future*. Migration Policy Institute Report.
5. <https://multikulturalizm.gov.az/az>
6. <https://www.researchgate.net>

Kamala Guliyeva

Summary

ADVANTAGES OF THE MULTICULTURAL INTEGRATION MODEL FOR MIGRANTS

In today's globalized world, migration has become a central factor shaping the social, economic, and cultural structures of many countries. This text analyzes the advantages of the multicultural integration model for migrants, contrasting it with the traditional assimilation approach. The author argues that multicultural integration enables migrants to preserve their identities while actively participating in the host society.

This model promotes cultural enrichment, strengthens social cohesion and psychological well-being, and helps reduce discrimination and stereotypes. Economically, migrants fill labor shortages, boost entrepreneurship, and foster innovation. Politically, multicultural integration enhances social stability, builds trust in state institutions, and improves a country's international image.

The Azerbaijani experience illustrates a successful implementation of multicultural policies on cultural, economic, and political levels. In conclusion, the author emphasizes that multicultural integration is not merely a humanistic ideal, but a strategic necessity for the sustainable development of modern societies.

Кямаля Гулиева

Резюме

ПРЕИМУЩЕСТВА МОДЕЛИ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОЙ ИНТЕГРАЦИИ МИГРАНТОВ

В условиях современной глобализации миграция стала неотъемлемой частью социально-экономического и культурного ландшафта многих стран. Данный текст

исследует преимущества модели мультикультурной интеграции мигрантов по сравнению с традиционным подходом ассимиляции. Автор подчёркивает, что мультикультурная интеграция позволяет мигрантам сохранять свою идентичность, одновременно активно участвуя в жизни принимающего общества.

Модель мультикультурализма способствует обогащению культурной жизни, укреплению социальной сплоченности и психологического благополучия, снижению дискриминации и стереотипов. В экономической плоскости мигранты заполняют дефицит рабочей силы, развивают предпринимательство и способствуют инновациям. В политическом аспекте – мультикультурная интеграция способствует социальной стабильности, росту доверия к государственным институтам и улучшению международного имиджа страны.

Пример Азербайджана демонстрирует успешную реализацию политики мультикультурализма как на культурном, так и на экономическом и политическом уровнях. В заключение автор подчёркивает, что мультикультурная интеграция является не только гуманистическим выбором, но и стратегическим ресурсом для устойчивого развития современных государств.

Rəyçi: dos. L.Əliyev

TİBBİ BİLİKLƏR

Zümrüd Hüseynova
Mətanət Ələkbərova
Yeganə Məmmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.2.507.01097

ATMOSFERİN EKOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *atmosfer, kosmik tozlar, ozon qatının, smog*

Ключевые слова: *атмосфера, космическая пыль, озоновый слой, смог*

Keywords: *atmosphere, cosmic dust, ozone layer, smog*

Giriş. Dövrümüzün ən böyük bəlalardan biri atmosferin çirklənməsidir, çünki onun təkə iqlim dəyişikliyinə təsiri deyil, həm də xəstələnmə və ölüm hallarının artması səbəbindən ictimai və fərdi sağlamlığa ciddi təsiridir. Həmçinin insan cəmiyyətinin inkişafı təbiətlə qarşılıqlı təmasda olmadan mümkün deyil. İnsanların təlabatını ödəmək və onun inkişafını təmin etmək üçün Yerin bərpa olunan və bərpa olunmayan sərvətlərindən intensiv şəkildə istifadə olunur. İnsan öz həyatı üçün vacib olan hər şeyi (enerji, qida və s.) təbiətdən alır [6]. Təbiət insanın estetik təlabatının təminat mənbəyidir. Elmi-texniki tərəqqinin sürətli vüsət alması ilə insanın təbiətə təsiri daha güclü xarakter alır. XX əsrdə bu təsir təbii amillərin təsiri ilə müqayisə edilə biləcək dərəcəyə çatmışdır ki, bu da insan cəmiyyəti ilə təbiət arasındakı qüvvələr nisbətində kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyinə səbəb olmuşdur. Elmi-texniki tərəqqi sayəsində insan cəmiyyəti təbiətə təsirin daha güclü vasitələrinə yiyələnmişdir. Bu nailiyyətlər insana mikro-və makroaləmə nüfuz etməyə, biosferdə baş verən təbii proseslərə təsir göstərməyə, Yerətrafi kosmik fəzaya müdaxilə etməyə və s. imkan verir. Təbiətdə baş verən antropogen dəyişikliklər əksər hallarda pozitiv xarakter daşıyır. Lakin təbii proseslərə müdaxilə edən insan bir sıra hallarda təbiət qanuna uyğunluqlarını pozur və özü üçün arzuolunmaz fəsadlara səbəb olur. Sivilizasiyanın mövcudluğunun əsaslarını təhlükə altına alan təzadlardan ən başlıcası ətraf mühitin çirklənməsi və təbii ehtiyatların tükənməsidir. Ona görə də insan cəmiyyəti qarşısında ekoloji böhranın aradan qaldırılması, təbiətin qorunması və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadənin həyata keçirilməsi vəzifəsi durur. Nəzərə almaq lazımdır ki, elmi-texniki tərəqqi insanın təbiətdən asılılığının bir formasını azaltmaqla bərabər, bir çox hallarda bu asılılığın da-

ha çətin və təhlükəli formalarına səbəb olur [5]. Hazırda ekoloji problemlər yalnız sənayeyə deyil, eyni zamanda iqtisadiyyat, siyasət, mədəniyyət, hüquq, estetikə, təbabət və s. sahələrə də nüfuz etdiyi üçün bu problemlərin həlli kompleks şəkildə aparılmalıdır. Bu problemlərin həlli yalnız elm və texnikanın müxtəlif sahələrində çalışan mütəxəssislərin birgə fəaliyyəti sayəsində mümkündür.

Atmosfer Yer kürəsini əhatə edən qaz – hava örtüyüdür. O, bir sıra qazların mexaniki qarışığından ibarətdir: azot – 78,08%, oksigen – 20,4%, arqon – 0,93%, karbon qazı – 0,03%. Bu qazlardan başqa atmosferin tərkibində cüzi miqdarda helium, neon, ksenon, kripton, hidrogen, ozon və s. qazlar da var. Eyni zamanda atmosferdə daim müəyyən miqdarda su buxarı və tozlar mövcuddur. Atmosferin bu qaz tərkibi təxminən 20 km yüksəkliyə qədər saxlanır. Atmosferin çəkisi litosferinkindən 1 mln. dəfə hidrosferinkindən isə 250 dəfə azdır. Atmosferin bütün kütləsinin 50%-ə qədəri onun 5 km-ə qədər olan yüksəkliyinə qədər toplanmışdır.

Atmosfer havasının çirklənməsi dedikdə, onun tərkib və xassələrinin insanların və heyvanların sağlamlığına, bitki və ekosistemlərin vəziyyətinə neqativ təsir göstərən istənilən dəyişiklikləri nəzərdə tutulur. Atmosfer çirklənmələri təbii və antropogen olmaqla iki qrupa bölünür [3]. Atmosferin təbii çirklənməsi əsasən kosmik tozların hesabına baş verir. Kosmik tozlar isə atmosferdən keçərkən yananmış meteoritlərin qalıqlarından əmələ gəlir. Yerə ildə 2.5 mln. tona qədər belə toz düşür. Təbii tozlar yer atmosferinin daimi tərkib hissəsidir. Bunlar əsasən 10-10 sm radiuslu, havadan asılı hissəciklərdir. Təbii tozlar üzvi və qeyri-üzvi mənşəli olur. Onlar əsasən dağ süxurları, torpağın dağılaraq külək vasitəsilə səpələnməsi, vulkan püskürməsi və sairə nəticəsində yaranır. Digər mənbə isə susuz səhralardan atmosfərə qalxan tozlardır. Atmosferin antropogen çirklənmələri isə insanların təsərrüfat – istehsalat və istehlak fəaliyyəti nəticəsində baş verir. Antropogen çirklənmələr miqyasına görə yerli regional və global olur. Əsas atmosfer çirkləndiriciləri – kükürd 2-oksidi (SO_2), karbon oksidi (CO) və bərk hissəciklərdir. Onların payına atmosfer çirkləndiricilərinin 98%-i düşür. Əsas çirkləndiricilərin illik həcmi 500 mln. tona qədərdir [4]. Ən təhlükəli atmosfer çirklənməsi isə radioaktiv çirklənmədir. Məsələn, Xirosimaya atılmış atom bombası atmosfərə 0,74 kq radionuklid səpmişdirsə, Çernobl atom elektrik stansiyasındakı texnogen qəza zamanı bu göstərici 77 kq olmuşdur.

Atmosferi çirkləndirən bütün çirkləndiricilər aqreqat halına görə dörd qrupa bölünür: bərk (kanserojen maddələr, üzvi və mineral tozlar), maye (turşular, qələvilər və s.), qazşəkilli (kükürd 2-oksidi, azot oksidləri və s.) və qarışıq. Bundan başqa, sənaye tərəfindən atmosfərə ixrac olunan çirkləndiriciləri aşağıdakı şəkildə də təsnifata bölmək olar:

1. çirkləndiricinin ixrac olunmasının təşkili və nəzarətinə görə (təşkil olunmuş və təşkil olunmamış),
2. ixrac olunma (ayrılma) rejiminə görə (fasiləsiz və dövri),
3. temperaturuna görə (isti və soyuq),
4. lokallığına görə (əsas, köməkçi, yardımçı),
5. təmizlənmə əlamətinə görə (təmizlənmədən ixrac olunan və təmizləndikdən sonra ixrac olunan).

Müasir dövrdə atmosferi çirkləndirən əsas mənbələr istilik energetikası, qara metallurgiya, neft çıxarma, neft kimyası, tikinti tullantıları istehsalı və s. kimi sə-

nayə sahələridir[2]. Bu mənbələrin atmosfərə vurduğu ziyan müxtəlif ölkələrdə tamamilə başqa-başqa xarakter daşıyır. Əksər inkişaf etmiş ölkələrdə atmosfer çirklənmələrinin 50-60%-i avtonəqliyyatın, 16-20%-i energetikanın payına düşür. İES-ri bərk və ya maye yanacağı yandırır və atmosfərə natamam yanma (karbon oksidləri və su buxarı) və tam yanma (azot, kükürd və karbon oksidləri) məhsulları buraxır. Məsələn 2.4 mva gücü olan İES gün ərzində atmosfərə tonlarla SO₂ və SO₃ ixrac edir. 1 ton polad istehsalı zamanı atmosfərə 0.04 ton bərk hissəcik və 0,03 ton kükürd oksidi, 0,05 ton karbon oksidi ixrac edilir. Atmosferi çirkləndirən antropogen mənbələrin müxtəlifliyinə baxmayaraq, onları müəyyən əlamətlərinə görə aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırmaq olar:

1. təyinatına görə (texnoloji və ventilyasiya tullantıları),
2. yerləşməsinə görə (kəlgəlməmiş və ya hündür, kəlgəlməmiş və ya aşağı, yerüstü),

3. həndəsi formasına görə (nöqtəvi, xətti),

4. iş rejiminə görə (fəsiləsiz və dövrü, yaylım və ani),

5. yayılma məsafəsinə görə (meydançadaxili, meydançadan kənar).

Atmosfərə ixrac etdikləri tullantıların tərkibinə və zərərlik dərəcəsinə görə yüngül və qida sənayesi müəssisələri də daxil olmaqla bütün istehsalat proses və avadanlıqlar 4 qrupa bölünür:

- 1-ci qrup – atmosfərə gigiyena normalarını açmayan miqdarda zərərli maddə ixrac edən (şərti təmiz tullantılar),

- 2-ci qrup – atmosfərə xoşagəlməz iyli (pis iylənən) tullantılar ixrac edən,

- 3-cü qrup – tərkibində əhəmiyyətli dərəcədə zəhərsiz tullantılar olan ventilyasiya hava və ya qazlar ixrac edən,

- 4-cü qrup – tərkibində konsorogen zəhərləyici və ya zəhər maddələr olan tullantı ixrac edən.

Ekoloji böhrandan çıxmaq üçün ən vacib məsələlərdən biri, atmosferin ekoloji problemlərinin həll edilməsidir:

- şəhərlərin və sənaye mərkəzlərinin atmosfer havasının çirklənməsinin yüksək səviyyəsi,

- atmosfer çirkləndiricilərinin insan orqanizminə, heyvanlara, bitkilərə və ekosistemlərə mənfi təsiri,

- mümkün iqlim istiləşməsi,

- ozon qatının dağılma təhlükəsi,

- turş yağıntılarının düşməsi, kükürd 2-oksidi və azot oksidlərinin antropogen yayılması hesabına təbii mühitdə turşuluğun artması,

- fotokimyəvi smog.

Nəticə. İctimai sağlamlıq təsirinin miqyasına əsaslanaraq, müxtəlif növ müdaxilələrin nəzərə alınması lazım olduğu şübhəsizdir. Xüsusilə yerli səviyyədə havanın çirklənməsinə nəzarətdə uğur və effektivlik barədə məlumat verilmişdir. Havanın çirklənməsinə nəzarətin nöqtə mənbələrinin və qeyri-nöqtəli mənbələrinin əhəmiyyəti alimlər tərəfindən bildirilmişdir. Şübhəsiz ki, təfərrüatlı emissiya inventarında müəyyən ərazidəki bütün mənbələr qeyd edilməlidir. Yuxarıdakı mənbələri və onların təbiətini nəzərə almaqla yanaşı, əvvəllər qeyd edildiyi kimi, topoqrafiya və meteorologiya da nəzərə alınmalıdır. Nəzarət siyasətlərinin və me-

todlarının qiymətləndirilməsi çox vaxt yerli miqyasdan regional miqyasda sonra isə global miqyasda ekstrapolyasiya edilir. Hava çirklənə, səpələnə və bir bölgədən uzaqda yerləşən digər əraziyə daşına bilər. Havanın çirklənməsinin idarə edilməsi, havada olması sağlamlığımıza və ya ətraf mühitin ekosisteminə təsir edən hava çirkləndiricilərinin məqbul səviyyələrə endirilməsi və ya mümkün ləğvi deməkdir. Özəl və dövlət qurumları və hakimiyyət orqanları havanın keyfiyyətini təmin etmək üçün tədbirlər həyata keçirir. Hava keyfiyyətinin idarə edilməsi üçün bir vasitə kimi ÜST və EPA tərəfindən müxtəlif çirkləndiricilər üçün hava keyfiyyəti standartları və təlimatları qəbul edilmişdir. Problemlə sahələri aşkar etmək üçün bu standartlar səbəbi təhlili və dispersiyanın modelləşdirilməsi yolu ilə emissiyaların inventar standartları ilə müqayisə edilməlidir[6]. Atmosferin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün mövcud strategiyalar təklif olunan proqramlardan əldə edilən faydaların iqtisadi dəyərinin qiymətləndirilməsini tələb edir. Dövlət orqanları tərəfindən təklif olunan bu proqrama uyğun təlimatlar verilir.

Ədəbiyyat:

1. C.Mahmudov, "Ekologiya". 320 səh, 2008.
2. A.M. Məhərrəmov, M.R.Bayramov, İ.Q.Məmmədov, "Ümumi kimya texnologiyası". 308 səh, 2011.
3. N.A.Verizadə, M.H.İsgəndərov, "Ekologiyanın əsasları və təbiətin mühafizəsi". 232 səh, 2008.
4. Ş. Əhmədov, N. Muradov, "Ekologiya. Atmosferin çirklənməsi". 84 səh, 2008-ci il.
5. N.Ə.Səlimova, B.Ş.Şahpələngova "Azərbaycanın ekoloji vəziyyətinin sağlamlaşdırılması" 91səh, 2008-ci il.
6. ÜST. Havanın çirklənməsi. ÜST. Onlayn olaraq: <http://www.who.int/airpollution/en/> (5 oktyabr 2019-cu ildə əldə edilib).

**Zumrud Huseynova
Metanet Alekberova
Yegana Mammadova**

Summary

ECOLOGICAL PROBLEMS OF THE ATMOSPHERE

Atmospheric air pollution means any changes in its composition and properties that have a negative impact on the health of people and animals, the state of plants and ecosystems. Atmospheric pollution is divided into two groups: natural and anthropogenic. Natural pollution of the atmosphere occurs mainly due to cosmic dust. Cosmic dusts are formed by burning meteorites while passing through the atmosphere. 2.5 million per year. up to a ton of dust falls. Natural dust is a permanent component of the earth's atmosphere.

**Зумруд Гусейнова
Метанет Алекперова
Егана Мамедова**

Резюме

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ АТМОСФЕРЫ

Под загрязнением атмосферного воздуха понимаются любые изменения его состава и свойств, оказывающие негативное влияние на здоровье людей и

животных, состояние растений и экосистем. Загрязнения атмосферы делятся на две группы: естественные и антропогенные. Естественное загрязнение атмосферы происходит главным образом за счет космической пыли. Космическая пыль образуется в результате сгорания метеоритов при прохождении через атмосферу. 2,5 миллиона в год. выпадает до тонны пыли. Природная пыль является постоянным компонентом земной атмосферы.

Rəyçi: dos. S. Zamanova

PERSONALİLƏR

ÜZEYİR HACIBƏYOV

Üzeyir bəy Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyov 18 sentyabr 1885-ci ildə Ağcabədidə anadan olub. Atası Əbdülhüseyn bəy, anası Şirinbəyim xanımdır. Əbdülhüseyn bəy öz dövrünün ziyalı şəxslərindən biri olub. Xurşudbanu Natəvanın mirzəsi olaraq çalışıb. Anası Şirinbəyim xanım isə Qarabağda məşhur Əliverdi bəyovlar nəslindən olub. Ailədə üç qardaş iki bacı olan uşaqların musiqi istedadlarının formalaşmasında ailənin valideynlərin böyük rolu olub.

Üzeyir Hacıbəyov ilkin təhsilini Şuşada ikillik rus-türk məktəbində alıb. Təhsil həyatına 1890-1904-cü illərdə Qori Müəllimlər seminariyasında davam edib. Bəstəkarın dünyagörüşünün formalaşmasına böyük təsir edən seminar həmçinin onun Avropa musiqi klassiklərini əsərləri ilə tanış olmasına da imkan yaradıb. Bu dövrdə Üzeyir bəy bariton və skripkada çalmağı, xalq mahnı nümunələrini nota köçürməyi öyrənib. Üzeyir bəy Qori Müəllimlər Seminariyasında Müslüm Maqomayevlə tanış olub.

Seminariyanı bitirdikdən sonra Üzeyir Hacıbəyli 1904-cü ildə Cəbrayıl qəzasında müəllimlik etməyə başlayıb. 1905-ci il Bakıya gələrək "Həyat" qəzetində tərcüməçi işləməyə başlayıb və bu hadisə onun ədəbi-publisistik fəaliyyətinin başlanğıcı olaraq sayılır.

1911-ci ildə musiqi təhsilini inkişaf etdirmək məqsədi ilə bəstəkar Moskvaya gedib və İlyinskiyin xüsusi musiqi kursunda təhsil almağa başlayıb. Ancaq maddi çətinliklər səbəbi ilə təhsilini yarıda qoyaraq Bakıya qayıdıb.

1910-cu ildə Üzeyir Hacıbəyov Məleykə xanımla ailə həyatı qurub. Rus dili müəllimi olan Məleykə xanım həyat yoldaşının sənətinə bələd olmaq üçün konservatorianın musiqi nəzəriyyəsi şöbəsinə daxil olub.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Üzeyir bəy təqiblərə məruz qalıb. Hətta 1920-ci il də bəstəkarı güllələmək istəyiblər. Yalnız bir təsadüf nəticəsində bu təhlükə sovuşub.

Azərbaycan ictimai-mədəni mühitinin tələbatını dərindən duyub-anlayan Üzeyir Hacıbəyov Həsən bəy Zərdabini arzu və istəklərinin misilsiz daşıyıcısı kimi kəşf etmişdi. Qısa müddətdə Üzeyir bəy böyük ustaddan məfkurə dərsi almış, bir sıra sahələrdə estafeti ondan qəbul edib irəli aparmışdı.

O, musiqi fəaliyyətini əvvəlcə “Necat” cəmiyyətinin teatr truppası ilə həyata keçirib, 1914-cü ildə isə teatr cəbhəsində ona qoşulan qardaşları ilə birlikdə davam etdirib.

1918-ci ilin mart soyqırımı sonrası Üzeyir bəy turuppası ilə birlikdə İrana səfər edib və burada tamaşalar hazırlayıb. 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakının erməni, rus-bolşevik, ingilis işğalından azad olmasından sonra vətənə qayıdıb. Bu dövrdə bəstəkar “Azərbaycan” qəzetindəki publisist-redaktorluq və mədəni quruculuqdakı fəaliyyəti ilə milli dövlət quruluşuna bacardığı qədər kömək etməyə çalışıb. Cumhuriyyət Himnini də elə məhz bu dövrdə yazıb.

XX əsrin 20-30-cu illəri Üzeyir Hacıbəyovun sadəcə Azərbaycanda deyil, SSRİ və dünyada qərb musiqi janrında müxtəlif əsərlər yazması xüsusən 1932-37-ci illərdə “Koroğlu” operasını ortaya qoyması onu daha da məşhurlaşdırdı. Hətta bu əsər bəstəkarın repressiyadan qurtulmasına da kömək etdi.

Üzeyir bəy Hacıbəyov bədii yaradıcılığa publisistika ilə başlamışdır. O, “Kaspi”, “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Həqiqət”, “İqbal”, “Yeni iqbal” qəzetlərində müxtəlif ləqəblərlə dövrün mühüm ictimai-siyasi, maarifçilik məsələlərinə dair çoxlu məqalə, felyeton və satirik miniatürlər dərc etdirmişdir.

Operalar:

Leyli və Məcnun: İlk dəfə 1918-ci il yanvarın 25-də göstərilib. Bununla mülhman Şərqiində opera sənətinin əsası qoyulmuşdur.

Koroğlu operası: 1937-ci il aprelin 30-da Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrında ilk dəfə tamaşaya qoyulan “Koroğlu” operası Hacıbəyov yaradıcılığının zirvəsini təşkil edir.

Firuzə: Hacıbəyov həyatının son illərində “Firuzə” operası üzərində işləmişdir. Bu bitməmiş operadan təkə Firuzənin ariyası qalmışdır.

Şeyx Sənan (1909),

Rüstəm və Söhrab (1910)

Şah Abbas və Xurşud banu (1912)

Əsli və Kərəm (1912)

Harun və Leyla (1915)

Musiqili komediyalar

Ər və arvad (1910)

O olmasın, bu olsun (1910)

Arşın mal alan (1913)

İnstrumental müşayiətli xor əsərləri

1919 – “Azərbaycan”. Xor və orkestr üçün. Sözləri Əhməd Cavadındır.

“Milli marş”. Xor və orkestr üçün. Sözləri Üzeyir Hacıbəyovundur.

1930 – “Himn”. Xor və simfonik orkestr üçün. Sözləri Üzeyir Hacıbəyovundur.

1934 – “Kantata”, “Qızıl əsgər marşı”.

1936 – “Azərbaycan xalq mahnılarının xor üçün işləmələri”. “Süvari marşı”, “Piyadalar marşı”.

1938 – “Kantata”. “Ölməz sənətkar Mirzə Fətəli Axundovun anadan olmasının 125 illiyi münasibətilə.

1939 – “Kantata”

1942 – “Vətən və cəbhə” kantatası. “Ey Vətən”

1945 – “Azərbaycan SSR Dövlət himni”. “Qələbə himni” (“Zəfər himni”). “Stalinə salam”.

1947 – “Kantata”. Nizami Gəncəvinin 800 illiyinə həsr olunmuşdur

Mükafatları

“Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi” fəxri adı – 1935

“Azərbaycan SSR xalq artisti” fəxri adı – 26 sentyabr 1937

“SSRİ xalq artisti” fəxri adı – 17 aprel 1938

“Stalin” mükafatı (II dərəcə) – 1941 (“Koroğlu” operasına görə)

“Stalin” mükafatı (II dərəcə) – 1946 (“Arşın mal alan” filminin musiqisinə görə)

“Lenin” ordeni – 17 aprel 1938

“Qırmızı Əmək Bayrağı” ordeni – 17 sentyabr 1945

“Qafqazın müdafiəsinə görə” medalı – 1944

“1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsində rəşadətli əməyə görə” medalı – 1945

Çağdaş Azərbaycan musiqisinin banisi, korifey bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov 1948-ci il noyabrın 23-də ağır ürək çatışmazlığı səbəbi ilə dünyasını dəyişib.

Respublikamızda hər il Üzeyir Hacıbəyovun anadan olduğu gün – 18 sentyabr “Musiqi günü” kimi qeyd edilir.

Xronika

ADU-da “Qlobal iqlim böhranına qarşı mübarizə” layihəsinin açılış mərasimi keçirilib.

İyulun 28-də Azərbaycan Dillər Universitetində (ADU) “Qlobal iqlim böhranına qarşı mübarizə” adlı beynəlxalq layihənin açılış mərasimi baş tutub. Tədbir ADU və Koreyanın İnha Universiteti arasında 2019-cu ildə imzalanmış qarşılıqlı əməkdaşlıq memorandumu və onun əsasında bağlanmış “Qlobal iqlim böhranına cavab vermək üçün tərəfdaşlıq qurulması” sazişi çərçivəsində həyata keçirilən layihə fonunda təşkil olunub.

Jurnalistlərin səsi, könüllülərin zəhməti: ADU gənclərinin 3-cü Şuşa Qlobal Media Forumundakı rolu

2024-cü ilin iyul ayında Şuşada keçirilən 3-cü Qlobal Media Forumu 52 ölkədən gələn media nümayəndələrini bir araya topladı. Prezident İlham Əliyevin forumdakı çıxışı media azadlığı və informasiya təhlükəsizliyi baxımından önəmli mesajlar verdi.

Tədbirdə Azərbaycan Dillər Universitetinin tələbə və məzunları da həm jurnalist, həm könüllü kimi iştirak etdilər. Onlar yerli və xarici media nümayəndələri ilə ünsiyyətdə olaraq həm təcrübə qazandılar, həm də ölkəmizi layiqincə təmsil etdilər.

Forum, gənc jurnalistlər üçün mühüm təcrübə platforması və peşəkar inkişaf meydanı kimi yadda qaldı.

ADU-nun müəllimləri beynəlxalq konfransda çıxış ediblər

Azərbaycan Dillər Universitetinin (ADU) Filologiya fakültəsinin Avropa dilləri kafedrasının müəllimləri- dosent Günay Əliyeva, baş müəllim Sevda Abuzərli, baş müəllim Rəhimə Babayeva, baş müəllim Elvina Baxışova, dosent Fidan Səlimova və baş müəllim İntizar Mirzəyeva AZETA prezidenti Rəqsanə Məmmədovanın təşkilatçılığı ilə keçirilən 15-ci AZETA Beynəlxalq Konfransı çərçivəsində baş tutan tədbirdə iştirak ediblər.

Kamal Abdullanın “Seçmələrin Seçməsi – Qranulalar” kitabı Almaniyada nəşr olunub

Xalq yazıçısı Kamal Abdullanın aforizmlər və seçilmiş fikirlər toplusu olan “Seçmələrin Seçməsi – Qranulalar” kitabı Almaniyada nəşr olunub. Alman dilinə H. Hermann Kiel tərəfindən tərcümə olunan kitab “Epubli-Pem” nəşriyyatında çap edilib. Nəşrin redaktoru Orxan Arasdır.

Kitabda müəllifin müxtəlif illərdə yazdığı şeir, esse, pyes, hekayə, roman və publisistik məqalələrdən seçilmiş əsas fikirlər – “qranulalar” – ayrıca şəkildə təqdim olunur. Kamal Abdulla bu fikirləri “mətnin cövhəri” adlandırır.

Orxan Aras ön sözündə bu nəşrin gənc nəsil üçün mənəvi əhəmiyyətini vurğulayır. Kitabda həmçinin müəllifin sevdiyi yazıçı və şairlərin sitatlarına da yer verilib.

Əsər Azərbaycan ədəbiyyatının qlobal təqdimatı baxımından əlamətdar hadisə hesab olunur. Kitabın ilk nəşri 2024-cü ildə Bakıda işıq üzü görüb.

44 günlük Vətən müharibəsinə və Anım Gününün 5-ci ildönümünə həsr olunmuş tədbir keçirilib

Əvvəlcə şəhidlərin xatirəsi bir dəqiqəlik sükutla yad edilib, Dövlət Himni səsləndirilib. Tədbiri açıq elan edən ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdulla Vətən müharibəsinin Azərbaycan tarixində əbədi qalacaq şanlı Zəfər olduğunu vurğulayıb. O, şəhidlərin fədakarlığından və gənclərin üzərinə düşən tarixi məsuliyyətdən danışıb.

Fakültə dekanı, professor İbrahim Kazımbəyli çıxışında ADU-nun müharibə dövründəki fəaliyyətindən və universitetin şəhid, qazi tələbələrindən bəhs edib.

Tədbirdə şəhid məzun Teymur Osmanlının atası Saday Osmanlı da çıxış edib. Sonda tələbələrin vətənpərvərlik mövzusunda hazırladıqları ədəbi-bədii kompozisiyalar təqdim olunub.

ADU-da V Beynəlxalq Dil və Tərcüməşünaslıq Konfransı keçirilib

Sentyabrın 24-də Azərbaycan Dillər Universitetində (ADU) Türkiyənin Səlcuq Universiteti ilə birgə təşkil olunan **V Beynəlxalq Dil və Tərcüməşünaslıq Konfransının** açılış mərasimi baş tutub. Əvvəlcə ümummilli lider Heydər Əliyevin büstü önünə gül dəstələri qoyulub, daha sonra hər iki ölkənin Dövlət Himnləri səsləndirilib.

Tədbiri ADU-nun elm və innovasiya məsələləri üzrə prorektoru, professor Həmidə Əliyeva açaraq konfransın beynəlxalq əhəmiyyətindən bəhs edib. Bildirilib ki, 14 ölkədən 234 alim konfransa qatılıb.

Tədbirdə Səlcuq Universitetinin prorektoru Haldun Soydalın videotəbriki təqdim olunub. Çıxış edən digər iştirakçılar – professor Onur Köksal, professor Qılıncxan Bayramov, dosent Jalə Qəribova və Rövsən Ramizoğlu tədbirin elmi əhəmiyyətini vurğulayıblar.

Sentyabrın 25-də Azərbaycan Dillər Universiteti (ADU) və Türkiyənin Səlcuq Universitetinin birgə təşkilatçılığı ilə keçirilən **V Beynəlxalq Dil və Tərcüməşünaslıq Konfransının** bağlanış mərasimi baş tutub.

ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdulla bildirib ki, tədbirdə 14 ölkədən, o cümlədən ABŞ, Almaniya, Fransa, Türkiyə və Yunanıstan daxil olmaqla 102 universitetdən 234 alim iştirak edib.

Konfransın bölmə iclaslarında yüksək elmi fəallıq müşahidə olunub. ADU-nun elm və innovasiya məsələləri üzrə prorektoru, professor Həmidə Əliyeva bu beynəlxalq platformanın elmi əməkdaşlıq baxımından əhəmiyyətini vurğulayıb.

Səlcuq Universitetinin professoru Onur Köksal və tərcüməçi Rövsən Ramizoğlu ADU rəhbərliyinə göstərilən diqqət və peşəkarlığa görə təşəkkürlərini bildiriblər.

Konfrans elmi dialoqun genişlənməsi və iki universitet arasında yeni əməkdaşlıqlar üçün əlverişli imkanlar yaradıb.

Beynəlxalq konfransda "Azərbaycan tərcümə ensiklopediyası" və "Xəzər" jurnalının təqdimatı olub

Sentyabrın 25-də Azərbaycan Dillər Universitetində (ADU) və Türkiyənin Səlcuq Universiteti ilə birgə keçirilən V Beynəlxalq Dil və Tərcüməşünaslıq Konfransı çərçivəsində "Azərbaycan tərcümə ensiklopediyası" və "Xəzər" jurnalının 2-ci nömrəsinin təqdimatı baş tutub.

Tədbiri açan Rövşən Ramizoğlu təqdim olunan nəşrlərin tərcümə sahəsi üçün elmi və praktik baxımdan önəmini vurğulayıb. Qeyd olunub ki, ensiklopediyada tərcümə nəzəriyyəsi, tarixi, şəxsləri və əsas problemləri əhatə olunub.

ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdulla çıxışında kitabın 10 ildən artıq bir müddətdə tərtib olunduğunu və bu nəşrin tərcümə sahəsində mühüm vəsaitə çevriləcəyini bildirib.

Təqdimatda çıxış edən digər iştirakçılar – Etimad Başkeçid, Nəriman Əbdülrəhmanlı, Leyla Əliyeva, Muxtar İmanov və Şəhla Nağıyeva da tərcümənin inkişafı ilə bağlı fikirlərini bölüşüblər.

Tədbir fikir mübadiləsi ilə davam edib.

Çapa imzalanıb: 12.09.2025.

Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.

Həcmi: 13 ç.v. Tiraj: 300.

Redaksiyanın ünvanı:

Az1014, Bakı şəhəri, R.Bəhbudov küçəsi, 134.

Azərbaycan Dillər Universiteti,

Email: adueldmixeberler@gmail.com